

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZİN ADI

19. YÜZYIL SEYAHATNAMELERİNDE KAFKASYA

SERDAR IŞIK

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. DR. ÖMER KARATAŞ

MANİSA 2014

ÖZET

Kafkasya, kendine has jeopolitik konumuyla tarih boyunca önemli devletlerin ele geçirmeyi arzu ettiği ve bu bağlamda mücadelelere giriştiği bir coğrafya olmuştur. Grekler, Mısırlılar, Romalılar, İskitler, Hunlar gibi güçlerin antik dönemde bölgede varlık göstermelerinin yanı sıra Yakın Çağ'da, özellikle 19. yüzyılda Rus, Osmanlı ve İran devletlerinin yanında Avrupalı devletler de bu bölgeye kayıtsız kalmamıştır. Hatta Avrupa'dan ve Rusya'dan çeşitli amaçlar için Kafkasya'ya seyyahlar gelmiştir. Bu seyyahların eserleri Kafkasya tarihi için büyük önem arz etmektedir. Seyahatnamelerin taşıdığı önem, Kafkasya halklarının sosyal yaşamları ve yazıyı geç kullanmalarından ileri gelmektedir. Kafkasya'daki nüfuz mücadeleleri, Kafkas halklarının yaşadıkları yerler, etnik yapıları, sosyal yaşamları, inançları ve kültürleri gibi hususlar hakkında söz konusu 19. yüzyıl seyahatnamelerinin verdiği bilgiler, Kafkasya'nın daha iyi anlaşılması noktasında bizlere yardımcı olmaktadır. Yapmış olduğumuz çalışmada 19. yüzyıl Kafkasya seyyahları ve eserleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, seyahatnamelerdeki birtakım pasajlar eşliğinde Kafkas halklarına yönelik bazı açıklamalar yapmaya çalışmış bulunmaktayız.

ABSTRACT

Caucasus with its own unique position, throughout the history, became a geography which significant states wanted to possess and in this context fought against one another. Besides, in the ancient times, powers like Greeks, Egyptians, Scythians, Huns which were existed in the region, in the modern age, especially, in 19th century, not only Russian, Ottoman and Iranian states but also European states were not oblivious to region. Even, travellers for the various aims came to the Caucasus from Europe and Russia. Travel books of these travellers become important for the history of the Caucasus. The importance of travel books is by reason of social life of Caucasian folks and their use of writing late. Informations about subjects which the travel books of 19th century give us, such as struggle for influence in Caucasus, places where the Caucasian folks live, their ethnicities, social lives, religions, cultures, help us to understand Caucasus better. The informations about 19th century's travellers of the Caucasus and their books were given in the work which we made. Also accompanied by some passages of the travel books we tried to make some explanations intended for the folks of the Caucasus.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih: 24 /12 /2014

Serdar IşIK

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 09/12/2014 tarih ve 24/15 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü Öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Serdar IŞIK'ın ''19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya'' konulu tezi incelenmiş ve aday 24/12/2014 tarihinde saat 14.30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerinin sorduğu sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir
** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN
Yrd. Doç. Dr. Ömer KARATAŞ
(Danışman)

ÜYE
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Zafer ATAR

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Tez, mutlaka basılmalıdır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

ÖNSÖZ

Seyahatnameler 19. yüzyıl Kafkasya tarihinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Mühim gelişmelerin yaşandığı sözünü ettiğimiz asırda dünyanın pek çok yerinden gezginler, görevliler bu bölgede bulunmuş ve olan bitenleri eserlerine yansıtmışlardır. Şüphesiz, bu eserlerde ön yargılar ve yanlış bilgilendirmelere rastlanılabilecek olsa da bölgeyi ziyaret eden kimselerin genel itibarıyla eğitim ve kültür seviyelerinin yüksek olduğu, gezi notlarını belli bir sistem dahilinde kaleme aldıkları söylenebilir.

Türk unsurlar olduğu düşünülen Kafkasya’da yaşayan Kumuklar, Karaçaylılar, Nogaylar, Tatarlar gibi toplulukları daha iyi anlamak için onların komşu olduğu halkların da iyi anlaşılması gerektiği kanaatini taşımaktayım. “19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya” başlıklı tez çalışmamızda 19. yüzyıl Kafkasya seyyah ve seyahatnamelerinden bazıları, bu seyahatnamelerin desteğiyle Kafkasya coğrafyası, Kafkas halkları ve bu halkların kendilerine özgü geleneksel ve kültürel yapıları, sosyal yaşamları, dilleri, inançları gibi birtakım alanlardaki uygulamaları konu alınmıştır. Giriş kısmında Kafkasya’nın kısa tarihi ve seyahatname-tarih ilişkisine değindiğimiz tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde Julius von Klaproth, Frederika ve Wilhelm von Freygang, Taitbout de Marigny, Leonti Yukovleviç Lyulye, Ebenezer Henderson, Robert Lyall, James S. Bell, Feodor Feodoroviç Tornau, Edmund Spencer, Moritz Wagner, Xavier Hommaire de Hell, George Leighton Ditson, Baron Von Haxthausen, Alexander Dumas, Arthur Fonvill, Douglas William Freshfield, Arthur Cunynghame, Clive Phillipps-Wolley, James Bryce, John Buchan Telfer, Hon John Abercromby isimli seyyahların kendileri ve yapıtlarına dair bilgiler bulunmaktadır. 2. bölümde ise Kafkasya’ya yönelik birtakım bilgiler verilmiş, orada yaşayan halklardan Çerkesler, Abhazlar, Avarlar, Ermeniler, Gazi Kumuklar, Gürcüler, İnguşlar, Karçay-Malkarlılar, Kumuklar, Lezgiler, Nogaylar, Osetler ve Tatarlara dair, seyahatnamelerdeki ilgili kısımlardan bilgiler ortaya konmuştur.

Çalışmam boyunca benden yardımını esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç. Dr.Ömer Karataş’a teşekkürü bir borç bilirim.

Manisa 2014

Serdar IŞIK

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE ÖZET	I
İNGİLİZCE ÖZET	II
YEMİN METNİ.....	III
TUTANAK.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	X
TABLolar.....	XI
GİRİŞ	
A. KAFKASYA’NIN KISA TARİHİ.....	1
B. SEYYAHLAR, SEYAHATNAMELER VE TARİH.....	10
BİRİNCİ BÖLÜM	
19.YÜZYIL KAFKASYA SEYYAHLARI VE ESERLERİ.....	12
1.Julius Von Klaproth.....	12
2. Freygang Çifti.....	17
3.Şövalye Taitbout de Marigny.....	17
4.Leonti Yakovleviç Lyulye.....	18
5.Ebenezer Henderson.....	19
6. Robert Lyall.....	19
7. James S. Bell.....	20
8. Feodor Feodoroviç Tornau.....	22
9. Edmund Spencer.....	22
10. Moritz Wagner.....	23
11. Xavier Hommaire de Hell.....	24

12. George Leighton Ditson.....	26
13. Baron Von Haxthausen.....	26
14. Alexander Dumas.....	26
15. Arthur Fonvill.....	27
16. Douglas William Freshfield.....	28
17. Sir Arthur Cunynghame.....	29
18. Clive Phillipps-Wolley.....	30
19. James Bryce.....	31
20. John Buchan Telfer.....	32
21. Hon John Abercromby.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

A. KAFKASYA VE KAFKASYA'DAKİ TOPLULUKLARIN GENEL DURUMU

1. Kafkasya Kelimesi.....	35
2. Kafkas Coğrafyası.....	35
3. Bazı Önemli Kaleler.....	38
a. Sohum Kale.....	38
b. Anapa Kalesi.....	39
c. Sucuk Kale.....	40
4. Kafkasya'daki Toplulukların Genel Durumu.....	41
5. Transkafkasya ve Bu Bölgede Yaşayanların Genel Durumu.....	43
B. ÇERKESLER.....	47
1. Çerkeslerin Kılık-Kıyafetleri.....	49

2. Çerkeslerde Sağlık.....	53
3. Çerkeslerin Cenaze Törenleri.....	54
4. Çerkeslerde Sosyal Yapı.....	56
a. Prenslar (Pşı ve Khanuklar).....	56
b. Soylular (Vork veya Uzden/Özden).....	56
c. Hür Halk (Thollkotl/Tfekotl).....	56
d. Köle ve Esirler(Pışilt, Wineut/Vine kut).....	57
5. Çerkeslerde Eğitim.....	57
6. Çerkeslerde Hukuk.....	58
7. Çerkeslerde Yeme-İçme.....	60
8. Çerkeslerde Dil.....	61
C. ABHAZ KAVMI.....	61
1. Abhaz Toplumunda Sosyal Sınıflar.....	64
a. Hakim (Hükümdar).....	64
b. Tavad(Prens).....	65
c. Amista(Asiller).....	65
d. Aşnamua (Hakimin Muhafızları).....	65
e. Anyoalar (Köylüler).....	65
f. Agrualar (Köleler).....	65
2. Abhazyada Hukuk.....	65
3. Abhazyada Ekonomi.....	66
4. Abhazlarda Din.....	67

D. AVARLAR.....	67
E. ERMENİLER.....	68
F. GAZİ KUMUKLAR.....	72
G. GÜRCÜLER.....	75
H. İNGUŞLAR VE ÇEÇENLER.....	79
I. KARAÇAY-MALKARLILAR.....	80
1. Karaçaylıların Kullandıkları Dil.....	82
2. Karaçaylılarda Sosyal Yapı, Ev, Aile ve Cenaze Töreni.....	82
3. Karaçaylılarda Din Anlayışı.....	85
4. Karaçaylıların Fiziksel Özellikleri.....	86
5. Karaçaylıların Eğitim Anlayışı.....	87
6. Karaçaylıların Kullandıkları Bazı Silahlar ve Giyim-Kuşam.....	87
7. Karaçaylıların Geçim Kaynakları.....	88
İ. KUMUKLAR.....	89
J. LEZGİLER.....	90
K. NOGAYLAR.....	93
L. OSETLER.....	95
M. TATARLAR.....	98
SONUÇ.....	101
BİBLİYOGRAFYA.....	104
EKLER.....	117

KISALTMALAR

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

C. : Cilt

CA. : Kaliforniya

Co. : Company

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

Genel Kur. : Genel Kurmay

Hz. : Hazreti

Inc. : Incorporated

Ltd. : Limited Company

MÖ. : Milattan Önce

S. : Sayı

s. : Sayfa

s.s. : Sayfa aralığı

TDK : Türk Dil Kurumu

TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

t.y. : Tarih yok

Vol. : Volume

Yay. : Yayınevi

y.y. : Yayıncı yok

y.y.y. : Yayın yeri yok

TABLÖLAR

Tablo 1: 1835-1836, 1837-1838 Yıllarında Kafkasya'ya Giden Rus Subayı Feodor Feodoroviç'e Göre Çerkes Kabilelerinin Yaşadıkları Yerler ve Nüfusları

Tablo 2: Çerkes Kabilelerinin Klaproth, Feodoroviç ve Adolf Berje Tarafından Verilen Nüfuslarının Karşılaştırması

Tablo 3: 1820-1862 Yılları Arasında Kafkaslarda Rusya Devleti Adına Görev Yapan Lyulye'ye Göre Abhaz Kabileleri ve Yaşadıkları Yerler

Tablo 4: 1835-1836, 1837-1838 Yıllarında Kafkasya'ya Giden Rus Subayı Feodor Feodoroviç'e Göre Abhaz Kabileleri Hakkında Bazı Bilgiler

Tablo 5: Abhaz Kabilelerinin Klaproth, Feodoroviç ve Adolf Berje Tarafından Verilen Nüfus Miktarlarının Karşılaştırması

GİRİŞ

A. KAFKASYA'NIN KISA TARİHİ

Kafkasya eski tarihlerden günümüze kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kadim medeniyetlerin ilgi odağı olan bu coğrafya, gerek coğrafi özellikleri ile gerekse içinde barındırdığı toplulukların çeşitliliği ve kültürüyle ilgileri üzerine çekmiştir.

Kafkasya; Adige, Abhaz-Abazin, Kaberdey, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan toplumlarının varlık gösterdiği etnik ve kültürel bir coğrafyadır.¹ Bu adı geçen Kafkas halklarının haricinde tarihsel süreç içerisinde Kafkasya'da Mısırlılar, Medler, Alanlar ve İskitler; Grekler, Romalılar, İranlılar ve Araplar; Moğollar, Türkler, Tatarlar ve Slavlar gibi pek çok millet varlık göstermiştir.²

Bölge, efsanevi hikayelere konu olmuştur. Bunların en eskilerinden biri Argonot Efsanesi'dir. Homeros'un bahsettiği hikayede Jason önderliğinde bir grup Altın Post'a sahip olmak için Argon adındaki gemiye binerek yola koyulur. Karadeniz'de seyreden gemi nihayet Kafkasya'ya ulaşır ve günümüzdeki Abhazya ve Gürcistan kıyılarında bulunan Kolhis ülkesine giderler. Sonrasında bu ülkenin kralının kızı Jason'a aşık olur. Argonotlar Altın Post'u bulup kendi ülkelerine geri dönerler.³

Yunan Efsanelerinde geçen bir başka bilindik hikaye ise Promethe Efsanesi'dir. Prometheus Titan olarak bilinen yarı tanrı bir varlıktır. Güneşten çaldığı ateşi yeryüzüne, insanlara indirir. Fakat tanrılar onun bu hareketine kızarlar. Baş tanrı Zeus, Prometheus'u Elbruz Dağı'nın zirvesine zincirleyerek cezalandırır. Geceleri tazelenen karaciğerini bir kartal yer. Bu durum uzunca bir süre devam eder. Sonrasında Herakles oku ile kartalı vurur ve zincirini kırarak onu kurtarır.⁴ Yunan mitolojisinde geçen bu hikayenin benzerine Kafkasya'nın yerli halklarından Adıgelerin Nart Efsanelerinde de rastlanmaktadır. M.Ö. VIII. yüzyıldaki Adıge Nartlarında geçen Nesryen karakteri Yunan mitolojisindeki Prometheus gibi Kafkaslara zincire vurulur. O da insanlığa ateşi

¹ Ufuk Tavkul, Kafkasya Gerçeği, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 12.

² John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yay., İstanbul 1996, s. 23.

³ Mahmut Bi, Kafkas Tarihi, C.1, Selenge Yay., İstanbul 2007, s.21.

⁴ Bi, a.g.e., s.171.

getirmiştir. Onu zincire vuran tanrılık iddiasında olan Pankeu'dur. Kurtaran ise Peterez'dir. Peterez de bu noktada Herkül (Herakles)'ü andırmaktadır.⁵ Anlaşılacağı üzere Kafkasların yerlileri ile Yunanlılar arasında etkileşim olduğu açıktır.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz efsaneler çok sayıda efsaneden yalnızca birkaçıdır ve Kafkasya'nın kadim zamanlardaki topluluklar üzerinde bıraktığı etkinin birer ürünü niteliğindedirler. Efsaneler, bu bölgenin çok eski medeniyetlere sığınaklık yaptığına işaret etmeleri bakımından oldukça önem taşımaktadırlar.

Bizans Devleti, Hazar Devleti ve Sasaniler arasında hakimiyet mücadelesine ev sahipliği yapmış olan Kafkasya'da Sasaniler I. Hüsrev döneminde Gürcü Krallığına son vermiş, buna rağmen Hristiyanlık Kafkasya'da yayılmayı sürdürmüştür. İslam orduları Hz. Ömer döneminde bölgeye akınlarda bulunmuş, Hz. Osman zamanında da fetih hareketleri devam etmiş ve Duvın ve Tiflis zapt edildikten sonra Gürcülerle anlaşma yapılmıştır. Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen İslam orduları Hazarlarla mücadele ettiler. Emeviler zamanında İslamiyet, Doğu Kafkasya'ya ve Dağıstan'a yayıldı. Abbasiler döneminde de mücadeleler devam etti. Bölgedeki Abbasi hakimiyeti IX. yüzyılın sonunda zayıfladı. Selçuklular zamanında Güney Kafkasya Selçuklu hakimiyetine girdi. Kafkasya önce Harzemşahların ardından Moğolların istilasına uğradı(1222) ve daha sonra da Altınordu hakimiyetine girdi.⁶ Toktamış Han zamanında Timur ile yapılan iki meydan savaşı kaybedilince Kırım, Kazan, Kasım, Nogay, Sibir ve Astrahan olmak üzere Altın Orda Devleti hanlıklara ayrılmıştır.⁷ IV. İvan 1552'de Kazan'a, 1554'te de Astrahan'a hakim oldu. Bu hanlıkların ele geçmesiyle Rusya bir imparatorluk haline geldi.⁸ Ayrıca bu durum Osmanlı Devleti için Rus meselesinin başlangıç noktasını teşkil etmiştir.⁹

Osmanlı'nın Karadeniz kıyısında ele geçirdiği ilk bölge Abhazya'dır. Kaptan-ı Derya Hamza Paşa yönetimindeki Osmanlı donanması Haziran 1454'te Sebastopolis'i

⁵ Aytek Kundukh, Kafkasya Müridizmi(Gazavat Tarihi), Gözde Kitaplar Yay., İstanbul 1987,s. 107.

⁶ Aliev Saleh Mehmedoğlu,"*Kafkasya (Tarih)*", İslam Ansiklopedisi, C.24, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, s.158-159. ; Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2000, s. 182, 191,196-199.

⁷ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, TTK Yay., Ankara 1999, s. 157-158.

⁸ Kezban Acar, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Nobel Yay., Ankara 2004 s. 72.

⁹ Abdullah Temizkan, Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Rus Mücadelesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.2-3.

fethettiler.¹⁰ Trabzon fethedilene kadar Sivas vilayetine bağlanan Abhazya, Trabzon ele geçirildikten sonra orada kurulan sancak beyliğine bağlandı.¹¹

Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet zamanında Trabzon'u fethiyle (1461) Karadeniz bölgesi hakimiyeti sağlanmış ve Kafkasya ile ilişkiler kurulmuştur.¹² 1475 yılında Fatih Kırım ve Kuban bölgesini ele geçirmişti. Böylece Kırım hanları aracılığıyla Kafkasya'nın kuzeyden kontrolünü sağlayabilecekti. Bu sebepten ötürü Rusya, Karadeniz'e inmek ve Kafkaslarda rahatça hareket edebilmek için Kırım'ı ele geçirmeyi istemiştir.¹³

1594'te Rus ordusu doğu Kafkaslardan Dağıstan'a doğru hareket edip Tarku şehrine girdi. Kafkasyalılar direnç gösterip Rusları püskürttüler ve Sulak Nehri yakınlarında Rus ordusunu yendiler. 1604'te Kafkaslara tekrar bir Rus ordusu gönderildiyse de Sulak Irmağı civarında Kumuk Şamhalı'nın askerleri bu orduyu mağlup etti.¹⁴

Ruslar 1708'de kalabalık bir tüccar grubunu İsfahan'a göndermiş, gönderilen bu heyet ticari olmaktan çok Rusların Ermenistan ve Gürcistan'ın işgali için gönderdiği bir inceleme ekibi olarak değerlendirilmiştir. 1715'te Artemi Volinsky başkanlığında ikinci elçilik heyeti de gönderildikten sonra 1722'de Rus ordusu, Dağıstan üzerinden Azerbaycan'a girdi. Fakat Osmanlı Devleti, Rus ilerleyişine karşı çıktı ve Rus Çarına uyarıda bulunup ondan daha fazla güneye inmemesini istedi. Böylece Çar Petro, ilerleyişi durdurmak zorunda kaldı.¹⁵ 1723-1724'te Kafkasya Osmanlı ve Rus hakimiyetine girmişti. Bu iki devlet Temmuz 1724'te İstanbul'da bir antlaşma imzaladı. Bu Antlaşmaya göre Tiflis, Revan, Gence-Karabağ, Tebriz, Erdebil Osmanlı Devleti'ne bırakılırken, Hazar kıyıları ise Rusya'ya bırakılmıştı.¹⁶ Osmanlı Devleti ve Rusya arasında İran üzerine yapılan bu antlaşma Şah II. Tahmasb tarafından kabul edilmedi.

¹⁰ Sadık Müfit Bilge, Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi, İstanbul 2012, s. 32.

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellelerini Fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara 1998, s. 69.; Bilge, a.g.e., s. 35.

¹² Temizkan, a.g.t.,s.3.

¹³ Mustafa Pamuk, Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü- Bugünü- Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995, s. 6.

¹⁴ Tavkul, a.g.e., s. 89-90.

¹⁵ Mehmet Saray, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s.68-69.

¹⁶ Hüsamettin M. Karamanlı, "Nahcivan", İslam Ansiklopedisi, C.32, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 295.

Ancak Safevilerin bu iki devletle baş edecek gücü yoktu. II. Tahmasb, Avşarların reisi Nadir Kulu Han'dan yardım istedi. Nadir de Osmanlılar üzerine yürüyerek Hamedan, Tebriz ve Kirman'ı aldı. Daha sonra Bağdat Valisi Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Tebriz ve Hamedan'ı geri aldı ve 1732'de bir antlaşma yapıldı. Buna göre Gence, Tiflis ve Dağıstan Osmalı Devleti'ne; Tebriz, Kirmanşah ve Hamedan İran'a bırakılacaktı. Antlaşmayı bahane eden Nadir, darbe yaparak Tahmasb'ı tahttan indirdi ve küçük yaştaki III. Abbas'ı tahta geçirip kendisini onun naibi yaparak İran hakimiyetini sağladı. 1734'te Kafkasya'ya sefere çıkıp Rusları Bakü ve Derbent'ten çıkardı.¹⁷ Rusya 1735 yılında Gence Antlaşmasını imzalamak durumunda kaldı. Bu antlaşmaya göre Derbent, Bakü ve Hazar kıyıları İran'ın hakimiyetine bırakıldı.¹⁸ Antlaşmadan sonra Çariçe Anna dönemi sonuna kadar ve ondan sonra tahta geçen Çariçe Elizabeth'in dönemi boyunca Rusya'nın Doğu Kafkasya politikası Terek hattını müdafaa etmeye yönelik olmuştur. 1762 yılında Katerina tahta geçince, Terek hattında yerleştirilmiş olan Kazaklar güçlendirilip bu hat güneye taşınmak istendi. 49 aile ile birlikte ülkesinden kaçmış olan bir Kabardey prensi Mozdok civarına iskân edildi.¹⁹

1736'dan 1739'a kadar Osmanlı-Rus savaşı cereyan etmiş savaş sonunda Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma gereğince Ruslar Azak'ı Osmanlılara geri verip gemilerini Azak Denizi ve Karadeniz'den çekeceklerdi.²⁰

Mozdok, Kabardeyler ve Ruslar arasında sorun haline geldi. Mozdok'un Belgrad Antlaşması çerçevesinde kendilerine ait olduğunu ileri süren Ruslar, bu bölgede uzun yıllar varlık göstermiş Kabardeylerin bölge üzerinde hak iddia etmelerine olumlu bir karşılık vermeyince Kabardeyler 1765'ten 1779'a dek Ruslara karşı savaştılar. Osmanlılar da 18 Kasım 1768'de Ruslara savaş açtı. Osmanlılar Kafkas kabilelerinin dini duygular yoluyla harekete geçirilebileceği düşüncesindeydiler.²¹ Türkler ve Rusların mücadelesi Balkanlar'dan Kafkaslara kadar uzanan sahada meydana geldi. Türkler, Kabardeyler ile birleşerek Rusların Kafkasya hakimiyetine darbe vurmak istiyordu. Ancak Ruslar Daryal Geçidi'ni geçtiler. Suram'ı geçmek suretiyle Kutaisi'yi işgal ettiler. Poti'de bulunan Türk kalesini kuşatma altına aldılar. Ahhıska'da bulunan

¹⁷ Saray, a.g.e., s. 70-71.

¹⁸ Aliev Saleh Mehmedoğlu, "Derbend", İslam Ansiklopedisi, C. 9, Dyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, s. 165.

¹⁹ Baddeley, a.g.e., s.59-60.

²⁰ Acar, a.g.e., s. 143-144.

²¹ Baddeley,a.g.e., s. 60-61.

Türklerin üzerine de birlik gönderdiler.²² Osmanlı Devleti ile Rusya 19 Temmuz 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma neticesinde Kırım, Budzdat ve Kuban'da yaşayan Tatarlar Osmanlı ve Rus devletlerinden bağımsız olacaktı. Rus ticaret gemileri boğazlardan geçebilecek, Karadeniz ve Akdenizde seyredip bu denizlerdeki limanlardan faydalanabileceklerdi. Kili, Akkırman, İsmail, Baserabya, Bender Kalesi, Eflak ve Boğdan, Ege adaları Osmanlı'ya bırakılırken, Rusya da Kerç, Azak, Yenikale, Karadeniz'in Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kalan kıyılarını alacaktı.²³ Antlaşmanın 21. maddesi gereğince Büyük Kaberdey ve Küçük Kabardey'in statüsü Kırım Hanlığı ile Kabardey beylerinin kararına bırakılmıştı. 23. maddeye göre ise Batı Gürcistan'daki Osmanlı hakimiyeti Ruslarca tanınacak ve Ruslar işgal ettikleri toprakları geri verecekti.²⁴

Bu antlaşmayla Kırım dini açıdan Osmanlı halifesine bağlı kalacak fakat Osmanlı'dan ayrılarak müstakil bir hanlık haline gelecekti. Ne Rusya ne de Osmanlı Devleti Kırım'ın iç işlerine karışmayacaktı. Ayrıca Osmanlı Devleti Ruslara savaş tazminatı ödeyecekti.²⁵

Rusların politikalarında bir araç olarak kullanılan Şahin Giray, 1776 yılında Rusların desteğiyle Devlet Giray'ı yendi. Şahin Giray'ın Osmanlı halifesinden ayrılarak batı tarzında ve bağımsız bir devlet oluşturmaya yönelik düşüncesi vardı. Müslüman halk ondan memnun değildi. Kırım ve Kuban'da olaylar çıktı. Halk bu bölgelerdeki Ruslara saldırdı. Şahin Giray da olaylar sırasında yaralandı ve Bahçesaray'ı terk etmek zorunda kaldı. Osmanlı'nın desteğiyle tahta Baht Giray geçti. Ancak Rusların askeri desteği neticesinde Şahin Giray tekrar başa geçti. 1777 kışında Ruslar Kırım'ı işgal ettiler. Bunun neticesinde Osmanlı-Rus ilişkileri bozuldu. Karşılıklı görüşmeler sonrasında bu iki ülke arasında 1779'da Aynalı Kavak Tenkihnamesi imzalandı.²⁶ Bu antlaşmaya göre Kırım halkı dini olarak Osmanlı halifesine bağlı olacak, Osmanlı, Kırım halkının seçtiği hanlara karışmayacak, Şahin Giray'ın hanlığını kabul edecek,

²² W.E.D. Allen ve Paul Muratof, *Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkur. Basımevi, Ankara 1966, s. 17.

²³ Acar, a.g.e., s. 159.

²⁴ Bilge, a.g.e., s. 241-242.

²⁵ Kemal Beydilli, "*Küçük Kaynarca Antlaşması*", *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 526 .

²⁶ Halil İnalçık, "*Kırım(Kırım Hanlığı)*", *İslam Ansiklopedisi*, C.25, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s.454.

Ruslar Kırım'daki askerlerini çekecekti.²⁷ Antlaşmanın sonrasında Osmanlı, Kuban ve Karadeniz kıyılarını Kırım'dan ayırmak için çaba sarfetti. Çünkü Osmanlı buralarda yaşayan Nogay ve Çerkesleri kendi tebası olarak görmekteydi. Kuban'da yaşayan Türkler ve Kırım halkı Şahin Giray'a karşı isyan ettiler. Şahin Giray Ruslara sığındı. Sonrasında Rus kuvvetleri Kırım'ı işgal ederek 1783 yılında Kırım'ı Rusya'ya bağladılar. 1784 yılında Osmanlı, Rusların Kırım, Taman ve Kuban'daki hakimiyetini tanıdı. Kuban Nehri sınır olarak kabul edildi. Fakat 1787'de Osmanlı ve Ruslar arasında tekrardan bir savaş patlak verdi. Osmanlı, Kırım'ı geri almak istiyordu. Ancak Rusya'ya mağlup oldu ve Ruslarla 1792 yılında Yaş Antlaşması'nı imzaladılar.²⁸ Bu antlaşma gereğince Rusya'nın Bug ile Dinyester nehirleri arasındaki bölge ve Kırım üzerindeki hakimiyeti Osmanlılar tarafından kabul edildi.²⁹ Antlaşmanın 6. maddesi gereğince Osmanlı, Kuban'ı sınır olarak kabul etti.³⁰

Antlaşma sonrasında Ruslar Anapa'dan çekildi. Trabzon valisi ve Anapa seraskeri olan Yusuf Paşa'ya Anapa Kalesi'nin tamir edilmesi yönünde talimat verildi. Ayrıca Osman Paşa, kaleye muhafız olarak tayin edildi. Osman Paşa bir müddet sonra Akerman muhafızlığı ile görevlendirilince Anapa ve Soğucak muhafızlığı görevine Hafız Mehmet Paşa getirildi. Fakat o da bu görevde uzun süre kalmadı ve yerine Kuğu Oğlu Süleyman Paşa tayin edildi. Süleyman Paşa görev yerine gitmedi. Onun yerine bölgeye Mustafa Paşa tayin edildi. Çok kez muhafız değişmesine rağmen kale tamirine devam edilmiştir. Savaş malzemeleri getirilmiştir. Mustafa Paşa 18 Aralık 1794'te Abaza kabilesinin temsilcilerini Anapa'ya davet etti ve onlarla görüştü. Onlardan Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları için söz aldı. Bunun dışında Natuhay, Şapsığ, Çerkes, Abzeh kabilelerinin temsilcilerini Anapa'ya davet etti ve onlardan da sadakat sözü aldı.³¹

Yaş Antlaşmasından sonra Kafkas halklarının Ruslara karşı mücadelesi devam etmiştir. Ruslar her ne kadar Dağıstan'da Tarku Şamhalı Bambat Mehmet'i tanıyarak onunla iyi geçinseler de Dağıstan'daki diğer hanlıklar Ruslara karşı daha farklı hareket ettiler. Rus kuvvetleri Derbend'e doğru geldiklerinde Derbend hanı Şeyh Ali'nin

²⁷ Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979, s.38.

²⁸ İnalçık, a.g.m., s. 454.

²⁹ Acar, a.g.e., s. 162.

³⁰ N. Luxembourg, Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, Kayıhan Yay., İstanbul 1998, s. 282.

³¹ Gökçe, a.g.e., s. 175-178.

birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldılar. Ancak hanın bir müddet sonra esir alınması sonucunda Derbend Rusların eline geçti. Aras'a doğru ilerleyen Rus ordusu II. Katerina'nın ölümü ve salgın hastalıklardan dolayı geri çekildi. Fakat ordu geri çekilirken büyük zahiyat verdiler. Esaretten kurtulan Şeyh Ali han ile Gazi Kumuk hanı Surhay Han, Kuba'ya giden dar boğazda Rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Sonrasında Rus ordusu Terek'e çekildi.³²

Yaş Antlaşması gereğince Rusya Gürcistan'dan çekildi. Fakat bu kez de 1794 yılında İran'da bulunan Kaçar Hanedanı hanı Ağa Muhammed, Tiflis Hanı II. İrakli'den kendisine tabi olmasını istedi. II. İrakli Ruslardan yardım talebinde bulunduysa da bu isteği olumsuz karşılandı. Ağa Muhammed Han'ın kuvvetleri Gürcistan'a girdi ve II. İrakli'nin ordusunu mağlup etti. 11 Eylül 1795'te Tiflis Kaçar Türklerinin eline geçti.³³ 1797'de Ağa Muhammed Han'ın ölümü üzerine onun yerine yeğeni Feth Ali Şah geçti. Feth Ali Şah Ermeni ve Gürcüler üzerine yürüdü. Bir süre sonra kış şartlarından ötürü Şah, Tahran'a geri döndü. Ermeni ve Gürcüler, Ruslardan yardım istediler. Ruslar Napolyon'nun Rusya seferine hazırlık yaptığını öğrendikleri için İran'a karşı ılımlı çözüm önerilerinde bulundular. Ancak Napolyon tehlikesinin ortadan kalkmasından sonra 1813 yılında Rus ordusu Kafkasya'ya inerek İran kuvvetlerini mağlubiyete uğrattı. Rusya ile Kaçarlar arasında Gülistan Antlaşması imzalandı (1813).³⁴ Antlaşma ile Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Tulis hanlıkları Rusların eline geçti.³⁵ 1826 yılına gelindiğinde İran ve Rusya arasında tekrar bir savaş meydana geldi. İran kuvvetleri mağlup oldu. Türkmençayı Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile İran'ın Aras Nehri'ne kadarki Kafkasya toprakları Rusların eline geçti.³⁶

1828 yılında Osmanlı-Rus savaşı meydana geldi. Savaşa Rum meselesi gerekçe gösterildi. Rus, İngiliz, Fransız donanmaları Navarin'deki Türk ve Mısır donanmalarını yaktılar. Ruslar Tuna'yı geçip Varna'yı ele geçirdiler. Kafkasya cephesinde ise Kars, Ahlat ve Erzurum'u elde ettiler. 1929 yılında Edirne Antlaşması imzalandı. Tuna'nın batı sahili, Tuna adaları, Kuban'a kadar Karadeniz'in doğu sahilini Rusya aldı.

³² Gökçe, a.g.e., s. 172-173.

³³ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesi'nde Nüfuz Mücadelesi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.6, S. 2, İzmir 2006, s.456.

³⁴ Saray, a.g.e., s. 80-81.

³⁵ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi, C.4, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s.320.

³⁶ Saray, a.g.e., s. 81-82.

Yunanistan'a bağımsızlık; Eflak, Boğdan, Sırbistan'a imtiyaz verildi. Ayrıca Osmanlı Devleti savaş tazminatı ödeyecekti.³⁷

1828'de Ruslar Karaçaylılar üzerine yürüyüp onları mağlup ettiler. Bu sırada Osetinlerin bulunduğu yerlere de hakim olmaya çalıştılar. Rusların niyeti Kafkasya'nın kuzeyi ve Dağıstan'da egemenlik sağlamaktı. Dağıstanlılar İmam Gazi Muhammed önderliğinde Ruslara karşı mücadele ettiler. İmam Gazi Muhammed zamanında Rus hakimiyetindeki Avarlar ile mücadele edildi. Gazi Muhammed'in 1832'de ölümünden sonra onun yerine geçen Hamzat-bek zamanında Avar Hanlığı'na son verildi. Ancak Hamzat-bek de şehit düşünce mücadelenin liderliğine İmam Şamil geldi.³⁸

Şamil imam seçildikten sonra onun seçildiği Aşilta'ya 1837'de Rus birlikleri gönderildi. Tilitl köyünde bulunan İmam Şamil'in üzerine yürüyüp köyün bir kısmında hakimiyet kurabildiler. Şamil'in Ruslarla diplomatik ilişki kurması neticesinde antlaşma sağlandı ve Ruslar geri çekildiler. 1838 yılında Dağıstan'ın tümünde otoritesini artırmaya çalışan Şamil, Ahulgoh'u güçlendirdi. Çeçenistan'da da Şamil'in hakimiyeti tanındı. Ruslar bu durumu kabullenemediler ve önce Çeçenistan'a, ardından da Dağıstan'a girdiler. Ahulgoh, kuşatılmasına rağmen burası güçlü bir direniş göstermesi sebebiyle uzun sürede ele geçti. Bu esnada Şamil buradan ayrıлып Çeçenistan'a geçebildi. 1840'ta Çeçenistan'da Ruslara karşı yapılan ayaklanmanın lideri oldu. Sonrasında Dağıstan'daki faaliyetlerine devam etti. Burada Ruslara karşı pek çok başarı kazandı. 1837 ve 1838'de Kabardeyler Ruslara karşı direniş hareketine geçerken, 1840'ta da Malkar'da Ruslarla mücadele edilmiş fakat bu hareketler bastırılınca buradaki insanların bir kısmı Dağıstan'a ve Çeçenistan'a geçtiler. Bağımsızlık mücadelelerini bu bölgelerde sürdürdüler.³⁹

İmam Şamil, kontrol sahibi olduğu sahada beş naiplik ve bir vilayetten oluşan bir idare oluşturdu. Vergi ve asker toplama, adli işleri idare etme gibi sorumlulukları olan naipler, imamın güvendiği kimselerden meydana geliyordu. Bunlar aynı zamanda imamın muhafız birliğini teşkil etmekteydiler.⁴⁰

³⁷ Kurat, a.g.e., s. 324-325.

³⁸ Kurat, a.g.e., s. 331.

³⁹ Tavkul, a.g.e., s. 109-111.

⁴⁰ İsmail Aka, Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Yay., İzmir 2009, s.128 ; Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridzmin Kurumsallaşması ve Gazavat", Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, S.25, Ankara 2010, s. 80,81,84.

1844'te aldığı yenilginin ardından Çar Nikola, ordunun başına Vorontsov'u getirdi. Vorontsov Batı Kafkasya'da bulunan Adigelerle iyi geçinme yoluna gitti. Çünkü askeri gücünü Doğu Kafkasya'ya kaydırmak istiyordu. 1845'te Şamil'in üzerine kuvvet gönderdiler. Şamil'in müridleri karşısında, gerilla savaşı neticesinde ağır kayıplar veren Rus ordusu için Vorontsov, Grozni'de bulunan Rus birliklerinden takviye asker temin etti. Durum böyle olunca Şamil geri çekildi. 1846'da Kabardey bölgesine gelerek Ruslara karşı olan direnişi bölgeye yaymaya çalıştı. Fakat Rusların takibi ve bölgede yeterince destek alamamasından dolayı 25 Nisan 1846'da Çeçenistan'a geçti. Bazı Kabardeyler de Ruslarla mücadele hareketine dahil oldular.⁴¹

Şamil, Kırım Savaşı'nı fırsat bilip bazı girişimlerde bulunsa da bu büyük çapta bir başarıya dönüşmedi. 1859 yılına kadar Ruslara karşı önemli mücadeleler vermiş olan Kafkasya tarihinin bu önemli figürü 6 Eylül 1859'da Ruslara teslim oldu.⁴²

Şamil'den sonra Muhammed Emin, Kafkaslarda mücadeleye devam etmiş fakat Ruslar onu da esir almış, Kafkasları ele geçirmişlerdir. Bu süreçte pek çok Müslüman Anadolu'ya göç etmek durumunda kaldı. Ruslar Kafkasya'ya Rus mujikleri ve Rus Kazaklarını iskan ettiler.⁴³

1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması ile Karadeniz'in Kafkasya kıyılarının Ruslara bırakılmasından bu bölgede yaşayan Adigelerin yanı sıra İngiltere'de rahatsızdı. Dolayısıyla Adigelerin bağımsızlık mücadelesine İngilizler destek vermiş, 1837'de Çerkezistan'ın bağımsızlığını resmen tanımıştır. İmam Şamil 1840'larda bölgeye naiplerini göndererek Ruslara karşı direnişe teşvik etmiştir. Bölgeye gönderilen naiplerden biri olan Muhammed Emin, Adigelerin düzenli hale gelmelerini sağladı. 1848'de Muhammed Emin'in liderliğini kabul eden Adigelerin sınıflı yapısı birlikteliklerindeki önemli bir engeldi. Köylüler ve köleler Muhammed Emin'i desteklerken beyler ve soylular kendi çıkarlarını korumak için Rusya'nın yardımına ihtiyaç duymaktaydılar.⁴⁴

1854'te Kırım Savaşı'nda müttefiklerin isteklerine rağmen Adigeler müttefiklerin grubuna katılmadılar. Kırım Savaşı sonucunda 1856 yılında imzalanan Paris barış Antlaşması'yla Kafkasya Rus işgaline açık konuma geldi. Ruslar

⁴¹ Tavkul, a.g.e.,s.111-115.

⁴² Aka, a.g.e., s. 129.

⁴³ Kurat, a.g.e., s. 332.

⁴⁴ Tavkul,a.g.e.,s. 117-119.

Kafkasya’da hakimiyet kurmaya başladılar. 1859’da Abaza ve Adige kabilelerinin bir kısmı Rus hakimiyetini tanıdı. Şamil, teslim olduktan sonra Çerkezistan’da da Muhammed Emin teslim oldu. Ubıhlar, Şapsığlar ve Abzehler; Ruslara karşı direnişe devam ettiler. Fakat 1864’te savaşı Ruslar kazandı.⁴⁵ Rusya’nın Kafkasya hakimiyeti bu tarihte başlamış sayılmaktadır.⁴⁶

B. SEYYAHLAR, SEYAHATNAMELER VE TARİH

Çok eski zamanlardan yakın dönemlere dek pek çok seyyah yaşamış ve buna bağlı olarak sayısız seyahatname kaleme alınmıştır. Seyahatnameler yalnızca tarih bilimine ışık tutan kaynaklar olmamış, aynı zamanda sosyal antropoloji, sosyoloji, etnoloji, hukuk, felsefe, teoloji, edebiyat gibi çeşitli alanları ilgilendiren içeriğe de sahip olmuştur. Tarih bilimi açısından bakıldığında bazen arşiv kaynaklarının bilgi vermediği noktalarda seyahatnamelerin bilgi verdiği görülmektedir. Bunların özellikle tutku ve duyguların tarihinin yazımı için gerekli kaynaklar oldukları söylenebilir. Bununla birlikte seyahatnameleri kaynak olarak kullanırken oldukça dikkatli davranmamız gerekmektedir. Seyyahın izlenimlerini etkileyen faktörlere; seyyahın hangi toplumsal yapıdan geldiğine, eğitim durumuna, ön yargılarına, oryantalist ya da oksidentalist bakış açısına sahip olup olmadığına, seyyahın seyahat amacının ne olduğuna dikkat etmeliyiz. Hayal ve gerçeğin ayrımını yapmalıyız. Kısacası hataya düşmemek için seyahatnameden önce seyyah hakkında bilgi edinmeye ve seyyahın ifadelerini başka kaynaklarla da desteklemeye çalışmalıyız.⁴⁷

Seyyahların seyahatlerini gerçekleştirebilmeleri için birtakım imkanlara sahip olmaları gerekmektedir. 19. yüzyıl ortalarına kadar seyahat etmek zor ve maliyetliydi. Bu işi yapacak kişinin masraflarını devlet veya ilim kuruluşları karşılıyordu. Finansal destek görmeyen kişi kendisi zengin olup masrafları karşılamak durumunda kalıyordu. Fakat 19. yüzyılda vapur ve tren gibi ulaşım araçlarının yaygınlaştığı dönemde çok

⁴⁵ Tavkul, a.g.e., s.119-121.

⁴⁶ Gökçe, a.g.e., s. 246.

⁴⁷ İbrahim Şirin, “*Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu*”, 1 Haziran 2013, http://turkyurdu.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=342:sayi:307&catid=77&Itemid=180 (Erişim Tarihi 22 Aralık 2014), s.1.

zengin olmayan kimseler de seyahat edebilmeye başladılar.⁴⁸ Bu sayede seyyahların sayılarında önemli miktarda artış meydana geldi.

19. yüzyılda sanayileşmedeki artış ve sömürgecilik yarışının hız kazanması, devletlerin yeni hammadde kaynakları aramalarına sebep oldu. Bu anlamda keşif amaçlı olarak bazı bölgelere görevli kimseler gitmiştir. Bu cazibeli bölgelerden birisi de Kafkasya olmuştur. 19. yüzyılda Kafkasya'ya giden seyyahların amaçları çok çeşitliydi. Örneğin botanikçiler ilaç sanayisinde faydalanılmak üzere bölgede araştırmalar yaparken, bazı seyyahlar dini amaçlı olarak bölgeye gelmiş, bazıları tatil, macera, bazıları spor (dağcılık, avcılık gibi), bazıları bilimsel araştırma, bazıları da casusluk ya da resmi görev için bölgeyi ziyarette bulunmuştur.

⁴⁸ Tuncer Baykara, “*Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar Mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi Mi? Gözlemler Düşünceler*”, 1 Haziran 2013, http://www.turkyurdu.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=341:sayi307&catid=77&Itemid=180 (Erişim Tarihi 22 Aralık 2014), s.1.

BİRİNCİ BÖLÜM

19.YÜZYIL KAFKASYA SEYYAHLARI VE ESERLERİ

1. Julius Von Klaproth

Bir Alman kimyager ve meteoroloji uzmanı olan Heinrich Klaproth'un oğlu Julius Von Klaproth 1783 yılında Berlin'de doğmuştur. Dil, tarih, coğrafya, etnoğrafya ve Türkoloji gibi alanlarda çalışmaları olan Klaproth, 1805 yılında Petersburg Bilimler Akademisi'nin davetiyle Rusya'ya geldi ve burada yedi yıl kaldı. Mançur, Moğol, Çin, Türk, Gürcü, Ermeni dilleri üzerine çalışmalarda bulundu.⁴⁹ Bilimler Akademisi tarafından kendisine verilen görevle önce Çin'e daha sonra da Kafkasya'ya ziyarette bulundu. Linguistik ve Etnoğrafik araştırmalar sebebiyle gittiği Kafkasya'da Çerkesya, Abhazya gibi yerleri gezdiği düşünülür. Fakat çoğunlukla Gürcistan'da vakit geçirdi. Kafkasya'ya yapmış olduğu bu seyahatini 1812 yılında Berlin'de "Raise in den Kaukasus und Nach Georgien" adıyla yayınladı.⁵⁰ Türkçede Kafkasya ve Gürcistan'a seyahat anlamına gelen sözünü ettiğimiz kitabı F. Shober L. Tarafından İngilizceye çevrilerek 1814'te Londra'da basıldı.⁵¹ 1823'te Fransızca "Voyage au Mont Caucase et en Georgie" adı altında ve 2 cilt olarak Paris'te yayınladı.⁵²

Yapılan seyahat ana hatlarıyla şöyle gerçekleşmiştir: Klaproth, 1807 eylülünün ortasında Petersburg'dan yola çıkarak Moskova ve Harkov yoluyla Eski Çerkessk'e, Don Kazaklarının merkezine gitti. Kalmukların özelliklerini gözlemledi. 1807 kasımında güneye, Don steplerinden geçerek, Kafkasların yönetim merkezi olan Georgievsk'e ulaştı. Kuban'ın diğer tarafında yaşayan Çerkesler ve kabilelerle ilgili bilgiler temin etti. Kuma'daki Madshar yıkıntılarını inceledi. Mozdok'ta Osetler ve Kistler ile ilgili bilgiler edindi. Küçük Kabarda'da ve Terek üzerinde Vladikafkas'ta bulundu. Dağları aşıp Ananuri yoluyla Mtsheta'ya geldi. 14 Ocak'ta Tiflis'e geldi. Burada pek çok Gürcü ile tanıştı. Tiflis'ten Mitsheta'ya geçip sonrasında Muchrani ve

⁴⁹ "Klaproth (Heinrich Julius Von)", Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.13, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 6824 ; Adilhan Adiloğlu Klaproth'un Petersburg Bilimler Akademisi tarafından 1804 yılında Rusya'ya davet edildiğini belirtmektedir. Adilhan Adiloğlu, "Kafkasya'da Yaşayan Tatar Kabileleri", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.17, TDK Yay., Ankara 2004, s. 21-22.

⁵⁰ Aydın Osman Erkan, Tarih Boyunca Kafkasya, Çiviyazısı Yayınları, İstanbul 1999, s. 44.

⁵¹ Julius Von Klaproth, Travels in the Caucasus and Georgia, London 1814.

⁵² Julius Von Klaproth, Voyage au Mont Caucase et en Georgie, Paris 1823.

Achalgori yoluyla Ksani Nehri kaynağına ulaştı. Jöri Nehri üzerinde K'uchati'de Lezgiler, Tuşlar, Pşavlarla ilgili ayrıntılar topladı. Aragwi Vadisi yoluyla tekrardan Vladikavkaz'a , Tiflis'e ve Mozdok'a gitti. Kurp Nehri'ni geçti. Küçük Kabarda'daki Dhalat'a gelip Tatartup'un kalıntılarını ziyaret etti. Terek'ten Durdur'a geçti ve daha sonra Uruh Nehri'ni takip ederek İmeriti'de Onni'ye gitti. Dugor'a döndü ve Çerkes köyü Elmursina'dan Baltash yoluyla Vladikavkaz'a ve Küçük Kabarda'dan Mozdok'a, daha sonra da Georgievsk'e gitti. Madshar ve Kuban kısmını ziyaret etti ve Ocak 1809'da Senpetersburg'a döndü.⁵³

Klaproth eserinde Ruslar, Çerkerler, Kazaklar, Kalmuklar, Moğollar, Nogaylar, Tatarlar, Karaçaylılar, Çegem ve Balkarlar, Ermeniler, İnguşlar, Gürcüler, Osetler, Abazalar hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Toplam 35 bölümden oluşan bu eserin içindekiler kısmında verilen belli başlı konulara bakacak olursak; 5. bölümünde Çerkeskiy'nin konumu ve şehrin tarifinden, şehirde yaşayanlardan, seller ve sonuçlarından, bu yerin tarihinden, Çerkesler, Küçük Rusya Kazaklarından, ülkenin verimliliğinden, şarap üretiminden, Çerkeskiy'deki kadınlardan, şehrin ana kilisesinden, altın ve gümüş sikkelerden, Jimnazyumdan, şehirde yaşayanların sarhoşluklarından, Nahçıvan'dan, Ermenilerden, Kalmuklardan bahseder.

6. bölümde Kalmuk ve Moğollar üzerine yapmış olduğu gözlemleri, eskiden tüm Moğol ulusunun Sibiry'a'nın doğusunda Baykal'da yaşadığını, çok sayıda atlarını, Cengizhan'ın anavatanını, Sibiry'a Moğollarının kökenini, Moğolların dış görünümelerini, ten renklerini, keçe çadırlarını ve Kalmuk adının anlamını paylaşır.7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14. bölümlerde Moğollar hakkında bilgi vermeye devam eder (özellikle inançları, gelenekleri vb. hakkında).

15. bölümde Don ve Çernomorski Kazaklarının sınırları, Kafkasların ilk dağlarından kuzeye uzanan tepe silsilesi, Kalaly(?), taş heykeller, Pregradnoy, Besopasnoy, Donskaya, stepteki taş figürler ve kökenleri, Peçenek, Kuman ve Polowzianlar ile ilgili araştırmalar yer alır.

16. bölümde Donskaya, Kafkas dağlarının başlangıcı, Moskovskaya, Stavropol, Tatar ordaları, Nogay Tatarlarının kalıntıları, onlara özgü hastalık, Nogayların yaşam

⁵³ Klaproth, (1814), s. vi,vii.

tarzları ve inançları, Stavropol dairesinin konumu, Nadeshda, Pakrovskoy, Beschpaghir, Novo Grigorievskaya, Svernoy, Elbruz'un bir kolu olan kumtaşı tepeleri silsilesi, Alexandrow, Ssubliya, Alexandria, Georgievsk'e varış anlatılmıştır.

17. bölümde Georgievsk'in konumu, Kazak Stanitsa, mimari, sağlıksız iklim, Kafkas zinciri, Elbruz, Kazbek, Kafkaslar isminin kökeni, bu dağların diğer ismi, Kafkas hükümetinin valisini ziyaret, General Bulghakow ve Çeçenlere karşı seferi anlatılmaktadır. 18,19 ve 20. bölümlerde Rusya'nın Kafkasya ve Gürcistan ile ilişkileri üzerine incelemeye yer verilmiştir.

21. bölümde Madshar'ın harabeleri ve onların tarifi, onlarla ilgili olarak Gmelin, Pallas ve Güldenstat'ın düşünceleri, Madshar'ın Nogay dilindeki anlamı, Tatar mimari tarzı, orada bulunan yazıtlar ve sikkeler, bu şehrin Asyalı tarihçilerce açıklanışı gibi noktalara değinilmiştir.

22. bölümde Kuban Nehri ve eski adı, ona boşalan akarsular, üzerinde yer alan yerler, Kuban'ın ötesinde yaşayan milletler, Çerkesler, Tatarlar ve Abazalar, Abazalarla ilgili özellikler, Abaza kabileleri, Nogaylar, Çerkes kabileleri, Kafkasların güneyinde Karadeniz'e doğru olan ülkede yaşayan topluluklar: Ubuch, Şaşi, Ibsip, Aratchowass, Bah ve Nalkupi, Madshawi, Kırım sultanlarının ataları, Anapa, Sucuk Kale, Sohum Kale, Kuban ötesindekilerin cezalandırma usulleri, tedarik etmeye ihtiyaç duydukları mallardan bahseder.

23. bölümde Beştav, Sıcak hamama gezi, Kafkasların sodalı su kaynakları, Kuma ve Podkuma, Hazar denizi ve Azov arasındaki eski bağlantı, Kuma Nehri'nden bahsedilir.

24. bölümde Kafkas dağlarındaki Tatar kabileleri, Gürcüler tarafından adlandırılan Bassiani, daha önceleri Kuma stepleri ve Madjar'da yaşayıp sonradan Kabardey hakimiyeti altında olmaları, tüm kabilelerin dillerinin benzerliği ve Nogay Tatarcasıyla uyumlu oluşu, Kuban kaynağındaki Karaçaylılar, İslam'ı benimsemeleri, onların arasındaki Frank mezarı, pernsler, soylular, vassallar, Karaçaylıların dış görünüş ve özellikleri, Moğollarla karışmaları, kadınları ve evlilikleri, çocukları, eğitim, alışkanlık ve davranışları, kıyafet ve silahları, yeminleri, ağaç cinleri, uğraşları, üretim ve komşularıyla olan alışverişleri, Karaçaylılarda aileler, Baksan bölgeleri,

Çegem ve Balkar, Kuzey Kafkaslara doğru Chulam köyünde yaşayan Svanlardan bahseder.

25. bölümde Georgiyevsk'ten Mozdok'a gitmek üzere ayrılış, yolda karşılaşılanlar, Mozdok, burada yaşayanların çeşitliliği, Cizvitler, Ermeniler, Evlilik törenleri, dini öğretileri, Terek Nehri'nin farklı türde balıkları, Terek üzerindeki ipek kültürü, üzüm bağları, Kislar Brendisi ve yetişen karpuz kavundan bahseder.

26. bölümde Çerkesler, Çerkes adının kökeni, bu insanların önceki yerleşimleri, Kabarda, Prenslerinin seceresi, dikkate değer gelenek, farklı sınıflar, prensler, soylular ve kaba kimseler, prensler ve soylular arasındaki ilişkiler, prenslerin eski ayrıcalıkları, İslamiyet'i benimsemeleri, yaşam tarzları, intikam hırsı, doğum gururu, evlilik, boşanma, evlilik ilişkileri, çocukların eğitimi, cenaze törenleri, hırsızlığın cezalandırılışı, Çerkes ulusunun genişlemesi, dış görünüş ve ten renkleri, kıyafetleri, silahları, ticaretleri, mimarileri., yerel hayvanları, ziraatleri, yiyecekleri, Çerkes dili, gizli dilleri, kadın ve erkek isimleri ve komşularına verdikleri isimlere yer verilmiştir.

27. bölümde George İnteriano'nun Çerkeslerle ilgili açıklaması, Grekler tarafından onlara Zychi denişi, ülkelerinin vaziyeti, Hristiyanlık, aralarındaki farklı sınıflar, gelenek ve davranışları, köle olarak satılan bir çok Çerkes'in Mısır'a götürülmesi, kıyafetleri ve savaş giysileri, mertlik ve misafirperverlikleri, Tatarlarla savaşları, kişisel güzellikleri, konut ve yerleşimleri, cenaze törenleri gibi konular hakkında bilgiler verilmektedir.

28. bölümde Kumbalei Nehri üstünde Grigoripol Kalesi, Kumbalei üzerinde bir İnguş kolonisi olan Schalca, İnguşların yerleşimleri, onların basit su değirmenleri, yaşam tarzları ve davranışları, Büyük ya da Yaşlı İnguşlar, İnguşların ilk yerleşim yeri Gala, Assai Nehri'ndeki kutsal taş, demir haçlı mağara, zirai ve ev ekonomileri, davranışları, cesurluk, ılımlılık ve yeminleri, ölüm sonrası evlilikler, kadınlar ve giyimleri, İnguşların dansları, yabancı dinlerden hoşlanmayışları, Yukarı Assai'deki eski bir Kilise'de gerçekleştirdikleri dini törenleri, mimari yapılarının tarifi, İnguşların önemli din adamları, Büyük İnguşların davranışları, İnguşların kendileri ve komşularına verdikleri isimleri ve 7 İnguş kabilesi hakkında bilgiler yer alır.

29. bölümde Potemkin Kalesi ve bu kalenin yıkılmış olduğu, Terek Nehri'nin farklı Gürcüce isimleri, Vladikavkaz, Kont İwelitch, Kuban ve Sshundsha'da kurulması önerilen yeni askeri hat, Küçük Kabarda'nın tarifi, Küçük Kabarda'daki köyler, yer ve isimlerinin sıkça değişmesi, eski durumları, Jaman-ckul'daki eski Tatar mezarı gibi konular ile ilgili bilgiler verilmektedir.

30. bölümde Amazonlarla ilgili birtakım bilgiler verilmesinin yanı sıra İnguş köyü Ssauhqva, Terek Vadisi'nin minerolojik ayrıntıları, Terek'in üzerindeki köprü, Baltaş, buranın güneyindeki vadinin tarifi ve Baltaş'taki evlerden bahsedilmektedir.

31. bölümde Oset mezar taşlarından, Dallag kau, Ulug zmi kau köyleri ve bu köylerdeki evlerin yapısı, farklı tür yabankeçileri, Kafkas kekliği, zararlı otlara dayandırılan atların tuhaf hastalıkları, Laars köyü, Schimitian Osetleri, Yaşlılarının kökeni, önceden onlara ödenen köprü ücreti, Küçük Kabardey Çerkesleri ile olan geçimsizlikleri, eski uygarlıkların Kafkas geçidi Daryal, bu geçidin antik yazarlar tarafından tarifi, Galathi köyü ve Defdaroki Deresi, bazalt dağları, Sto köyü, Kazbek gibi başlıklar hakkında bilgiler verilmektedir.

32. bölümde Stephan-tzında dolayları, Gergethi köyü yakınlarındaki kilise, yüksek ve karlı Mkinvari Dağı'na Ruslar tarafından yanlış olarak Kazbek denmesi, Mkinvari'nin oluşumu, Bethleemi denen mağaralar, onlar hakkındaki söylentiler, Gürcü bir din adamı tarafından Mkinvari'ye çıkmış gibi yapılması, Stephan-tzında yakınındaki bazalt duvarı, Kobi, Chewi bölgesi, antik Garbani kilisesi, Terek Vadisi'nin fiziksel tarifi, nehrin kaynakları ve kolları, Gubta'nın maden kaynağı, karlı dağlar üstündeki geçit, Aragwi Vadisi, Guda bölgesi, Kaischaurt-k'ari, Gürcü şarabı hakkında bilgiler verilmektedir.

33. bölümde eskilerin Aragon'u Aragwi Geçidi, Paschanauri, eski bir Gürcü kabilesi Gudamaqari, yağmacı eğilim, Kafkasların güney yamacının jeolojik tarifi, kuzeyi ile karşılaştırılması, Mithiulethi bölgesi, dağlarda yaşayanlar, onların davranışları, çiftçilik, yerel hayvanlar, dağlıların evleri, Ananuri Kalesi, Lezgiler tarafından yağmalanan antik kiliselerden bahseder.

34. bölümde Beyaz Aragwi Nehri, Pşav ve Chewsurlar, Lascha Dshwari Kilisesi, Ragaspiri, St. George Kilisesi, etrafındaki oyuklar, antik Ssaguramo Kalesi,

Chartiss-k'ari, Mtsheta, bu şehrin tarihi, komşu yerler, eski kilise, eski Ssamthauro Kalesi'ndeki karantina, Mtsheta'nın tarifi ve oradaki kilise, Gürcü krallarının mezarları ve Karadeniz üzerindeki Gürcü vilayetleriyle ilgili ayrıntılardan bahsedilmektedir.

35. bölümde eskilerin Kyrus'u, Mth'wari ya da Kur Nehri, kaynakları ve seyri, Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki gülünç bir irtibat önerisi, sallarla yön bulma, Gürcü ve Tatar arabaları, malları taşımanın bir başka yolu, Kur üzerindeki köprü, Dewis-Namuchli kayaları, Digomi Ovası, Weriss-chewi, Tiflis'e varış ve bu şehrin tarifinden bahsedilmektedir.⁵⁴

2. Freygang Çifti

Fransızcadan (*Lettres sur le Caucase et la Géorgie*) İngilizceye çevrilip *Letters From the Caucasus and Georgia* (Kafkasya ve Gürcistan'dan Mektuplar) adıyla Londra'da 1823 yılında yayınlanan eser, 1817'de Almanca olarak Hamburg'da *Briefe uber den Kaukasus und Georgien nebst angehangtem Reisebericht über Persien Vom Jahre 1812*⁵⁵ adı altında basılmıştı. Kitabın Londra'da basılan İngilizce versiyonunda çevirmenin önsözü kısmında eserin anonim olduğu ancak genellikle Senpetersburg toplumunda, bir bay ve bayanın (Freygang çiftinin) seyahatlerini ve kaldıkları ülkeleri açıkladıkları ortak derleme olduğu düşünüldüğü belirtilmiştir. Eserde Kalmuklar, Çingeneler, Kazaklar, Ruslar, Türkler, Osetler, Kabardeyler, Gürcüler, Lezgiler, Çeçenler, İranlılar, Ermenilerden bahsedilmektedir.⁵⁶

3. Şövalye Taitbout de Marigny

Fransa'da 1789'da ihtilal olduktan sonra pek çok kişi infaz edilmiştir. Bir Fransız soylusu olan Taitbout de Marigny, bu ortamdan kaçarak Hollanda'ya sığınmıştır. Fransız asıllı Marigny, Hollanda Kraliyet hükümeti adına Odesa'da Konsolos yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Marigny, Eski Yunanca, Latince, Hollandaca, Almanca, Rusça, Türkçe gibi dilleri bilen bir kişiydi. Çerkeslerin

⁵⁴ Klaproth, (1814), s. ix-xv.

⁵⁵ Wilhelm von Freygang-Heinrich von Struve, *Briefe uber den Kaukasus und Georgien nebst angehangtem Reisebericht über Persien Vom Jahre 1812*, Hamburg 1917.

⁵⁶ Frederika von Freygang -Wilhelm von Freygang, *Letters From the Caucasus and Georgia: To Which Are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir shah*, London 1823, s. v,vi, xi-xiv.

bulunduğu yerleri ziyaret etmiş, onların da dillerini öğrenmeye gayret etmiştir. Marigny'nin seyahatnamesi 1822 yılında Brüksel'de Fransızca olarak yayınlanmıştır. O baskıda 1818 yılındaki Çerkesya seyahati konu alınmıştır. 1836'da Simferopol'de Rusça, 1837'de Londra'da İngilizce olarak yayınlanmıştır. Marigny'nin seyahatnamesi iki ana kısımdan meydana gelmektedir: Birinci kısımda seyyahın 1818 yılında Çerkesya'ya yaptığı seyahati, bu kapsamda Çerkeslerde sosyal yapı, aile gelenekleri, evlilik, hukuk, sağlık, eğitim, din anlayışı, cenaze törenleri, kadınlar gibi konular hakkında bilgi vermiştir. İkinci kısım ise Marigny'nin 1823-1824 yıllarındaki Çerkesya gezilerini, Redout Kale, Trabzon, Pşıate, Anapa seyahatini içerir. Ayrıca bu kısımda kitabın İngilizceye 1837'de çevrilmiş olan versiyonunda Çerkes bağımsızlık bildirisi ve David Urquhart'ın Çerkeslere mektubuna da yer verilmiştir.⁵⁷

4. Leonti Yakovleviç Lyulye

Leonti Yakovleviç Lyulye Fransız asıllıdır ve 1820-1862 yılları arasında Rusya Devleti'nin görevli bir memuru olarak Çerkesya'da bulunmuştur. Rusya Coğrafya Cemiyetinin bir üyesi olmakla birlikte Çerkeslerle ticaret faaliyetleri yürüten Sassi Misyonunda görevli olarak, Kerç Limanı Karantinası'nda tercüman olarak, Çerkes ve Abazalarla ticaretin vasisi olarak, Çerkesya'da komiser olarak, Kafkas Oblastı Komutanlık Karargahında, Kerç-Yenikale şehir idaresinde, Karadeniz Kıyı Hattı Komutanlığında çalıştı. Redutkale Karantina ve Gümrük Dairesi, Poti Karantina ve Gümrük Dairesi'nde yöneticilik yaptı. Lyulye'nin eserlerinden söz edecek olursak 1846 yılında Odesa'da yayınladığı Rusça-Çerkesçe sözlüğün yanı sıra 1857'de Rus Coğrafya Cemiyeti Kafkasya şubesine bağlı Zkorgo'da 4. kitapçıkta “Çerkeslerin, Abhazların ve Onlarla Komşu Dağlı Halkların Yaşadığı Ülkeye Genel Bakış” ve “Natuhajlar, Şapsığlar ve Abadzehler” adında iki makalesi, 5. kitapçıkta ise 1862'de “Çerkeslerde İnançlar,Dini Törenler ve Boş İnançlar” başlığı altındaki makalesi, 1866'da 7. kitapçıkta ise “Şapsığların ve Natuhajların Toplumsal Kurumları ve Gelenekleri” adlı makalesi yayınlanmıştır. Yukarıda adı geçen makaleler bir araya getirilerek 1927 yılında bir kitap olarak Krasnodor'da yayınlandı. 1990 ve 1991 yıllarında Rusya ve Ukrayna'da yeniden basıldı. Lyulye'nin Çerkesya'nın işgalinden önce bölgede bulunması ve oranın halkını yakından inceleme fırsatı bulması, dört makaleden oluşan eseri önemli kılmaktadır.

⁵⁷ Erkan, a.g.e. s. 49-51 ; Taitbout Marigny, Şövalye Taitbout De Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818 - 1823 - 1824), (Çev. Aydın Osman Erkan), Nart Yay., İstanbul 1996, s. 5,7,8.

Yazarın kitapta yer alan makalelerinin yanı sıra “Karadeniz’in Kuzeydoğu Sahilinde Kafkas Dağlılarıyla Ticaret” ve “Çerkeslerde Misafirperverlik” adında makaleleri bulunmaktadır.⁵⁸

5. Ebenezer Henderson

1784-1858 yılları arasında yaşamış İskoç bir misyoner olan Ebenezer Henderson’un görev alanları Hindistan, Danimarka, İsveç, İzlanda, Rusya gibi yerler olmuştur.⁵⁹ 1818 yılında Paterson ile birlikte Rusya’ya seyahat etti ve Tiflis’e kadar güneye indi. 1822’de Rus incil topluluğuna İncil metinlerinin çeşitli dillere çevrilmesinde yardım etmesi için Prens Alexander, ona davette bulundu.⁶⁰ 1826 yılında *Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus* isimli eseri Londra, Edinburgh, Glaskow ve Dublin’de basıldı. Eser, Henderson’un, arkadaşı Dr. Paterson ve kısmen de Rus incil topluluğu sekreter yardımcısı Serof ile birlikte gerçekleştirdiği 1821-1822 yıllarındaki seyahatini içermektedir. Bu kaynakta Kızılyar, Mozdok, Yakaterinogradskaya, Soldatskaya, Georgievsk, Karass, Vladikavkaz, Daryal, Kazbek, Elbruz, Tiflis gibi yerler; Oset, İnguş, Kabardey, Ermeni gibi topluluklar hakkında birtakım bilgilere ulaşmamız mümkündür.⁶¹

6. Robert Lyall

Robert Lyall, Paisley doğumlu olan ve 1789-1831 yılları arasında yaşamış bir botanikçi ve seyyahıdır. Edinburgh Üniversitesinde tıp öğrenimi görmüştür. 1825 yılında *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus* (Rusya, Kırım, Kafkasya’da Seyahat) adında iki ciltlik eserini Londra ve Edinburgh’da yayınladı.⁶² Eserin birinci cildinde

⁵⁸ Leonti Lyulye, Çerkesya 19. Yüzyıl Tarih ve Etnoğrafyası, (Çev. Murat Papşu), Çivi Yazıları Yay., İstanbul 2010, s. 11,12,15,16,17.; Erkan, a.g.e., s. 73.

⁵⁹ John N. Mc Cue, Henderson Chronicles, y.y., y.y.y., 1915, s. 6-7.

⁶⁰ “Henderson Ebenezer”, The Encyclopedia Britannica Eleventh Edition, C.13, The Encyclopedia Britannica Company, New York 1910, s.267 ; “Ebenezer Henderson”, <http://www.1902encyclopedia.com/H/HEN/ebenezer-henderson.html> (Erişim Tarihi 20 Ekim 2014), s.1.

⁶¹ Ebenezer Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea and the Passage of the Caucasus*, James Nisbet, 21 Berners Street, London; Waugh and Innes, W. Oliphant and White Co. Edinburg; M. Ogle, and Chalmers and Collins, Glaskow; R.M. Tims Dublin 1826, s.v, xii.

⁶² John H. Appleby, “Lyall, Robert”, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/17236> (Erişim tarihi 25.10.2014); “Lyall, Robert”, Sidney Lee, Dictionary of National Biography, C.34, Macmillan Co. New York; Smith, Elder& Co. London 1893, s. 304.

Rusya, Odesa ve Kırım gibi yerler dışında Kuban'daki gözlemlerinden, Taman'dan, Taman'ın askeri kuvvetlerinden, Çernomorski Kazaklarından, Kurtchaskaya'dan, Çerkeslerin aldığı askeri zahiyattan, Yekatarinodar'dan, Çerkes mahkumlarından, Yekatarinodar'ın nüfusundan, Grebensk Kazaklarından, Stavropol'dan, Giorgiyevsk'ten, Karass'tan, İskoç kolonisinden, Karass'ın askeri savunmasından, hastalıklardan, Beshtau'dan, Kafkasların manzarasından, Kostantinogorsk, Podkuma, Kslavodskii'den, Elbruz'dan, Beshtau'ın eteğindeki bir Çerkes köyünden, buradaki gözlemlerinden, kırbaç yapan asil bir kişiden, dağ kabilelerinin geçim kaynaklarından, Rus hizmetindeki dağ kabilelerinden, dağ kabilelerinin sınıflı yapısından, Mozdok ve Mozdok'un nüfusu, ticareti, sokakları ve evlerinden, Terek'ten, Tchitchensilerin sürgününden, Vladikavkaz ve oradaki kaleden, Daryal geçidi ve kalesinden, Kazbek köyünden, Kazbek'te yaşayanlardan, Kobi'den, Bi Gora'dan, Goot Gora'dan, Teulletians'dan, Msket'ten, Tiflis'ten, bu sözcüğün nereden geldiğinden, Tiflis'in tarihinden, konumundan, bölgelerinden, sokakları ve evlerinden, kervansaraylarından ve Tiflis kalesinden; eserin ikinci cildinde ise Tiflis ve Gürcistan'ın bağlantısından, Gürcistan'ın tarihi, Gürcülerin karakterleri ve durumlarından, Gambora, Telav, Kvarelli'den, Gürcü kadınlarından, Kafkasya ve Gürcistan ordusundan, General Yermolof'un Gürcistan'ı yönetiminden, Kafkaslara karşı tavrından, Erivan'dan, Kafkaslardaki dağ kabilelerinin ayrımından, onlarla ilgili çalışmalardan, Osetlerden, onların soygunculuk faaliyetlerinden, misafirperverliklerinden, kan davalarından, çok eşlilikten, evliliklerinden, inançlarından, ölüm sonrası yakınların davranışlarından, dağlıların savaşçı görünümünden, Novocherkassk'tan, nüfusundan ve Kazaklardan bahsetmektedir.⁶³

7. James S. Bell

İngiltere'de Cromraty'de 1805 yılında doğan David Urquhart, Cenevre'de askeri eğitim gördü ve ardından İngiltere'ye dönüp Oxford Üniversitesi'nde öğrenimine devam etti.⁶⁴ Burada ekonomi, politik ve doğu dilleri üzerine dersler gördü.⁶⁵ Urquhart

⁶³ Robert Lyall, *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia*, Vol.1, London 1825, s.xxiii, 373, 374, 445, 448, 451, 476, 468, 469, 517. ; Vol2, s. 1, 34, 77, 160, 178, 179.

⁶⁴ Hüseyin Çelik, *İslam Ansiklopedisi*, "Urquhart, David", C.42, 2012, s. 180 .

⁶⁵ Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnoğrafik Bir Sentez*, Yeni Binyıl Yayınları, (Çev. Doğan Yurdakul), y.y.y., t.y., s.47.

1830'lu yıllarda İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliğinde görev yapmış bir kişiydi⁶⁶ ve Kuzey Kafkasya'daki gelişmeleri takip etmekteydi.⁶⁷

Urquhart'ın İngiliz bir Tüccar olan James Bell'e Kafkasya ile ticari münasebetlerde bulunmaları halinde bundan kazanç sağlayacaklarını söylemesi, Bell'in ilgisini bölgeye çekmiştir. Bell, Vixen gemisini kiraladı ve bu gemi tuz ticareti yapmak üzere Karadeniz'e açılarak 21 Aralık 1836'da Tsemez'e ulaşıp Soğucak Kalesi civarında demir attı.⁶⁸ Bir müddet sonra Rus savaş gemisi Ajax tarafından Vixen'a el konuldu.⁶⁹ Bu mesele İngiltere-Rusya arasında diplomatik yazışmaları beraberinde getirdi. 19 Nisan 1837'de İngiltere bu gemiye el konması hakkında Rusya'dan izahat istedi. Rusya ise söz konusu geminin ithalatı yasak bir madde taşıyor olması ve geminin gümrük dairesi olmayan bir Rus limanı ile ticaret yapmaya çalışmasını gerekçe olarak öne sürdü. Dışişleri bakanı Lord Palmerston, Urquhart'ı görevinden aldı. Bunun üzerine Urquhart İngiltere'ye dönüp siyasete atıldı.⁷⁰ James Bell Kafkasya'ya gitme kararı alarak yola çıktı. Arundel isimli gemi 1837 yılının nisan ayında İstanbul Boğazı'ndan geçerek Kuzey Kafkasya'ya hareket etti.⁷¹ Bell, Çerkesya'da iki buçuk sene kaldı. Bölgeye gelişini ve bu kaldığı süre zarfı içerisindeki anılarını iki ciltlik bir kitap haline getirerek *Journal of a Residence in Circassia : during the Years 1837, 1838 and 1839* ismiyle 1840 yılında Londra'da yayınladı.⁷² Eser ilk ciltte 18, ikinci ciltte 15 olmak üzere toplam 33 kısımdan oluşmaktadır. Sinop'tan Çerkesya kıyısına yapılan seyahat ile başlayan kitapta Çerkeslerde toplum yapısı, toplumdaki sınıflar, cenaze törenleri, tıbbi uygulamalar, Çerkeslerin Türkiye'ye bağlılığı, aile yapısı, evlilik, politik organizasyon, din, hukuk, dış ticaret, avcılık, haberleşme ağları, tuz, zift ve kükürt kaynakları gibi Çerkesya ve Çerkesler hakkında bilgi edinebileceğimiz önemli konulara temas edilmektedir.⁷³

⁶⁶ Çelik, a.g.m., s. 180.

⁶⁷ Osman Çelik, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, y.y., Ankara 1992, s. 5-6.

⁶⁸ Çelik, a.g.e., s. 8-9.

⁶⁹ .Luxembourg, a.g.e., s. 142.

⁷⁰ Grigorianz, a.g.e. s.56.

⁷¹ Çelik, a.g.e., s. 10.

⁷² Erkan, a.g.e., s. 53. James Bell'in yukarıda adı geçen eseri Çerkesya'dan Savaş Mektupları 1837-1839 adı altında Sedat Özden tarafından Türkçeye çevrilmiş olup Kafkas Vakfı Yayınlarıncı 1998 yılında yayınlanmıştır.

⁷³ James Stanislaus Bell, *Journal of a Residence in Circassia : during the Years 1837, 1838 and 1839*, Vol 1, Edward Moxon, Dover Street London 1840 s. xxi- xxiii ; James Stanislaus Bell, *Journal of a Residence*

James Bell'in İngiliz dışişleri görevlileri ile olan bağlantısı, seyahat ettiği Kafkasya'da bölge insanların kültür ve yaşayışlarının dışında bölgenin maden kaynaklarına varıncaya değin kapsamlı araştırmalar yapması, onun sıradan bir tüccar olmaktan öte tüccar görüntüsü altında kendi ülkesine hizmet eden bir casus olma ihtimalini akıllara getirmektedir.

8. Feodor Feodoroviç Tornau

F. Tornau, 1834-1836, 1836-1838 yılları arasında Kuzey Kafkasyalılar arasına girmiş, casus bir Rus subayıdır. Abazya, Kabardey, Adigey gibi yerlerde bulunduktan sonra Osetya'dan geçerek Daryal Geçidi vasıtasıyla Tiflis'e ulaşmıştır. Tornau gezdiği yerlerdeki toplulukların adlarını, nüfuslarını, kültür ve geleneklerini kaleme almıştır. Onun toplamış olduğu bilgiler, Kafkas-Rus savaşının planlanmasında kullanılmıştır. 1864 yılında Moskova Üniversitesi Matbaasının bastığı eser, Keriman Vurdem tarafından tarafında Türkçeye çevrilerek 1999 yılında Ankara'da Kafkas Derneği tarafından basılmıştır.⁷⁴ Kitapta Abhazların Nüfusları, sınıfsal yapıları, beslenme şekilleri, hukuk sistemleri, geçim kaynakları, Çerkeslerde sofraya düzeni, giyimleri, Çerkeslerde kadınların satılması, Çerkes kadınlarının eğitimleri, Çerkes kabileleri, yaşadıkları yerler ve bunların nüfusları, Nogay Tatarları ve Karaçaylılar, bunların yaşadıkları yerler ve nüfus miktarları, Abazin sülaleleri, bunların yaşadıkları yerler ve nüfus miktarları gibi pek çok bilgiye rastlamak mümkündür.

9. Edmund Spencer

19. yüzyılın seyahat yazarlarından biri olan Edmund Spencer'in ilk seyahat eseri 1836 yılında Londra'da basılan *Sketches of Germany and the Germans, with a glance at Poland, Hungary, & Switzerland, in 1834, 1835, and 1836, by an Englishman Resident of Germany*'dir. Sonrasında bir başka önemli seyahat gerçekleştirmiştir. Viyana'dan Tuna'ya, İstanbul'a, oradan da Karadeniz'e (Kafkaslara) gitmiştir.⁷⁵ Bu seyahatini *Travels in Circassia, Krim-tartary, including a steam voyage down the Danube, from*

in Circassia : during the Years 1837, 1838 and 1839, Vol 2, Edward Moxon, Dover Street London 1840 s. v-viii.

⁷⁴ Feodor Feodoroviç Tornau, Bir Rus Subayın Kafkasya Anıları,(Çev. Keriman Vurdem), Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999, s. 1-7.

⁷⁵ Robert Elsie, "Spencer, Edmund", A Biographical Dictionary of Albanian History, İ.B. Tauris & Co. Ltd. London 2012, s. 422.

Vienna to Constantinople, and round the Black sea adıyla 2 cilt olarak 1837 yılında Londra’da yayınladı. Eserin 1. cildinde Kafkas dağlarının görünümü, Çerkeslerin Ruslara düşmanlığı, Türkler ve Çerkesler arasındaki yakınlığın orijini, Çerkeslerin özellikleri, Abazyalıların özellikleri gibi bilgiler bulunmakla birlikte 2. cildinde Türklerin Çerkeslere sempatisi, Çerkes dili, Çerkes bölgesinin genel görünümü, Çerkes prensini ziyaret, bir Çerkes evinin içi, halk meclisi, Çerkeslerin yurtseverliği, Çerkesler ve Çernomorski Kazakları arasındaki düşmanlık, Çerkeslerin müzik aletleri, ziraatçılık kabiliyetleri, kibarlık ve konukseverlikleri, dini inançları, suçlularını cezalandırma yöntemleri, eğitim tarzları, kadınları satış uygulamaları gibi çeşitli bilgiler yer almaktadır.⁷⁶ Spencer’ın *Travels in the Western Caucasus, including a tour through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836* başlıklı eseri 1838 yılında Londra’da iki cilt halinde yayınlanmıştır. Kitapta Kafkasya berzahu gözlemleri, orada yaşayan insanlar, Çerkesler, Osetinler, Abazinler, Karaçay kabileleri, Nogay Tatarları ve Ermeniler hakkında bilgilere ulaşılabilir.⁷⁷ Ayrıca Spencer’ın 1854 yılında *Turkey, Russia, the Blacksea and Circassia* isimli eseri Londra’da basıldı. Dilek Cenkçiler tarafından Türkçeye çevrilen bu eseri Türk Tarih Kurumu 2014 yılında yayınlamıştır. Bu kaynak da yine Kafkasya ve Çerkesler hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁷⁸

10. Moritz Wagner

1813-1887 yılları arasında yaşamış, Baireuth doğumlu bir Alman olan Moritz Wagner; coğrafya ve etnoloji profesörü, doğacı⁷⁹ ve bir kaşiftir. 1842-1846 yılları arasında Kafkaslar ve Ermenistan’ı ziyarette bulundu. 1846-1849 yılları arasında İtalya’da 1850-1851 yılları arasında Anadolu, İran ve Kürdistan’da sonraki yıllarda ABD, Orta Amerika ve Batı Hint Adaları gibi yerlerde gezdi. Münih ve Berlin bilimler

⁷⁶ Edmund Spencer , *Travels in Circassia, Krim Tartary Including a Steam Voyage Down the Danube, from Vienna to Constantinople and Round the Black Sea, in 1836, Vol. I-II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1837.*

⁷⁷ Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus, Including a Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia, in 1836, Vol. I-II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1838.*

⁷⁸ Edmund Spencer, *Turkey, Russia, the Blacksea, and Circassia, George Routledge & Co., farrington Street, London 1854.*

⁷⁹ “*Wagner, Moritz*”, *The Encyclopedia Americana*, C.28, The Encyclopedia Americana Corporation, New York 1920, s.209.

akademisine üye olan Moritz Wagner'in⁸⁰ Kafkasya ile ilgili eserleri arasında 1848 yılında basılan *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien* (Ağrı Dağı'na ve Ermenistan'ın Yüksek Arazilerine Seyahat)⁸¹, Aynı yıl iki cilt olarak basılan *Kaukasus und das Land der Kosaken* (Kafkasya ve Kazak Ülkesi), 1850'de yayınlanan *Reise nach Kolchis und nach den Deutschen Kolonien jenseits des Kaukasus*, 1856 yılında İngilizce olarak basılan *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus* (İran'a, Gürcistan'a ve Kürdistan'a Seyahatler Kazaklar ve Kafkasya hakkında Hikayeler), 1854'te İngilizceye çevrilerek yayınlan *Schamyl, the Sultan Warrior and Prophet of the Caucasus* (Sultan Savaşçı ve Kafkasya'nın Peygamberi Şamil)'ı sayabiliriz.⁸²

Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus isimli eseri üç ciltten oluşmakta olup 1.ciltte Abchasia, Dschiget halkı, onların sosyal sınıfları, Çerkesler, Çerkes köle ticareti, Ubıhlar, Suanetianlar, Kozaklar, Osetler, İnguşlar gibi toplulukların yanı sıra Taman, Kuban, Stavropol, Georgiyevsk, Ekaterinograd, Terek, Vladikavkaz, Tiflis gibi yerlerden bahsedilmektedir. 2. ciltte Kafkas savaşı, Tiflis'teki yaşam, Gürcü ve Ermeni kadınları, Ermenilerde evlilik, Gori, Kutais, İmeritiya, Mingreliya gibi yerler, Mingreliyalı aile yaşantısı, Kohis mazaraları, yaşlı Kolhis ormanları , Poti ve Batum, Çerkes köle ticareti gibi konulardan bahsedilir. 3. ciltte ise ağırlıklı olarak İran ve Kürdistan ziyaretleri konu alınmış, İranlılar ve Kürtlerden, onların yaşantılarından bahsedilmiştir.⁸³

11. Xavier Hommaire de Hell

Fransız seyyah Hommaire de Hell, 1812 yılında Altkirch, Hout-Rhin'de Fransa'da doğmuş bir mühendis ve coğrafyacıdır. 1833 yılında Jeanne Louise Adelaide Heriot ile evlendi ve eşi kendisine bazı seyahatlerinde eşlik etti. Ekim 1835'te Fransa'dan Türkiye'ye yola çıktı. Türkiye'ye ulaştığında İstanbul'da bir asma köprüünün yanı sıra Karadeniz kıyısında bir deniz feneri inşaatını yönetti ve etrafı da inceledi.

⁸⁰ "Wagner, Moritz Friedrich", Appletons Cyclopedia of American Biography, Vol. 6, D. Appleton and Company, New York 1889, s. 314-315.

⁸¹ Moritz Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen 1848.

⁸² Erkan, a.g.e., s. 66-67.

⁸³ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, C.1- 2-3, Hurst and Blackett, Publishers Succesors to Henry Colburn, London 1856.

Hommaire de Hell, Rus Çarı I. Nikola'nın hizmetinde coğrafya, endüstri ve madencilik gibi alanlarda araştırmalarda bulundu. Ayrıca Moldovya prensinin hizmetinde de bir süre görev yaptı. Sağlık problemleri sebebiyle 1842'de Fransa'ya dönmesiyle birlikte 1843'te coğrafya ve jeoloji topluluklarına üye olup bilimsel çalışmalar kaleme aldı. Eşi ve Jules isiminde bir ressamı da yanına alarak 1845 yılında yola koyuldu. Osmanlı topraklarına geldiğinde İstanbul Boğazı ve Karadenizdeki ticarete yönelik raporlar yazdı. İran'ı ziyaret etme kararı alan Hommaire de Hell, eşiini Fransa'ya göndererek İran'a hareket etti. İran'a ulaşınca kolera ve soğuk algınlığı sebepleriyle Tebriz'de istirahat edip yazılar kaleme aldı. Sonrasında Tahran'a geçti. Fransız elçisi Count de Sartiges, onu Muhammed Şah ile tanıştırdı. Şah, Hommaire de Hell'i bir su kanalı projesinin fizibilitesi üzerine çalışması için görevlendirdi. 17 Mayıs 1848'de Mazandaran'a yola çıktı. Bazı araştırmalar yaptı. Tahran'a geri dönüp notlarını düzenledi ve İsfahan'a gitti. 28 Ağustos 1848'de İsfahan'da hastalığı sebebiyle öldü.⁸⁴

Travels in the Steppes of the Caspiansea The Crimea, The Caucasus adı altında 1847 yılında Londra'da yayınlanan kitabın yanı sıra Hommaire'nin eşi 1860 yılında bir kitap yayınlamıştır.⁸⁵

1847 yılında Hommaire de Hell hayatta iken basılan eseri toplam 43 bölümden meydana gelmektedir. Kalmukların kozmolojisi, ruhban sınıfları, dini ayin ve törenleri, Türkmenler, Tatarlar ve Moğollar, Nogayların tarih ve gelenekleri, Kafkas dağlarının görünümü, Kafkasya'nın genel topografyası, Rusların Transkafkasya vilayetlerini ele geçirişlerinin tarihi, kıyıların blokajı, dağlıların özellik ve adetleri, bir Çerkes prensini ziyaret,Kafkasların Rusya için hayati önemi gibi konular eserde Kafkasya ile ilgili bazı dikkat çekici noktalardır.⁸⁶

⁸⁴ Jacqueline Calmard-Compas, "Hommaire de Hell, Ignace Xavier Morand", Encyclopaedia Iranica, C.12, Orjinal Olarak Yayınlanma: 15 Aralık 2004, Son Güncelleme: 23 Mart 2012, <http://www.iranicaonline.org/articles/hommaire-de-hell> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014), s. 1.

⁸⁵ Erkan, a.g.e., s. 61.

⁸⁶ Xavier Hommaire De Hell, *Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, Chapman And Hall, 186, Strand, London 1847, s. v-viii.

12. George Leighton Ditson

George Leighton Ditson 1812 yılında Westford Massachusetts'te doğmuş Amerikalı bir yazar ve seyyahdır.⁸⁷ Avrupa, Asya, Afrika gibi yerleri gezen Ditson Rusya'dayken Kafkas zincirini geçmiştir. 1840'lı yılların sonunda dönemin modasına uyarak yaptığı Kafkasya seyahati sonrasında 1850 yılında *Circassia, or a Tour to the Caucasus* adlı kitabını Londra'da bastı.⁸⁸ Bu eserde Anapa Kalesi, kadın köleciliği, Gelincik, Gagra, Sohumkale, Redoutkale, Kafkaslar, Gürcü toplumu, Gürcü evi, Tiflis, Ermeniler, Mitsketha, Vladikavkaz, Batum gibi noktalara değinilmektedir.⁸⁹

13. Baron Von Haxthausen

1792-1866 yılları arasında yaşamış olan Haxthausen, Paderborn yakınında doğmuş bir Alman'dır. Göttingen'de öğrenim görmüştür. Varlıklı bir toprak sahibi olmasının yanısıra çokça seyahatlere çıkmış bir yazardır.⁹⁰ 1854 yılında İngiltere'de basılan *Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black* isimli eserinde Anapa Kalesi, Sucuk Kale gibi noktalar, köle ticareti, Mingrelya, İmeretiya, Gürcistan, Ermenistan ve buralarda yaşayan insanlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁹¹

14. Alexander Dumas

General Dumas'ın oğlu, Villers-Cotterets doğumlu Alexander Dumas, 1802-1870 yılları arasında yaşamış olan Fransız bir yazardır. Noter katipliği, Orleans Dükü'nün emrinde memurluk gibi görevlerde bulunmuştur. Dönemin önemli bir yazarı haline gelen Dumas *Üç Silahşörler* (les Trois Mousquetaires), *Monte Kristo* (le Comte de Monte Cristo) gibi pek çok önemli eser kaleme almıştır.⁹² 1856 yılında Paris'te basılan

⁸⁷ Charles Dudley Warner, "Ditson George Leighton", A Library of The World's Best Literature-Ancient and Modern-, C.42, Cosimo Inc., New York 2008, s. 146 ; Karl E. Meyer, The Dust of Empire: The Race For Mastery in The Asian Heartland, PublicAffairs, New York 2003, s.160; Timothy Marr, The Cultural Roots of American Islamicism, Cambridge University Press, New York 2006, s. 240.

⁸⁸ "George Leighton Ditson", <http://famousamericans.net/georgeleightonditson> (Erişim Tarihi 25 Ekim 2014), s. 1; Erkan, a.g.e., s. 62.

⁸⁹ George Leighton Ditson, *Circassia; or, A Tour to The Caucasus*, Stringer & Townsend, 222 Broadway New York; T.C. Newby, 30, Welbeck Street, Cavendish Square, London 1850, s. xv-xvi.

⁹⁰ "Haxthausen, Franz Ludwig Marie August", The American Cyclopaedia, C.8, (Ed. George Ripley, Charles A. Dana), D. Appleto and Company New York; 16 Little Britain London 1879, s.537.

⁹¹ Baron Von Haxthausen, *Transcaucasia Sketches of The Nations and Races Between The Black Sea and The Caspian*, Chapman and Hall, 193, Piccadilly, London 1854, s.xix-xxiii.

⁹² "Dumas (Alexandre)", Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 7, Hürriyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 3399 ; "Alexandre Dumas", <http://www.1902encyclopedia.com/D/DUM/alexandre-dumas.html> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014), s.1;

En Caucase isimli eseri, yazarın Kafkasya gezilerini içerir. 1962 yılında bu eser *Adventures in the Caucasus* ismiyle İngilizceye çevrilerek basılmıştır. 2000 yılındaysa *Alexander Dumas'ın Kafkasya Maceraları* adı altında Sedat Özden tarafından İngilizce versiyonundan Türkçeye çevrilmiş hali Kafkas Vakfı Yayınları'na basılmıştır. 1858'deki Rusya seyahatinin akabinde Kafkasya'ya giden Dumas bölgeye geldiğinde Kafkas-Rus savaşı devam etmekteydi. Seyahatinde yanında ressam Moynet ve tercüme konusunda kendisine yardım eden Moskova Üniversitesinden bir öğrenci de bulunmaktaydı. Dumas, seyahatnamesinin ön sözünde Kafkasya'nın coğrafi yapısı hakkında açıklamalarda bulunmuş, bölge tarihiyle ilgili bazı anekdotlar vermiş, müridizm hareketinden kısaca bahsetmiştir. Kitapta Dumas'ın seyahat ettiği noktalar olan Kızılyar, Şuhovaya, Hasavyurt, Karanay, Derbent, Bakü, Şemha, Nuha, Tiflis ve Poti'de Dumas'ın karşılaştığı durum, kişi ve manzaralara yer verilmiştir. Çeçenler, Çerkes ve Gürcülerin güzellikleri, Ermenilerin ticari özellikleri, Dağlılarla yapılan ticaret, Ruslarla Dağlıların esir değiş tokuşu, Hat Kazaklarının özellikleri, Kabardeylerin kadın ve çocuklarının köle olarak satılması, Lezgilerin savaş metotları, Tatarların kampı gibi birbirinden farklı ve ilginç konu ve bilgilere yer verilmiştir.⁹³

15. Arthur Fonvill

A. Fonvill Fransız bir askeri danışmandır ve Çerkesya'nın bağımsızlık savaşında Çerkeslere destek olmak maksadıyla savaşın sonuna doğru 1863 yılında sonbaharda İstanbul'dan bir grup insanla birlikte Çerkesya'ya doğru yola çıktı. 1863-1864 yıllarındaki anıları 1865'te Ruski İnvaid gazetesinde, üç sayı halinde, Rusça olarak yayınlanmasının yanı sıra bir kitap haline getirilerek 1827 yılında Krasnodar'da, 1991'de de Nalçık'te Rusça olarak basıldı. Eser, Murat Papşu tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmek suretiyle 1996 yılında Nart Yayıncılık tarafından İstanbul'da yayınlandı. 6 ay süresince Çerkeslerin yanında bulunduğu zamanki anılarının yer aldığı kitapta⁹⁴ Çerkeslerin ulusal kıyafetleri, Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne bakış açıları, köle ticareti, Çerkeslerin halk meclisleri, Çerkes kadınlarının kıyafetleri, Osmanlı'ya

Mike Phillips, “*Alexandre Dumas (1802-1870)*”, The British Library Board,

<http://www.bl.uk/onlinegallery/features/blackeuro/pdf/dumas.pdf> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014), s.1-3.

⁹³ Alexander Dumas, *Kafkasya Maceraları*, (Çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.1-4,6,8-12,207-217.

⁹⁴ A. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 1-4. ; Erkan, a.g.e., s. 72.

satılan Çerkes kadınları, Çerkeslerin savaşta yaralananlara muameleleri, Çerkeslerin dini yaşayışları ve sağlık ile ilgili uygulamaları gibi pek çok bilgiye ulaşabilmemiz söz konusudur.

16. Douglas William Freshfield

1845-1934 yılları arasında yaşamış Douglas William Freshfield, Hampstead/Londra doğumlu bir coğrafyacı ve dağ kaşifidir.⁹⁵ Freshfield ve arkadaşları A. W. Moore, C.C. Tucker Kazbek ve Elbruz dağlarının zirvelerine ilk çıkan kişiler olmuşlardır. 1 Temmuz 1868'de Kazbek ve 31 Temmuz 1868'de de Elbruz'un zirvesine ulaşan Freshfield, Kraliyet Coğrafya Derneği genel sekreterliği ve dağcılık kulübü başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.⁹⁶

Freshfield'in 1869 yılında Londra'da basılan *Travels in the central Caucasus and Bashan* isimli eseri 14 bölümden oluşmakta olup eserin 4. bölümünde Batum, Poti, Kutais, Gori, Tiflis gibi yerlerden bahsedilmektedir. 5. bölümde Ağrı, Erivan, Nahçıvan gibi yerlerden söz edilmektedir. 7. bölümde Kazbek'e tırmanıştan ve inişten bahsedilir. 8. bölümde Terek Vadisi'nden, Ardon'dan, Osetlerden, Mamison Geçidi'nden, Rion'un çam ormanlarından bahsedilir. 9. bölümde Orta Kafkasların buzulları ve ormanları anlatılır. 10. bölümde Svanetya'dan söz edilir. 11. bölümde Mingitav'dan, Karaçay'a geçişten, Tatar dağcılardan, Elbruz'a tırmanıştan bahsedilir. 12. bölümde Kafkas kaplıcalarının tarihi ve gelişimi hakkında bilgiler bulunmaktadır. 13. bölümde Vladikavkaz'dan, Daryal Geçidi'nden, Kafkas zincirinin manzarasından ve orada yaşayanlardan bahsedilir. 14. bölümde Kafkasların manzarası, Mingreliyali misafirperverliği, Rion havzası, Kutais, Poti ve Sohum Kale ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.⁹⁷

Freshfield'in ayrıca, resimlerini Vittorio Sella'nın hazırladığı 1896'da Londra ve New York'ta 2 cilt halinde yayınlanan *The exploration of the Caucasus* isimli eseri Kafkasya hakkında bilgiler sunmaktadır. Eserin 1. cildi 12 bölümden oluşmaktadır ve başlıkları sırasıyla şu şekildedir: 1. bölüm Kafkasların Keşfi, 2. bölüm Kafkasların

⁹⁵ R. N. Rudmose Brown, rev. Robin A. Butlin, "*Freshfield, Douglas William*", Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/33275>, (Erişim Tarihi 16 Kasım 2014), s. 1.

⁹⁶ Erkan, a.g.e., s. 73-74.

⁹⁷ Douglas W. Freshfield, *Travels in the Central Caucasus and Bashan; Including Visits to Ararat and Ascents of Kazbek and Elbruz*, Longmans, Green and Co., London 1869, s. ix-xiii.

Özellikleri, 3. bölüm Kafkas Tarihi ve Seyahat, 4. bölüm Kazbek ve Oset Bölgesi, 5. bölüm Mamison Geçidi ve Gebi, 6. bölüm Adai Khokh Grubu, 7. bölüm Uruk Vadisi, 8. bölüm Balkar ve Bezingi, 9. bölüm Svanetya Yolları, 10. bölüm Svanetya, 11. bölüm Svanetya’da Seyahat ve Dağcılık, 12. bölüm Tetnuld’a Tırmanış.⁹⁸

Eserin 2. cildinde ise başlıklar şöyle devam etmektedir: 13. bölüm Zanner Geçidi, 14. bölüm 1888’de Dağcılık (H.W. Holder tarafından Dykhtau ve Katuintau) 15. bölüm 1888’de Dağcılık: Devam (J.G.Cockin tarafından Shkara,Janga ve Ushba), 16. bölüm 1889’da Araştırma ve Seyahat, 17. bölüm Koshtantau’a Tırmanış (Hermann Woolley tarafından) 18. bölüm Çegem, 19. bölüm Baksan’ın Geçitleri, 20. bölüm Urusbieh ve Elbruz 21. bölüm Kuban’ın Kaynakları (Maurice De Dechy tarafından), 22. bölüm Abhazya’nın Tenhalığı.⁹⁹

17. Sir Arthur Cunynghame

1812-1884 yılları arasında yaşamış olan Sir Arthur Augustos Thurlow Cunynghame¹⁰⁰ İngiliz ordusunda Korgenerallik görevini icra etmiştir. 1870’lerde oğlu ile birlikte Doğu Kafkasya’ya seyahatte bulunmuş, seyahatinde Vladikafkas’ı geçip Dağıstan’a Mahaçkale’ye gelmiştir. Cunynghame Türkçe biliyordu. Bu özelliği onun Tatar ve Kumuklarla iletişim kurabilmesine olanak sağlamıştır.¹⁰¹

1871 yılının yazında yapmayı planladığı bu seyahate o dönemde Cambridge Üniversitesinde öğrenimini sürdüren oğlunu da götürmek istemişti. Birlikte gidecekleri yerin yeni ve seyahat edilmemiş olmasını istemeleri, ayrıca üniversitenin tatil süresini de göz önünde bulundurmaları sebebiyle Hazar ve Kafkasların bu tatile uygun düşeceğine karar kıldılar. Gidecekleri güzergahı şu şekilde tasarlamışlardı: Viyana, Bükreş, Varna, İstanbul, Odesa, Kırım, daha sonra da Güney Rusya ya da İmeritia’dan gitmek suretiyle Kafkaslar. Dönüşte ise Karadenizin güney sahillerindeki bazı şehirleri ziyaret etme gibi bir niyetleri bulunmaktaydı. 9 Haziranda Londra’dan ayrıldılar ve Köln, Viyana, Bükreş, Varna, İstanbul, Odesa, Kırım, Taganrog, Astrahan, Petrolvks,

⁹⁸ Douglas W. Freshfield, The Exploration of the Caucasus Vol 1, Edward Arnold , London and NewYork 1896, s.xvii-xviii.

⁹⁹ Douglas W. Freshfield, The Exploration of the Caucasus Vol 2 , Edward Arnold , London and NewYork 1896, s. v-vi.

¹⁰⁰ “Cunynghame, Sir Arthur Augustos Thurlow (1812–1884)”, Dictionary of National Biography ,C. 13, Mac Milan and Co. New York, Smith Elder, & Co. London 1888, s. 324.

¹⁰¹ Erkan, a.g.e., s. 75.

Tsura, Gunib, Hansak, Bodlith, Wedden, Grozny, Vladikavkaz, Tiflis, Erivan, Alexandropol(Gümrü?), Borjomi, Poti, Batum, Trabzon, Karasunde, Samsun gibi pek çok yeri gezip tekrar İstanbul'dan geçerek Çanakkale Boğazı yoluyla Cape Matapan, Korfu, Trieste, Venedik, Turin ve Paris'ten geçerek 10 Ekimde Londra'ya döndüler.¹⁰²

Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Blackseas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871 adı altında 1872 yılında Londra'da basılan seyahatnamesinde dağistan ve burada yaşayan insanlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

18. Clive Phillipps-Wolley

Clive Phillipps 1854-1818 yılları arasında yaşamış, bir dönem Kerç'te üç yıl kadar İngiliz konsolos yardımcılığı görevinde bulunmuş (1873-1876 yılları arasında), İngiliz bir avcı ve seyyahdır.¹⁰³ 1876 yılında Kafkasya'ya gidip orada avlanmıştır. Bölgeye sonraları da giden Clive Phillipps, anılarını kitap haline getirip 1881 ve 1894 yılında Londra'da yayınladı.¹⁰⁴ 1881'de basılan *Sports in Crimea and Caucasus* adlı kitabında Kırım hatıralarının yanı sıra Kafkasya'daki avcılık anıları, Kafkas kadınları, Tuapse, Çerkes göçmenler, Golovinsky, yerli silahlar, Çerkes köylerinin izleri, Tuapse'ye yolculuk, vali ile görüşme, Yekatarinodar'a gidiş, köylü kadınlar, Yekatarinodar, Kerç, Türk-Rus savaşı, Sohum, Poti, Tiflis, Elizabetpol, Gerdaul, Misafirperver Lezgiler, Lenkoran, İranlı bir silahçı, Türkler ve Kazaklar Phillipps-Wolley'in bahsettiklerinden bazılarıdır.¹⁰⁵ 1894'te Londra'da basılan *Big Game Hunting* adlı eserinde Clive Phillipps-Wolley'in yanı sıra başka kimselerin yazılarına da yer verilmiştir. İki ciltten oluşan bu kitabın ilk cildinde büyük av hayvanlarının avı üzerine genel bir yazısı olup Kuzey Amerika'daki büyük av hayvanı avı ile ilgili bilgiler sunan Wolley, ikinci ciltte Kafkaslardan, Kafkasların Kuzeybatısından ve güney

¹⁰² Arthur AugustusThurlow Cunynghame-Henry Hardinge Cunynghame, *Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Blackseas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871*, John Murray, Albemarle Street, London 1872, s. iv-xiii,1,2,357,358.

¹⁰³ John Sutherland, *The Stanford Companion to Victorian Fiction*, Stanford University Press, Stanford CA, 1990, s.503. ; William Matthews, *British Autobiographies: An Annotated Bibliography of British Autobiographies Published or Written Before 1951*, University of California Press, 1984, s. 333.

¹⁰⁴ Erkan, a.g.e., s.78-79.

¹⁰⁵ Clive Phillipps-Wolley, *Sports in Crimea and Caucasus*, Richard Bentley & Son, London 1881, s. v-x.

yamaçlarından, Kafkasların ovalarından ve Kafkaslardaki av hayvanlarından söz etmektedir.¹⁰⁶

19. James Bryce

Vikont James Bryce 10 Mayıs 1838 yılında Belfast'te doğmuştur. Bryce bir akademisyen, hukukçu, tarihçi ve politikacıdır.¹⁰⁷ Orta öğrenimini Glaskov'da görmüş, Glaskov Üniversitesinde 3 yıl okuduktan sonra Oxford Trinity Collage'de öğrenimine devam etmiş, 1862'de mezun olup Oxford Oriel Collage'de akademik üye olmuştur. 1870'te Trinity Collage'den medeni hukuk doktorası aldı. Oxford'ta medeni hukuk profesörü oldu. 1880 yılında Avam Kamarası'nda göreve başladı. 1886'da dışişleri bakan yardımcılığı, 1892 yılında Lenchester Dükalığı baş hakimliği, 1894 ve 1895 yıllarında Ticaret Odası başkanlığı ve Ortöğretim Kraliyet Komisyonu başkanlığı görevlerinde bulundu.¹⁰⁸ 1907-1913 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde yapmış olduğu başarılı büyük elçilik görevi¹⁰⁹ ile tanınır. *The American Commonwealth* isimli eseri bir klasik niteliğindedir.¹¹⁰

James Bryce bir çok yere seyahat etmiş bir kişidir. Kafkasya, Afrika, Güney Amerika gezdiği yerler arasında sayılabilir.¹¹¹ Çok sayıda eseri olan Bryce'ın çalışmamız için önem arzeden kitabı *Transcaucasia and Ararat* 'tır.

Bryce, 1876 yılında bir tırmanış tatiline çıkmıştır.¹¹² *Transcaucasia and Ararat* isimli eserinde 1876 yılında Rusya, Kafkas ülkeleri ve Türk İmparatorluğu'na dair

¹⁰⁶ Clive Phillipps-Wolley, Big Game Shooting, C. 1, Longmans, Green, and Co., London 1894, s. xi, xii; C.2, s. v,30,39,44,48,65.

¹⁰⁷ Hristopher Harvie, "Bryce, James, Viscount Bryce (1838–1922)", Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004; online edn, Ocak 2011, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/32141> (Erişim Tarihi 4 Ekim 2014), s. 1.

¹⁰⁸ "Bryce, James", Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, C. 3, İstanbul 1983 , s. 1145.

¹⁰⁹ Bryce, İngiltere'nin ABD büyük elçisidir. Washington'da bu görevde 1907-1913 yılları arasında bulunmuştur. ABD ve İngiltere arasındaki sorun teşkil eden meselelerin çözümlenmesinde rol oynamış ve ABD-İngiltere arasında iyi ilişkiler gelişmesinde etkili olmuştur. "Viscount James Bryce", <http://oll.libertyfund.org/people/viscount-james-bryce> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014) ; <http://www.oxforddnb.com/view/printable/32141>; "Bryce", Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.4, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 1960 .

¹¹⁰ "James Bryce, Viscount Bryce", <http://global.britannica.com/EBchecked/topic/82530/James-Bryce-Viscount-Bryce> (Erişim Tarihi 13 Ekim 2014), s. 1.

¹¹¹ James Bryce, Amerikan Siyasi Rejimi, Yenilik Basımevi, (Çev. Türkkaya Ataöv-Arif Payaslıoğlu), İstanbul 1962, s. Giriş kısmı ilk sayfa.

¹¹² Joseph Gallanar, "Bryce", The McGraw-Hill Encyclopedia of World Biography, C.2, McGraw-Hill, New York 1973, s. 219.

izlenimlerine yer vermiştir. Bryce seyahatini bir kitap yazma niyetiyle gerçekleştirmemiştir. Gezisini kitap haline dönüştürmesi; ziyaret ettiği ülkelerde beklenmedik savaş patlak vermesi ve arkadaşlarının Ağrı Dağı'nı merakları yüzünden bunu istemeleri gibi sebeplerle gerçekleştirilmiştir. 1877'de Londra'da basılan kitap 11 bölümden oluşmaktadır. I. bölümde İdil ve güney Rusya'nın steplerinden, II. bölümde Kafkaslardan bahsederek Kafkas zincirinin yapısından, tarihsel öneminden, Kafkaslarda yaşayan insanlardan, Rusya'nın Dağıstan ve Çerkesya'yı işgalinden, dağ ülkesinin politik durumundan, Pjatigorsk'tan, Vladikavkaz'a giden demir yolundan, ana zincir üzerinden Tiflis'e giden yoldan, Kafkas geçitlerinden, Kazbek Dağı'ndan bahsetmektedir. III. bölümde Transkafkasya'nın genel fiziki durumundan; dağlarından, ovalarından, iklim ve bitki örtüsünden, doğal üretimlerden, orada yaşayan yerli halklarından (Mingreliyalılar, İmeritihalılar, Gürcüler, Ermeniler, Tatarlar, İranlılar, Ruslar, Almanlar, dağ kabileleri) Rus Devleti ve yönetiminden, Transkafkasya'nın politik geleceğinden bahsetmektedir. IV. bölümde Tiflis şehrinde, bu şehirde yaşayanlardan ve şehrin tarihinden bahsedilir. V. bölümde Tiflis'ten Ermenistan'a ve oradan Ağrı Dağı'na ulaşılan güzergah konu alınmıştır. VI. bölümde Ağrı Dağı ile ilgili bilgiler yer alır. VII. bölüm Ağrı Dağı'na tırmanışı konu alır. VIII. bölüm Eçmiadzin şehri ve Ermeni halkı hakkında bilgiler içerir. IX. bölümde Kürtlerden, onların özelliklerinden, Erivan'dan Tiflis'e dönüşten, soyguncuların tehlikesinden, Tiflis'ten Gori'ye geçişten, Poti'den, oranın insanlarından bahsedilmektedir. X. bölümde Batum ve Batum limanı, Trabzon, Pontik sahili(?)nin karakteri, Samsun ve Sinop'tan, vapurdaki İranlı, Türkmen, Türk, Yunan ve Ermeni yolculardan, Anadolu'nun durumundan ve İstanbul'dan söz edilmektedir. XI. bölümde Transkafkasya üzerine notlar, Rusya'nın Asya topraklarındaki güçlükleri, Türkiye (Osmanlı) izlenimleri, Ermeni Devleti'nin kurulması ihtimali, İngiliz çıkarları gibi konular bulunmaktadır.¹¹³

20. John Buchan Telfer

İngiltere ordusunda denizci bir yarbay olan J.Buchan Telfer, 1872 yılında çıkmış olduğu seyahatini 1876 yılında Londra'da yayınladığı 2 ciltlik *The Crimea and*

¹¹³ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat Being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876*, Macmillan and Co., London 1878, s. iii-x.

Transcaucasia isimli eserinde anlatmıştır.¹¹⁴ Telfer'in bu eserinin 1. cildi 26 bölümdür. 1. cildin 9. bölümünde Karadeniz Kazaklarından, Kuban Nehri'nden, Anapa'dan, eski yerleşimcilerden bahseder. 11. bölümde Gelincik'ten, Pşat Nehri'nden, dolmenlerden, Abhaz sahilinden, Sohum Kale'den, Elbruz'dan söz eder. 12. bölümde Poti'ye varış, Rion Nehri, Palcostom Gölü, eski ve yeni kaleler, soylu Kazaklar, Guria, Guria'nın nüfusu, kültürü gibi noktalara değinilmiştir. 13. bölümde Guria'nın kadınları, çok sayıdaki yıkık kilise ve bunların menşei hakkında bilgi bulabiliriz. 14. bölümde Tiflis'in kuruluşu, şehrin nüfusu, iklimi, Kur Nehri, kamu binaları, mezarlıkları, pazarları, Gürcülerin özellikleri, Gürcü kadınları ve Gürcülerin ulusal dansları gibi konulara değinilmiştir. 16. bölümde Gürcü geleneği, Gori şehri, şehrin savunması ve kiliselerden bahsedilmektedir. 17. bölümde Gürcistan'ın eski kralları, Gürcü alfabesi, kral mezarları, Gürcistan'ın Rus topraklarına katılması konuları yer almaktadır. 18. bölümde Ağrı Dağı'ndan, Erivan'a varıştan söz edilmektedir. 19. bölümde Erivan'ın kuruluşu, kale ve camisi, pazarları ve Ermeni kiliseleri, Hristiyan çocukların eğitimi üzerine bilgiler verilmektedir. 22. bölümde Ermenistan'da cenaze, yas, Ermeni evleri, Ermeni düğünleri, Ermeni kadınlarının toplumdan uzak yaşamları, Kabardinler ve Ağrı'ya tırmanıştan bahsedilmektedir. 23. bölümde Ermenilerin özellikleri, nüfusları, inançları, vatanseverlikleri konu alınmıştır. 24. bölümde Lezgilerle ilgili kısa bilgi bulunabilir. 25. bölümde Oset köyleri ve Kazbek ile ilgi bilgi bulunabilir. 26. bölümde Kazbek efsaneleri, Osetlerin ölüye saygısı, Terek Nehri, Daryal Geçidi, Lars, Oset kabileleri, Osetlerin tarihi hakkında bilgiler sunulmaktadır.¹¹⁵

Eserin 2. ciltteki devamında 27. bölümde Oset konutundan, kadınların toplumdan uzak oluşundan, Osetlerin eğlencesinden, şarkı ve danslarından, genç bir Oset kadınından, İnguşlar ve Pagan inançlarından söz edilir. 28. bölümde Vladikavkaz'daki kamu binaları, okullar, pazarlar, Osetlerin inançları ve gelenekleri hakkında bilgi verilir. 29. bölümde Tiflis'ten, eski Gürcü alışkanlıkları, botanik bahçeleri ve pazarlar, Kutais'in gerilemesi, İmeretyalıların kıyafetleri, okullar ve erken evlilik gibi konular ele alınır. 30. bölümde Abhaz arabalarından, Kraliçe Tamara'dan, Gürcistan'daki hanedanlardan söz edilir. 33. bölümde Svanların dini durumları,

¹¹⁴ Erkan, a.g.e., s. 77.

¹¹⁵ John Buchan Telfer, *The Crimea and Transcaucasia: Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swanetty, and Mingrelia, and in the Tauric Range Vol 1*, Henry S. King Co., London 1876, s.xiv-xiii.

savunma kuleleri, konutları, tarım ve ticaretleri, kan davası, Svan kadınlarının görünüşü ve kıyafetleri ve yerel zırhlar hakkında bilgi verilir. 34. bölümde Svan cenaze töreni, batıl inançları, yerlilerin düşmanlığı gibi noktalara değinilir. 38. bölümde Svanetya'nın isimlerinden, buranın yakın tarihinden, Svanların dini gelenekleri, fiziksel özellikleri, nüfusları gibi hususlara dair bilgiler edinebiliriz. 40. bölümde Poti şehri, ticaret, Abhazlar, Sohum'daki pazarlar ve buradaki iklim gibi noktalara değinilmiştir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Kırım ve Kırım'da yaşayanlar hakkında bilgiler bulunur.¹¹⁶

21. Hon John Abercromby

1841-1924 yılları arasında yaşamış bir asker ve arkeolog olan Abercromby, Folklor Topluluğu başkan yardımcılığı ve İskoçya Antikacılar Topluluğu başkanlığı yapmıştır. 1889 yılında *A Trip Through the Eastern Caucasus* isimli eserini yayınladı.¹¹⁷ Cromby bu eserinde anlattığı 1888 yılının temmuz ayında çıktığı seyahatinde şöyle bir güzergah izlemiştir: Tiflis, Nukha, Akhti, Kumuk, Botlikh, Vodvizhenskoe, Bisso, Tiflis, Bakü, Derbent, Kubachi'ye gidip sonra tekrar Derbent'e dönmüştür. Kiş'te bir Ermeni kilisesinden, Lezgiler ve onların dil gruplarından, Akhti'nin kaplıcalarından, Tatar kadının konuşkanlığından, Rus valisini ziyaretten, Kumuk'ta yerlilerin evinde akşam yemeğinden, Gunib'in valisinden, Avarların alışkanlık ve geleneklerinden, Kharochoi ve sakinlerinden, Çeçenlerden, Osetlerin geleneklerinden, Bisso ve sakinlerinden, Hevsurlar ve Pşavların geleneklerinden, Derbent duvarından, Kubaçi'nin yerel geleneklerinden, yerlilerin dillerinden, mezartaşlarından, ev ve camilerinden, Kubaçi'de dönemin modern sanatından, Ud, Kürin, Hürkan, Gazikumuk, Avar, Çeçen, Tuş dilleri üzerine yapmış olduğu incelemelerden ve bu dillerin kullanıldığı yerlerden bahseder.¹¹⁸

¹¹⁶ John Buchan Telfer, *The Crimea and Transcaucasia: Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swannety, and Mingrelia, and in the Tauric Range Vol 2*, Henry S. King Co., London 1876, s.v-ix.

¹¹⁷ "Lord John Abercromby", <http://www.ed.ac.uk/schools-departments/information-services/library-museum-gallery/crc/collections/special-collections/rare-books-and-manuscripts/rare-books-directory-section/john-abercromby> (Erişim Tarihi 21 Ekim 2014), s. 1. ; "Papers of John Abercromby, 5th Lord Abercromby of Aboukir and Tullibody", <http://archiveshub.ac.uk/data/gb237-coll-55> (Erişim Tarihi 21 Ekim 2014), s. 1.

¹¹⁸ Hon John Abercromby, *A Trip Through the Eastern Caucasus with a Chapter on the Languages of the Country*, Edward Stanford, 26&27 Cockspur Street, Charing Cross, S. W., London 1889, s. xi-xiv, 266; Erkan, ag.e., s. 85.

İKİNCİ BÖLÜM

A. KAFKASYA VE KAFKASYA'DAKİ TOPLULUKLARIN GENEL DURUMU

1.Kafkasya Kelimesi: Antik dönem yazarlarından Plinus, İskitlerin Perslere Chorsari, Kafkas Dağlarına ise “Beyaz Kar” anlamına gelen “Graucasis” dediklerini ifade etmiştir.¹¹⁹ Günümüzde kullanılan “Kafkaslar” (Caucasus) kelimesinin orjininin İskitlerin kullanmış olduğu “Graucasis” kelimesine dayanması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte kelimenin kökenine dair çok çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Örneğin Lesley Branch, Kafkasya'nın Sanskritçeden geldiğini, “karla örtülü dağ” anlamını taşıdığını; Ömer Rıfkı, Adigelerin dilindeki “Kafikase” yani “ışık veren beyaz dağ” sözcüğünden geldiğini; Şerafettin Erel, Farsça “Kuh” yani “Dağ” ve eski Türkçe'deki “Kas” yani “Beyaz” sözcüğünün birleşiminden türediğini ifade etmiştir (“Kas” kelimesinin Osetlere dayandığı görüşünü savunan araştırmacılar da vardır). Musa Ramazan, Yunan mitolojisindeki “Kafkas” kelimesinin Yunan dilindeki “dev ilahların ülkesi” anlamına gelen “KayKazos” tan geldiğinden bahseder.¹²⁰ Kelimenin kökenine dair bunun gibi pek çok farklı görüş sayılabilir. Ayrıca Kafkasları tarihsel süreç içerisinde çeşitli toplumlar değişik isimlerle de anmıştır. Keldaniler “Taur-an” yani “dağlık ülke” ismini veridiler, Persler ise “Sedd-i İskender” (Perslerin bu ismi vermelerinde Büyük İskender'in dünyayı ele geçirme düşüncesinde karşılaştığı ilk engel olarak Kafkasları görmeleri etkili olsa gerek). Öte yandan Türkler “Kaf Dağı”, Çerkes Kabilelerinin büyük bir bölümü de “Aouz” demişlerdir.¹²¹

2. Kafkas Coğrafyası: Kafkasya, belli bir coğrafi bölgeye verilmiş isimdir. Abhazya, Adigey-Kabardey, Karaçay-Malkar, Osetya, Çeçenistan, İnguşetya, Dağıstan ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Kafkas sıradağlarını içine alır. Günümüzde bu bölgeye Kuzey Kafkasya, Kafkas sıradağlarının güney kısmında kalan ve Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ı içine alan bölgeye Güney Kafkasya denmesi yanlıştır. Kafkas dağlarının güneyinde kalan kısmın literatürdeki adı Kafkasötesi'dir. “Kafkas

¹¹⁹ Henry G. Bohn, The Natural History of Pliny, C. 2, York Street, Covent Garden, London 1855, s. 34.

¹²⁰ Bi, a.g.e., s.11-12.

¹²¹ Edmund Spencer, Travels in Circassia, Krim Tartary Vol. II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1839, s. 362-363.

Ötesi” anlamında Rusçada “Zakavkaz”, Osmanlıcada “Mavera-yı Kafkasya”, Batı dillerinde “Transcaucasus” ifadeleri kullanılmıştır.¹²²

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslara seyahat etmiş olan Edmund Spencer’a göre bu muazzam dağ silsilesi; kademeli olarak Kuban’dan, ancak daha ani olarak Karadeniz’den Osetlerin ülkesine yükselir. Elbruz ve Mkinvari (Kazbek Dağları)’de zirveye ulaşır. Oradan Hazar Denizi’ne sınırı olan alçak ülkelere iner.¹²³ 1876 yılındaki seyahati sonucunda yaptığı gözlemleri kaleme alan James Bryce ise Kafkas coğrafyası hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Batılıların Kafkaslara duydukları ilgi Kırım Savaşı yıllarına rastlamaktadır. İngilizlerin o günlerde Kafkasya deyince akıllarına Kerç Boğazından Hazar Denizine uzanan karlı dağ silsilesi gelmektedir. Kafkaslarda üç ana hat mevcuttur: Batı, merkez ve doğu hattı. Buna göre Batı kısmı Karadeniz kıyısı boyunca uzanan, nispeten daha alçak sahadır. Merkez kısmı Karadenizdeki Sohum Kale civarından başlar ve Kazbek Dağı ve Daryal Geçidi’ne kadar uzanır. Bu bölümde 15.000 fiti¹²⁴ aşan yüksek dağlar ve ormanlık ovalar bulunmaktadır. Doğu kısmı ise Daryal Geçidi’nden Hazar Denizi’ne kadar uzanan sahadır.*”¹²⁵ Bir başka seyyah Xavier Hommaire, Kafkasların Karadeniz’deki Anapa Kale’sinden Hazar Denizi boyunca Kuzey yamaçlarında, deniz seviyesinden 3000-4000 yarda¹²⁶ yükselen eğimli ovalar bulunduğunu ve bunların yüksek tepelerinde zengin meralar bulunduğunu ifade etmektedir. Anlattığına göre güneydeki Kafkas silsilesi farklılık arz etmekte ve Anapa’dan Gagra’ya Karadeniz kıyısı boyunca şistli dağlardan oluşan ve nadiren 1000 yarda yüksekliği aşan ikinci bir silsile bulunmaktadır.¹²⁷

Kafkasya’nın içerisinde adı geçen bir başka önemli bölge vardır ki, o da Adigeler diyarı olarak bilinir. Bu bölge ise 43° 28' ve 45° 25' kuzey enlemleri, 37° 10' ve 42° 30' doğu boylamları arasında uzanır. Batı’da Karadenizle sınır, Kuban’dan Mingrelia’ya yaklaşık 200 İngiliz mili¹²⁸ bir sahil genişliğinde, kuzey ve kuzeydoğuya

¹²² Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Topulukları”, Türkler Ansiklopedisi, C. 20, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.490.

¹²³ Spencer, (1839), s. 363-364.

¹²⁴ 1 fit 30,48 santimetre uzunluğa eşittir. “Fit(Birim)”, tr.wikipedia.org/wiki/fit_(birim),(Erişim Tarihi 5 Aralık 2014), s.1.

¹²⁵ James Bryce, (1878), s. 42-43.

¹²⁶ 1 yarda 3 fit uzunluğa eşittir. “Yarda”, tr.wikipedia.org/wiki/Yarda (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014), s.1.

¹²⁷ Hommaire de Hell, a.g.e., s.297-298.

¹²⁸ 1 kara mili 1.609,344 metre uzunluğa eşittir. “Mil(birim)”, tr.wikipedia.org/wiki/Mil_(birim), (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014), s. 1.

Çernomorski Kazaklarının bölgesinden Kuban Nehri ile ayrılır ve güney ve güneybatıya Mingrelia'dan Kafkasların en yüksek zinciri ile ayrılır (Aşağıda küçük nehir Salamache veya Burzuklu'nun suyunu Karadeniz'e boşalttığı yerde).¹²⁹

*Laba, Ubin veya Aboon, Dewent veya Aphibs ve diğer birkaçı yaz ayları süresince sırf sığ nehirlerdir. Terek ve Kuban Elbruz'un eteğinde kaynakları olan Kafkaslardaki iki temel nehirdir. Bunlardan ilki suyunu Hazar Denizi'ne boşaltır. İkincisi Adige diyarını iki ayrı dalda dolaştıktan sonra sularını birleştirip muhteşem bir nehir oluşturur ve Kafkas bölgelerini Kuban Tartary denen stepten ayırır.*¹³⁰

Kafkasya bölgesinin en büyük genişliği yaklaşık 120 mile Dağıstan'da ulaşır. Buzul içeren bir çok zirvenin hakim olduğu bir dağ kolu ile çevrili yer arasında derin geçitler ve keskin yamaçlar ülkesidir.¹³¹ Bir uçtan bir uca Kafkasların en büyük uzunluğu Taman'dan(Azov'da) Apsheron'a (Hazar'da bir yarımada) genellikle 800 mil olarak verilir. Ancak bu uzunluğun sadece yarısı sarp dağlıktır.¹³²

Kafkaslar tarihin eski zamanlarından günümüze kadar geçen süre zarfında pek çok topluma ve olaya ev sahipliği yapmıştır. Herodot ve Strabon gibi kaynaklardan öğrendiklerimize göre, tıpkı günümüzde olduğu gibi, Hristiyanlık öncesi dönemde de Kafkaslar çok çeşitli toplulukların yaşadığı bir yerdi. Strabon, Kafkasları çok sayıda farklı dil ve kabileye ev sahipliği yapan bir yer olarak değerlendirmiştir. Ayrıca ona göre burada yaşayanların büyük bir kısmı vahşi idi. Bölgedeki insanların, mağara adamı gibi, oyuklarda yaşamalarından ve yerlilerin altı çivi dolu öküz derisi ayakkabılar giyerek, yazın karlı dağlara tırmanmalarından bahsetmesi¹³³ Kafkaslarda çetin iklim şartlarının günlük yaşantıyı ne derece etkilediğini anlamamız açısından önemlidir.

¹²⁹ Spencer, (1839), s.364-365.; Taitbout de Marigny Çerkeslerin yaşadığı bölgenin koordinatlarını 43 ve 45 derece kuzey enlemleri, 35 ve 45 derece doğu boylamları olarak vermiştir. Marigny, a.g.e., s. 11.

¹³⁰ Spencer, (1839), s.365-366.

¹³¹ Bryce, (1878), s.44.; Grigorianz, a.g.e., s. 187.

¹³² Bryce, (1878), s.44.

¹³³ Agnes Herbert, Casuals in The Caucasus, John Lane, The bodley Head London; John Lane Company New York 1912, s.47.

3. Bazı Önemli Kaleler

a. Sohum Kale

Sohum 1454'te Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Türkler tarafından Sokhum-Kal'a olarak adlandırılan bu yer 1810'da Ruslara geçmiştir ve 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile hukuken Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır.¹³⁴

Klaproth Sohum Kale ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Sohum Kale, Türklerin Karadeniz kıyısında Taman ve Mingreliya arasında bulunan ana kalesidir ve burada ganimetlerini, esirlerini ve ürünlerini Türk eşyaları için takas eden batı Kafkasya sakinleri için burası temel trafik mevkisidir.*”¹³⁵ Edmund Spencer'ın Çerkesya'daki en ilginç yerlerden biri olarak ifade ettiği Sohum Kale, onun anlattığına göre Edirne Antlaşması'ndan evvel Osmanlı'nın elinde bulunan 3000 nüfuslu bir yer iken, antlaşma sonrası Ruslar ve Çerkesler arasındaki çatışmalara ev sahipliği yapmış, zaman zaman Rusların zaman zaman ise Çerkeslerin eline geçmiştir. Seyyahın bunlardan bahsettiği dönemde Ermeni ve Rum nüfusun burada bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kalenin denizden gelecek saldırılardan ziyade karadan gelebilecek Dağlı saldırılarına karşı tedbir için topla dolu olduğundan, Sohum Kale etrafının Kafkasya'nın en vahşi ve erişilmez noktalarından biri olduğundan, askerlerin kale dışına rahatça çıkamadıklarından, nöbet tutmanın tehlike arz ettiği bazı noktalarda eğitilmiş köpeklerin kullanıldığı, bu köpeklerin yaklaşan düşmanlara havlamalarının kaledekileri durumdan haberdar ettiğinden söz eden Spencer bunların haricinde bir teftiş esnasında kale avlusunda toplanan askerlerin durumunun iyi olmadığı, çoğunun zayıf ve güçsüz göründüklerini, Rus askerlerinin düşman kurşunuyla vurulmalarının yanı sıra aralıklı ateşli hastalık ve sağlıksız gıdaların sebep olduğu iskorbüt hastalığına yakalandıklarını da anlatır.¹³⁶

Sohum Kale'yi ziyaret eden Rus Subayı Feodor Feodoroviç, kale önündeki pazarın manzarasından hoşnut olmaz. Anlattığına göre sayısı 20 civarında olan meyhanelerde içki dışında silah, eğer, kumaş, balık ve sığır etlerinin birlikte satılması

¹³⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s. 6-7.

¹³⁵ Klaproth, (1814), s. 265.

¹³⁶ Edmund Spencer, Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan, (Çev. Dilek Cenkçiler), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 288-290, 293.

söz konusuydu ve Ermeni ve Rumlara ait olduğunu söylediği bu mekanlar oldukça pisti. Sohum Türklerdeyken burada 6000 kişinin ikamet ettiğini, 1830 yılında ise garnizon haricinde etrafta yaşayanların 100 kişiyi bulmadığından söz eden Feodoroviç, kale ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: “ *Dikdörtgen şeklinde sert taşlarla yapılan kale harabeye dönmüştü. İçinde iki köhne kışla, hastane, dükkanlar, komutanın evi, Sohum Garnizonu’ndaki iki piyade bölüğü ile topçu komandolar vardı. Hastalık ve mutsuzluk insanların yüzlerinden okunuyordu. Zira her sene bir çok insan sıtma hastalığından ölüyordu.*”¹³⁷

Sohum Kale’nin Abhaz’da bir tepe eteğinde bulunduğunu ifade eden Telfer, Ermeni ve Greklerin buranın nüfusunun önemli bir kısmını oluşturduğunu ve ticareti ellerinde tuttuklarını, bölgenin yerel ihracat ürünlerinin Mısır, tütün ve sebzeler olduğunu anlatır.¹³⁸

Freshfield Sohum Kale ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Sohum Kale bataklık kıyı zemini üzerindedir ve çok sağlıksızdır. Görülecek yerleri sadece ana caddedeki bazı harika salkımsöğütlerdir. Bir bulvar olarak değerli ve bir botanik bahçesi ya da daha çok egzotik ağaçların dikili alanı olarak. Orada çok fazla olgun meyve vardı (üzümler, armutlar, erkler).*”¹³⁹

b. Anapa Kalesi

Klaproth, Anapa Kalesi üzerine bilgiler vermektedir: “*Anapa 1784’te Türkler tarafından kuruldu... ..Bu kale Kızılkaya silsilesinin, eteği denizin yanında üç verstlik¹⁴⁰ bir ova ile bitişik olan bir tepe çıkıntısındadır.*”¹⁴¹ Yine bu kale hakkında bilgi aldığımız bi başka seyyah Edmund Spencer’dır. Spencer, Çerkesya’da Anapa’yı ziyaret etmiş ve Anapa Kalesi ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir: “*Rusların anlattıklarına göre, Anapa Kalesi 1784’te Türkler tarafından inşa edildi. Kale, burada aniden alçalarak dümdüz sahile inen Kızıl Kaya dağlarının bir kolu üzerindedir ve etrafı güçlendirilmiştir. Güney ve güneybatıda, şehri çevreleyerek üzerine doğru sarkan, yaklaşık altmış metre*

¹³⁷ Tornau, a.g.e., s. 29.

¹³⁸ Telfer, a.g.e.,C.1. s. 120.

¹³⁹ Freshfield, (1869), s. 484-485.

¹⁴⁰ 1 verst 1,0668 kilometre uzunluğa eşittir. “Verst”, tr.wikipedia.org/wiki/Verst (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014),s.1.

¹⁴¹ Klaproth, (1814), s. 264.

*yüksekliğindeki dimdik kayalar, güçlü bir pozisyona saldırırken ellerindeki tüfekten başka silahı olmayan dağcılara karşı tam bir savunma oluşturmaktadır.”*¹⁴²

Buchan Telfer, Türklerin Anapa'yı 1784'te kurduğundan, Karadeniz'in doğu sahilinde bulunan ve Türklerin Rus sınırındaki Müslüman nüfusla iletişimini devam ettirebilmeleri adına önem taşıyan bu yerin savunması için burada bir kale inşa edildiğinden bahsetmektedir.¹⁴³

Sadık Müfit Bilge'ye göre Ferhat Ali Paşa yönetiminde 1782 yılında yapımına başlanan ve inşası 1785 yılına değin süren Mimar Mehmed Tahir Ağa ve Mühendis Hüseyin Ağa'nın eseri olan Anapa Kalesi, Kızıl Kaya adındaki üç tarafı denizle çevrili olan kaya çıkıntısı üzerinde yapılmıştır.¹⁴⁴

1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması neticesinde Kırım'a bağımsızlık verilmesiyle Osmanlı Devleti'nin kuzeydeki savunma hattı olumsuz yönde etkilenmiş olup Ruslar Karadeniz'de etkin hale gelmeye başlamışlardı. Rusların İstanbul ve Anadolu için tehlike arz etmelerine karşı tedbir olarak, bir ileri karakol olması için Osmanlı Devleti Anapa'yı uygun buldu. Anapa, hem Rus sınırında oluşu hem de Kırım'a olan yakınlığı açısından stratejik öneme sahip bir noktada bulunuyordu. Ferhat Ali Paşa Sucuk Kale'den Anapa'ya gelerek burada Cenevizlilerden kalma kale kalıntılarını gördü ve sonrasında oraya kale inşa edilmesi kararlaştırıldı. İnşa edilen Anapa Kalesi Osmanlı'nın elinden 1829 yılında tamamen çıkmıştır.¹⁴⁵

c. Sucuk Kale

Klaproth, Sucuk Kale'nin bulunduğu coğrafi konumu şöyle tarif etmiştir: “*Sucuk Kale, Anapa'nın yirmi beş verst güneyinde, Zemes Deresi'nin kendini döktüğü bir koy üzerinde yer alan, diğer bir Türk kalesidir.*¹⁴⁶ Sucuk Kale'yi ziyaret eden James Bell, Kaleden şöyle bahsetmektedir: “*Kale kenarları 200 metre uzunluğunda, duvarlar ve bir hendekle çevrili bir kareden oluşuyor. Duvar köşelerinde siperler ve ortada binalardan*

¹⁴² Spencer, (2014), s. 265. Alıntıda geçen dağcı sözü hatalı olup onun yerine dağlı ifadesini kullanmak daha uygun olacaktır.

¹⁴³ Telfer, a.g.e., C1., s. 109.

¹⁴⁴ Bilge, a.g.e., s. 364.

¹⁴⁵ Cengiz Fedakâr, Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. XIX,15,16,51,53.

¹⁴⁶ Klaproth, (1814), s. 264.

*oluşan sıralar görünmekte, fakat hepsi de uzun bir zamandan beri terk edilmiş bulunmaktadır. Onun hemen yanında batıdan esen rüzgarlara karşı mükemmel bir demir atma yeri bulunmaktadır.”*¹⁴⁷ Bell, Memişoğlu adında 90 yaşlarında yaşlı bir Türk'ten Sucuk Kale'nin kuruluş dönemi hakkında bazı bilgiler edinmiştir. Orada daha önce Mollalık yapmış olan bu yaşlı adam ona Sucuk Kale'nin yaklaşık 143 yıl önce Kırım Tatarları ve diğerleri tarafından kullanılan bir sığınak vazifesi gördüğünü söylemiştir.¹⁴⁸

Soğucak Kalesi 1781 yılında bünyesinde toplam 24 personelin bulunduğu iki kapısı olan bir kaleydi. dizdar, kethüda, imam gibi görevlilerin bulunduğu bu kale 1781-1782 yıllarında güçlendirilerek yeniden inşa edildi. Ferhat Ali Paşa'nın yönetimiyle gerçekleştirilen inşaat için Sinop'tan inşaat malzemeleri ve İstanbul'dan usta ve işçiler getirilmişti. Bu kaleye vali konağı, cephanelik, cami ve hamamın yanı sıra dükkanlar da eklendi. Kale tarihsel süreç içerisinde 1811'de Ruslara 1812'de Osmanlı'ya geçti. 1820'de Osmanlı tarafından terk edildi.¹⁴⁹

4.Kafkasya'daki Toplulukların Genel Durumu: Kafkasya'ya 1876 yılında bir seyahat gerçekleştiren James Bryce, bu bölgede pek çok topluluk olduğunu belirterek bunlardan en önemlilerine değinmiştir. Ona göre Dağıstan'ın en kalabalık ırkı olmasının yanı sıra her yerdeki ırkların en iyilerinden biri Lezgilerdir ve sayıları tahmini 560,000 civarındadır. Oldukça dindar olan bu topluluğun hepsi Sünni Müslüman'dır. Şeyh Şamil'in destek bulduğu ve yönettiği bir topluluktur. Şamil bir Avardı. Lezgilere yakın Avar adı verilen bir kabilenin kendine özgü bir dili olmakla birlikte Farsça karakter kullanarak yazmaktaydılar. Lezgilerin kuzeybatısında, Vladikavkaz'a doğru Çeçenler kabilesi, onun ötesinde İnguşlar, Lezgistan'ın güneybatısı, Daryal Geçidi'ne doğru Hessurlar ya da Chewsurlar bulunmaktaydılar.. Chewsurlar kendi soylarını haçlılara dayandırırılar. Bunlar kask takıp zırh giyerler, kalkan ve mızrak taşırlar.¹⁵⁰ Daryal yolunun batısında dağ silsilesinin iki yakasında Osetler yaşar. Kendilerini “Ir” ya da

¹⁴⁷James S. Bell, Çerkesya'dan Savaş Mektupları 1837-1839, (Çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 76.

¹⁴⁸ Bell, (1998), s. 396.

¹⁴⁹ Bilge, a.g.e., s.363.

¹⁵⁰ Bryce, (1878), s.52-53.; Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, Kafkas Tarihi, C.1,Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, Adige Yay., Ankara 2002, s. 72.

“Iron” olarak¹⁵¹ isimlendiren bu topluluk Hint-Avrupa kökenlidir.¹⁵² Hristiyan, Müslüman ve Pagan olanları vardır. Konuştukları dil bir İndo-Avrupa dilidir ve bu dilin İran grubuna ait olduğu düşünülmektedir.¹⁵³ Dağların kuzeyinde Vladikavkaz ve Pjatigorsk arasında, Kabardey bölgesi bulunur. Burada Çerkes dilinin bir kolunu konuşan Müslümanlar yaşarlar. Daha batıda havza ve Kuban arasında Elbruz’un kuzeybatısına kadar kendilerine Adige diyen ve Rusların Çerkes dedikleri kabilelerin yaşadığı Çerkesya bulunur. İyi birer atlı ve nişancıdırlar. Tamamına yakını Müslümandır. Çerkeslerin güneyinde, Yukarı İngur Vadisi’nde Suanlar veya Svanlar yaşardı.¹⁵⁴ Daha batıda Sohum Kale boyunca Karadeniz’e sınır ormanlık dağlarda Abhazlar yaşar. Muhtemelen Çerkeslerin müttefikidirler. Bazen Çerkes adı altında anılsalar da dilleri onlardan ayrıdır. Bunların bir kısmı Hristiyan, bir kısmı Müslüman, bir kısmı da Pagan’dır.¹⁵⁵ Abhazlar kendilerine “Absne” demektedirler ve köklerini Mısırlılara dayandırmaktadırlar.¹⁵⁶ Düzenbazlık ve hırsızlık gibi huylarıyla tanınırlar. Çocuk kaçıır ve köle olarak satarlardı.¹⁵⁷

Kafkaslar’da Hristiyan dağ kabilelerinin bazılarının farklı türden bir inanç anlayışı içerisinde olduğu anlaşılmalıdır. Hessurlar, Pşavların soydaş kabileleri ve Tuhsinler gibi birtakım topluluklar çok Tanrılı bir inanç sistemini benimsemiş, İsa Tanrı’ya, bir Savaş Tanrısı’na, yeryüzünün Tanrıları ya da meleklerine, dağa vb. şeylere İbadet etmişlerdir.¹⁵⁸

Svanlar Gürcü Kraliçe Tamara’ya¹⁵⁹ ve St. George’a büyük saygı duyarlar. Kan davası geleneğine sahipler. Ağır tazminatı karşılayabilecek zenginliğe nadiren sahip

¹⁵¹ Bryce, (1878), s.53-54.; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 198. Şamil’in etnik kökenini hakkında farklı görüşler olmakla birlikte Dağıstan’da onun Avar olduğu kabul edilir.Fikret Efe, Şeyh Şamil’in 100 Mektubu, Şule Yayınları, İstanbul 2002, s. 47-48.

¹⁵² Grigorianz, a.g.e., s. 149.; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 199.

¹⁵³ Tavkul, a.g.e., s. 161.; Bryce Osetlerin nüfusunun yaklaşık olarak 30,000 olduğunu ifade etmektedir. Bryce, (1878), s.53-54.

¹⁵⁴ Bryce, (1878), s.54 ; İngiliz seyyah Grov’un 1878’de Svan toplumunda gördüğünü ifade ettiği bir olay onların vahşi bir topluluk olduğunu göstermektedir. Glov’un ifadesine göre bir ineği tedavi etmede olumlu sonuç alamayan bir din adamını ineğin sahibi boynundan vurmak suretiyle katletmiş. Bu hareketi ise köy ahalisi tarafından alkışlanmakla karşılık bulmuştur. Grigorianz, a.g.e., s. 148.

¹⁵⁵ Grigorianz, a.g.e., s.140.; Bryce, (1878), s. 54-55.

¹⁵⁶ Adolf Berje, Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri, (Çev. Murat Papşu),Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999,s. 21.

¹⁵⁷ Bryce, (1878), s.54-55.

¹⁵⁸ Bryce, (1878), s. 55.

¹⁵⁹ Pşavlar da Gürcü Kraliçe Tamara’yı oldukça kutsal saymaktadırlar. Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 73.

olmalarının yanı sıra kızgın ve tutkulu bir topluluk olmaları sebebiyle ciyanetler nesilden nesile devam etmiştir.¹⁶⁰

5. Transkafkasya ve Bu Bölgede Yaşayanların Genel Durumu: Transkafkasya Karadeniz, Hazar ve Kafkaslar arasında uzanan ülkelerin genel adıdır. Kura'nın yukarı yönü boyunca uzanan Gürcistan, Kafkasların güneyidir. Ermenistan daha fazla güneyde Aras'ın üzerinde, Gürcistan, İran ve Türkiye arasındadır.¹⁶¹ İmeritia, Gürcistan'ın batısındadır. Merkezi Kutais'tir.¹⁶² Mingrelia, İmeritian'ın batısındadır (Karadeniz kıyısında).¹⁶³ Transkafkasyanın coğrafi özelliklerinden bahsen Bryce şu ifadeleri kullanmıştır: “Genel olarak iki dağ bölgesi ve iki oviden oluştuğu ifade edilebilir. İlk, kuzey boyunca, Kafkasların yamaçları vardır. Bu kısımda birkaç yan silsile eksenden uzağa iner ve en son verimli ve iyi insanların dağlık ülkesine iner. İkinci olarak, güneyde, Kafkaslara karşı bir başka dağ arazisi, daha az yükselmiş; fakat daha geniş bir ölçüde, çeşitli yerel isimler altındaki silsile, Lazistan'dan, Karadeniz'in güney-doğu açısı, İran silsilesi ile karşılaşınca dek doğu ve güneydoğuya gider. Güneye doğru bu zincir, tüm Ermenistan üzerinde dallara ayrılır ve burada en yüksek zirvesine Alagöz Yanardağı'nda ulaşır (Deniz seviyesinden 13.460 fit yükseklikte). Kuzeyi ise dağlık ülke formu alarak Tiflis'e uzanır. Bu iki dağ yığını Elbruz ve Kazbek arasında Kafkaslardan kollara ayrılan bir silsile ile bağlıdır. Elbruz ve Kazbek, silsiledeki zirvelerin en çok bilinen ikisi, Kura'nın sularını Rion'nunkilerden ayırır ve büyük yol ve demiryolu ile Tiflis'ten Karadeniz Suram şehri yakınına geçilir. Büyük yükseklik olmamasına, Suram'da yaklaşık 3600 fit olmasına rağmen bu tepe ülkenin ikliminde ve etnolojisinde en önemli bir etkiye sahiptir... ..Bahsetmiş olduğum iki ova eşit olmayan büyüklükte. Doğudaki, tüm Hazar boyunca uzanır, Kafkasların güney ayağından İran sınırına, Kura Vadisi'ne kadar uzanır, kademeli olarak birkaç mil içinde Tiflis'e yükselir. Açık, sade ve kuraktır. Aslında Rusların step ülkesi ya da Amerikalıların prairie (ağaçsız geniş kırsal) dedikleridir. Baştan başa yaklaşık bütün alan, toprağının çoğunun özellikle Hazar'a doğru olanın verimli olmasına rağmen seyrek nüfuslu ya da seyrek işlenmiştir. Öte yandan Batı Ovası, Rion Nehri'nin alt yönü boyunca uzanır. Kafkaslar, Kafkasların karşısı ve Karadeniz arasında (nemli ve sık ağaçlık) bir bölümü orman bataklığından az

¹⁶⁰ Bryce, (1878), s. 56.

¹⁶¹ Bryce, (1878), s. 89. ; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 22.

¹⁶² Bilge, a.g.e., s. 6.; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 67.; Dumas, a.g.e., s. 198.; Kırzioğlu, a.g.e., s.86.

¹⁶³ Bilge, a.g.e., s. 6.

daha iyidir. Ancak tarım için yeterince kuru olan bütünü, aşırı zengindir. Görüşünüğü çok uzak dönemde oluşmamıştır.”¹⁶⁴

Strabon’a göre Transkafkasya’da yaşayan başlıca topluluklar; Karadeniz boyunca Colchianlar, daha doğuda Suram tepesinin ötesinde İberyalılar; daha doğuda, Hazar Denizi boyunca uzanan ovalarda Albanialılar ve tüm bunların güneyinde yaşayan Ermenilerdi.¹⁶⁵

Bryce, seyahatnamesinde bölgedeki ana ırklardan bazılarında bahsetmiştir. Ondan aldığımız bilgiye göre Türk sınırından Sohum Kale’ye Karadeniz boyunca Mingrelialılar yaşarlar. Komşuları bu topluluk hakkında kötü şeyler söylemektedirler. Onlara göre Mingrelialılar; tembel, şehvetli, hain, aptal, yalancı ve hırsızdır. Fiziki olarak yapılı ve iyi görümlü olmalarının yanı sıra tarım ve ticarete geri bir halktır.¹⁶⁶ Mingrelia’nın güneyinde Guria bulunur. Burada insanlar daha dinç ve daha dürüsttür. Eski kıyafetler varlıklarını iyi biçimde korumuşlardır. Mingrelia’nın batısında Yukarı Rion Irmağı’nın dağlık kesimleri ve ırmağın kolları civarında İmeritalılar yaşarlar. Bunların fiziksel özellikleri açısından bakılırsa saçları diğer topluluklara göre oldukça siktir. Gürcüenin bir lehçesini konuşurlar. Endüstri alanında ve dürüstlükte Mingrelialılara göre daha iyi durumdadırlar. İleri doğuda Kafkasyanın merkezi denilebilecek yerde, kendilerine Karthli diyen Gürcüler bulunmaktadır ki, bunlar ülkenin baskın topluluğu durumundadır.¹⁶⁷

Gürcistan ve imerita üzerindeki kalelerde feodal sistemin etkisi görülür. Son zamanlara kadar feodal olan toplum yapısı köylü serfler, üst sınıf toprak sahibi soylular ve onlara bağımlı kimselerden oluşmaktaydı.¹⁶⁸

Bryce’in anlattıklarına göre Gürcülerin fiziki olarak güzellikleri ün salmıştır. Gürcü güzeller muntazam ve ince ince keskin yüz hatları, açık bir ten, iri ve berrak gözler, asaletli, şehvetli, dik bir duruşa sahiptirler. Gürcü erkeklerinin görüntüsü ve

¹⁶⁴ Bryce, (1878), s. 89-91.

¹⁶⁵ Bryce, (1878), s. 97.

¹⁶⁶ Bryce, (1878), s. 98-99.; 1876 yılındaki seyahati neticesindeki izlenimlerini aldığımız Bryce’in Megrellilerin özellikleri ile ilgili bilgileri, önceki yüzyıllardaki kaynakların Megrelliler hakkında ihtiva ettiği bilgilerle paralellik göstermektedir. Örneğin 16. yüzyılın ortalarında İstanbul’da bulunmuş olan Avusturya büyükelçisi Busbecq, Megrellerin ülkesini görüp dönen bir papazdan buradaki insanların tembel, ahlak seviyelerinin düşük, İffetin bu insanlar arasında nadir görünür olduğunu, hırsızlığın bir maharet olarak görüldüğünü, ticaretin sadece trampa usulüyle yapıldığını öğrenmiştir. Kırzioğlu, a.g.e., s. 8,9.

¹⁶⁷ Bryce, (1878), s. 99-100.

¹⁶⁸ Bryce, (1878), s. 101-102.

davranışları hoştu. Dini açıdan bakılacak olursa Hristiyan Ortodoks Doğu Kilisesine bağlı ve Rus kilisesi ile işbirliği içindeydiler. Nüfuslarının Bryce'ın döneminde 500.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁹

Yukarı Gürcistanda şehir ve köylerde Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Bunlar muhtemelen Selçuklular zamanında buraya göçmüşlerdir. Güneyde Ermenistan'da ise nüfusları fazladır. Bryce'a göre Onlar dağlarda Kürtlerle, ovalarda Tatarlarla ve şehirlerde İranlılarla karışmışlardır. Dinç, zeki ve ticarete ileri bir topluluktur. Onların bu ülkelerdeki toplam sayısı 550,000 civarındadır. Aşağıda Kura Tiflis'ten Hazar'a doğru Gürcüler, Rusların Tatar dedikleri insanlara yerini bırakır. Ne zaman, nasıl buraya yerleştikleri belli değildir. Bazı bölgelerde olan yerleşmiş ve çalışkan bir millet, Kazan veya Kırım Tatarlarını andırırlar. Onların köyleri doğuda tüm bozkırlarda Hazar'a ve İran sınırına kadar güneye dağılmıştır. Bir bölümü tarımsal bir hayat yaşar. Büyük bir bölümü yazın Ermeni dağlarına sürdükler kışın ise bozkırlara dönen koyun ve sığırlar ile geçimlerini sağlarlar. Şehirlerde yaşayanları el sanatları ile uğraşırlar. Tatarlar taşımacılıkla işiyle de uğraşmışlardır. Arabalar ya da develerle taşıma yaparlar. Shemakha, Bakü yahut Tavriz'den Tiflis'e mal getirirler. Mallar oradan Daryal yoluyla güney Rusya'ya veyahut demir yoluyla Poti'ye ve batı Avrupa'ya gönderilir. Tatarların bir diğer özellikleri haydutluklarıyla da meşhur olmalarıdır. Çok sayıda haydutluk hikayesinden bahsedilmektedir. Ancak bunların ne kadarının doğru ne kadarının uydurma olduğu net değildir. Soygunculuk hikayelerinin bir kısmı Robin Hood hikayelerini andırır niteliktedir. Mesela bu hikayelerde geçen en popüler haydutlardan biri olan Dali Agha bir kıza aşık olur. Ancak kızın babası, kızı vermesine karşılık büyük bir miktar para ister. Dali'nin maddi durumu iyi olmadığından gerekli parayı tedarik etmek için iki yıl mühlet ister. Kızın babası kabul eder. Dali parayı biriktirmek için haydutluk yapmaya başlar. Fakat kızın babası verdiği sözde durmaz ve kızı anlaşılan süre dolmadan bir başkasına verir. Dali haydutluğu bırakmaz ve bu işe devam eder. O büyük bir çetenin reisidir. Ancak zor durumda kalmadıkça öldürmemeyi ve kurbanlarına nezaketle davranılmasını ister. Ayrıca elde ettiği ganimetten fakirlerin de istifade etmesine izin verir. Bu ve bezeri hikayeler çok yaygındır. Transkafkasya'da Hazar'ın güney batı açısına doğru Aras'ta (Erivan'ın ötesinde) İranlı nüfusu bulunmaktadır. Bunlar Tatarlardan farklılık arzederler. Onlar Şii, Tatarlar ise Sünni

¹⁶⁹ Bryce, (1878), s. 102-104.

Müslümandırlar. Fiziksel özelliklerine bakılacak olursa Tatarlar genelde uzun ve güçlüdürler. Yüzleri yuvarlak, burunları kısa, gözleri küçük ve elmacık kemikleri çıkıktır. İranlıların yüzleri uzun, açık sarımsı bir tonda, gözleri siyah ve oldukça büyük, gaga gibi burun, ince kavisli kaşları vardır. Tatarlar dürüstlükleri ile bilinirken İranlılar yalancı olarak görülmüşlerdir. Ancak yine de İranlılar pek çok yönden gelişmiş bir millettir. Önemli devlet adamları ve sanatçılar yetiştirmişlerdir. Halı, ipek ve metal işlerinde oldukça iyidirler.¹⁷⁰

Bu topluluklar dışında Almanlar ve Ruslar da bulunmaktadır. Ruslar genelde işleri bittikten sonra Rusya'ya dönmeyi düşünen memurlardan oluşur. Ayrıca devletin rahatsız olduğu ve buraya sürülen muhalifler de bulunmaktadır. Çoğunlukla çalışkan, iyi niyetli, ahlaki açıdan büyük köylerde yaşayanlardan daha ileridirler. En büyüğü Tiflis'te (yaklaşık 400,000-500,000 nüfuslu) olmak üzere birkaç kolonisi bulunan Almanlar eğitim ve zeka açısından diğer yerlilerin ilerisindedir. İnanç olarak Hristiyanlık dininin Protestanlık mezhebini benimsemişlerdir. Çitlikleri ülkenin en iyileridir. Tiflis'teki esnafları, Gürcü ve İranlılara nazaran daha üstündür.¹⁷¹

Transkafkasyanın bir kısmında Gürcüler, bir kısmında Ermeniler, bir kısmında Tatarlar çoğunlukta olmakla birlikte bazı bölgelerde Ermeni-Gürcü veya Ermeni-Gürcü-Tatar ya da Tatar-İranlı yahut Tatar-Ermeni-İranlı eşit nüfusa sahip olmuştur.¹⁷²

Seyyahlara göre doğu ve güney transkafkasya ve Kafkaslarda anlaşma imkanı bulunan geçerli dil Tatarca (İstanbul Türkçesinininden sadece bazı noktalarda ayrılan) dilidir. Tiflis gibi büyük şehirlerde farklı unsurların anlaşmasında Rusça yaygındır. Rusça ayrıca resmi dildir. Pek çok Ermeni, İranlı ve Alman kolonicilerin büyük bölümü Rusçayı öğrenmiş ve konuşmuştur. Gürcistan ve onun batı bölgelerinde Gürcüce ile iletişim sağlanabilir.¹⁷³

¹⁷⁰ Bryce, (1878), s. 104-112.

¹⁷¹ Bryce, (1878), s. 112-113.

¹⁷² Bryce, (1878), s. 113.

¹⁷³ Bryce, (1878), s. 114.

B.ÇERKESLER

Ulusal isimleri Adige olan Çerkeslerin Kafkasya'nın en eski halklarından ve beyaz ırka mensup oldukları, söz konusu topraklardaki geçmişlerinin binlerce yıl geriye gittiği söylenebilir.¹⁷⁴ Kökenlerinin Hint-Avrupa grubunda olduğunu savunanlar olmasının yanı sıra Turani kökenli bir kavim oldukları yönünde görüşler de bulunmaktadır.¹⁷⁵

Genel kanaate göre en geç M.Ö. 1. binyılda Adigelerin oluşum süreci başlamıştır. Bu dönemde Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğusu, Kuban havzasında varlık göstermiş olan Sindler, Meotlar, Doshlar, Zihler vb. başka topluluklar Adigelerin atalarını temsil etmekteydiler. M.S. 1. yüzyılda proto Adige toplulukları ile Zih topluluğu birleşmeye başlamış, M.S. ilk binyılda Adigey ve Abhaz toplulukları halinde kuzeybatı Kafkasya halkları birleşmişti. 10. yüzyılın ilk yarısında Taman'dan başlamak suretiyle Abhazya, Azak bölgesi, Kuban Nehri'ni kapsayan coğrafi alandaki topluluklara Adige denmişti.¹⁷⁶ Adigeler için kullanılan Çerkes adı ilk kez 13. yüzyılda Plano Garpini'nin eserinde kullanılmıştır.¹⁷⁷

Tablo 1: 1835-1836, 1837-1838 Yıllarında Kafkasya'ya Giden Rus Subayı Feodor Feodoroviç'e Göre Çerkes Kabilelerinin Yaşadıkları Yerler ve Nüfusları¹⁷⁹

Kabile Adı	Yaşadığı Yer	Nüfus
Beslenevi¹⁷⁸	Büyük Laba ile Teçenye'de	8000
Kemirgoy, Yegeriko	Laba'nın alt kısmında	9000
Mahoş	Laba'nın sol kısmında	2500
Bjeduj	Pşekups ve Pşişe ırmaklarının alt kısmında	6000
Kabardey	Urup'ta	4000-5000
Şapsığ (Natuhaylar dahil)	Karadeniz'den Ana Şayeh Nehri'ne kadar olan sahada(Ana ile Sucuk Koy arasında Natuhaylar bulunmaktaydı)	5.000
Abzeh	Şhaguşe Nehri'nin arkasında	160.000
Ubıh	Soçi ile Şahe Nehri arasında	6000

¹⁷⁴Yusuf İzzet Paşa,a.g.e., s.75. ; Kadircan Kafalı, Şimali Kafkasya,Vakit Matbaası,İstanbul 1942,s.30-31.

¹⁷⁵Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 84.

¹⁷⁶ Ruslan Berozov, Çerkeslerin Etnik Tarihi,(Çev. Orhan Uravelli), Kafdav Yay., Ankara 2009, s. 62-63.

¹⁷⁷ Bilge, a.g.e., s. 10.

¹⁷⁸ İsmi Beslenevi olarak da geçen bu kabilenin adı bir Kabardey prensi olan Beslan'dan gelmektedir. Beslenevi, "Beslan'ın halkı" manasına gelir. Tavkul, a.g.e., s. 135.

¹⁷⁹ Tornau, a.g.e., s. 95-96.

Tablo 2: Çerkes Kabilelerinin Klaproth, Feodoroviç ve Adolf Berje Tarafından Verilen Nüfuslarının Karşılaştırması

Kabile Adı	Klaproth'un Belirlediği Nüfus Miktarı (1807 ve 1808 Yıllarındaki Verilere Göre)¹⁸⁰	Feodoroviç'in Belirlediği Nüfus Miktarı (1830'lu Yıllardaki Verilere Göre)¹⁸¹	Adolf Berje'nin Belirlediği Nüfus Miktarı (1846 ve 1852 Yıllarındaki Verilere Göre)¹⁸²
Besleney	1500 aile	8000 kişi	5.155 kişi
Kemirgoy	5000 aile	9000 kişi (Yezeriko+Kemirgoy)	8.168 kişi
Mahoş	670 aile	2.500 kişi	5000 kişi
Bjeduğ	670 aile	6000 kişi	-
Kabardey	-	4000 ila 5000 kişi	-
Şapsığ	10.000 aile	300.000 kişi (Natuhaylar dahil)	160.000 kişi
Abzeh	15.000 aile	160.000 kişi	40.000 kişi
Ubih	-	6.000 kişi	25.000 kişi
Jane	20-30 aile	-	-
Hatukoy	400 aile	-	6521 kişi

Edmund Spencer Çerkesya'ya yaptığı ziyaret ile ilgili görüşlerini belirtirken Çerkesya'nın, halkının ve dilcilerin düşüncesine göre yeryüzündeki herhangi başka bir dile en küçük benzerliği olmayan dillerinin medeni dünya tarafından az bilinmesinin kendisi açısından dezavantaj oluşturduğu kanısındadır. Her kabilenin farklı bir lehçe kullanmasını bir zorluk olarak değerlendirmiştir. İstanbul'dayken Çerkes arkadaşlarından dillerindeki bazı deyişleri iyi bir biçimde öğrenmesine rağmen Çerkesya'da bulunduğu yerde daha önce öğrendikleriyle iletişim kuramamış, dilek ve isteklerini anlatamamıştır.¹⁸³

Seyahati esnasında yerlilere uyum sağlamaya çalışmış, onların kıyafetlerine adapte olarak sadece yerlilerin gururlarını okşamamış, aynı zamanda onu uygun ve rahat

¹⁸⁰ Klaproth, (1814), s. 253, 254, 257-260, 262.

¹⁸¹ Tornau, a.g.e., s. 95-96.

¹⁸² Berje, a.g.e., s. 13.

¹⁸³ Spencer, (1839), s. 176.

bulmuştur. Ona göre Çerkes kıyafeti hem seçkin hem de her açıdan ülkeye çok uygundur.¹⁸⁴

Spencer, kaptan ile birlikte birkaç mil uzaktaki bölgenin şefi Mahmut İndar Oglunun evine yolculuğa çıktı. Sonuç olarak kafilesindeki insanların sayısı kısa zamanda yüzlere yükseldi ve prensin konutuna ulaştıklarında bin silahlı adamdan azıyla çevrilmiş değillerdi. Kalabalık arasında bazı üstün şefleri gözü aramış, ancak öyle birini keşfedememişti. Hepsi aynı aileden, aynı rütbeden gözüküyordu. Gürültülü neşelerinin haricinde, yüksek sesli savaş narası atıyor ve savaş şarkıları söylüyorlardı. İlk olarak onların iyi savaşçı görünüşleri, atletik yapıları, düzenli özellikleri ve her bakışta ve harekette gösterilen gururlu özgürlük bilinci Spencer'ı etkilemişti. Ona göre Avrupanın en başarılı süvarisi bu vahşi dağlılardan daha büyük kolaylık ve zerafetle atına oturamamıştır ve Spencer, onları taşıyan asil hayvanların uyumunun eşini ülkesi haricinde hiç görmemişti.¹⁸⁵

1.Çerkeslerin Kılık-Kıyafetleri

XVIII. yüzyılın sonlarında Batı Kafkasya'da bulunan ve buradaki anılarını kaleme almış olan Kesbi Haşim Mehmet Efendi, Çerkes kızlarının güzelliklerine oldukça önem verdikleri, bu anlamda fiziki güzelliklerinin devam etmesi açısından dikkatli davranmalarına değinmesinin yanı sıra Çerkes kızlarına henüz beş altı yaşlarında bir korse giydirildiğinden ve korsenin o kız evlenene değin çıkarılmadığından da söz etmiştir. Ayrıca Mehmet Efendi'den Çerkes kızlarının uzun görünmek amacıyla ayaklarına takunya giydikleri bilgisini almaktayız.¹⁸⁶

Çerkesler için: *“Kenevir, keten, en kalın çuha ya da hatta koyun derisi giyseler de kıyafetlerinin makul şekli hayranlık uyandırıcıdır. Uyum , şekil simetrisi , havaya karşı koruma gibi özellikleri bulunur. Uygun bir askeri kostümdür. Bu ezelden beri eşsiz bir halkın kıyafeti, bizim babar olarak bakmaya alıştığımız ancak kıyafet ve savaş sistemleri şimdi Rus ordusunu geliştirmede benimsenen bir halk.”* diyen Spencer, gördüğü askerlerin kıyafetini şöyle açıklamıştır: *“Çerkes savaşçıların tüm sınıflarının*

¹⁸⁴ Spencer, (1839), s. 177.

¹⁸⁵ Spencer, (1839), s. 178-180.

¹⁸⁶ Keşbi Haşim Mehmet Efendi, Ahvâl-i Anapa ve Çerkes, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 44.; 18. yüzyıl sonunda Çerkesya hakkında bilgi vermesi sebebiyle 19. yüzyıla geçiş noktasında Haşim Efendinin anlatımına dayalı olarak kaleme alınmış hatıralar büyük önem taşımaktadır.

genel kıyafeti askeri Polonaise'e benzeyen bir tunik. Yakasız, vücuda sıkıca oturmuş ve dize inen, orta kısım bir çift tabanca ve bir hançerin takıldığı deri bir kuşak ile(giyenin zenginliği ve zevkine göre altın ya da gümüşle süslenmiş) sıkı şekilde çevrilerek kapatılmış. Buna ek olarak,Çerkes, omuz üzerinden asılı hafif silahla ve ipek bir kordonla asılı bir kılıç ile silahlanmış. Kemere takılı bir barut şişesi ve çakmak taşları, çelik, silah vidaları, yağ vb. içeren küçük metal bir kutu bulunur. Bu yüzden bir Çerkes ayakta ya da at sırtında her zaman tamamen silahlıdır. Bazen yanında eşsiz bir beceri ve etkiyle kullandığı, dikkate değer bir uzaklığa hiç hatasız bir nişan ile fırlattığı mızrağı taşır. Yay ve oklar şimdi sadece düşmanla sessiz bir savaş sürdürmek istediklerinde ya da ateşli silah ve barut kaynakları yeterli olmadığı zaman kullanılır. Ceketin göğsünün iki tarafında fas derisinden yapılmış, genelde 24 yuvarlak bilyeli kartuş içeren patron(?) cepleri vardır. Bunlar sadece askere askeri bir görünüm vermez aynı zamanda bir ölçüde göğsü korur ve aşırı derecede kullanışlıdır.”¹⁸⁷

Bir başka seyyah George Leighton da Çerkeslerin askeri kıyafetleri hakkında bize bilgi vermektedir. Leighton'nun bir gemi yolculuğu esnasında gemide çok sayıda Rus askeri ve memur bulunmaktadır. Tatar, Türk , Çerkes gibi unsurların bulunduğu gemide bir Çerkes onun dikkatini çekmiştir. Seyyah bu kişinin kıyafetlerini şu ifadelerle açıklar: “‘Bu bizim düşmanımız’ dedi bana gelen bir Rus yetkili. ‘Ama görüyorsun şimdi o arkadaşça, bırak gidelim ve onunla konuşalım.’ Ona yaklaştık ve Rus ona bize kıyafetini biraz daha göstermesini söyledi (vücudu kısa bir pelerinle örtülü olduğu için). Çok kabarık kalın bir kumaştan yapılmış ve boğazı bir deri sırımla bağlanan, başı sivri uçlu, uzun kenarlı(çenenin altına geçecek ve boyunun arkasında bağlanacak kadar yeterli uzunlukta) haki renkte bir kapüşon ile örtülü iken, o hemen pelerinini açtı ve kıyafetini kontrol etmemiz için için izin verdi. Üzerinde düğmeleri olmayan, uzun haki bir erkek ceketi vardı. Belin çevresi, bir çift tabanca ve uzun bir Çerkes gümüş kakmalı, fildişi işlemeli bıçağı da destekleyen, güzel, dar bir kemerle bağlanmıştı. Gömleği, yeleği ve ceketi yakasız, uzun kuvvetli boynu çok fazla ortaya çıkmış, göğsün her iki kısmına, barut ve bilye taşıyan, süsleyici olduğu kadar kullanışlı da olan bir dizi fil dişi başlıklı kartuşlar dikilmiş. Kafasının üzerinde, kapüşonunun altında geniş bir kenar

¹⁸⁷ Spencer, (1839), s. 180-182.

uzunluğuyla sağıyla karışan siyah dalgalı yün bir yuvarlak tepeli başlığa sahipti. ..Pantolonu sarı renkteydi... Ayaklarında sırımlarla bağlanmış ayakkabılar vardı."¹⁸⁸

Edmund Spencer'a göre prens ve soylular yalnızca kırmızı giyme imtiyazına sahiplerdir ve Çerkes diğer çoğu doğu ülkelerinin yerlilerinde olduğu gibi kafasını tıraş eder ve hiçbir zaman yalın ayak görünmez. Yürüyüşte ya da seyahatte iken her zaman, insanı tamamen örten tchaouka denen, deve ya da keçi yününden yapılan başlıklı bir pelerin eklerler ve hiçbir yağmurluk bunun kadar nüfuz edilemez değildir. Onların kampları süresince bir yatak şeklini alır ve gündüzleyin onları güneşin kavurucu ışınlarından korumaya hizmet eder.¹⁸⁹

İvan Golovin giyim ve sosyal sınıflar arasındaki bağa dikkat çekmiştir: "*Farklı sınıflar bir birinden terliklerinin rengi sayesinde ayrılırlar. Prensler kırmızı, soylular sarı ve köylüler siyah terlik giyerler.*"¹⁹⁰

Klaproth, Çerkes erkeklerinin kıyafetlerine yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: "*Erkeklerin kıyafetleri Kumuk Tatarlarınıninkine benzer; fakat daha hafiftir, daha iyi kumaştan yapılmış ve genelde daha pahalıdır. Gömlek (Yana) ya beyaz keten ya da Gürcü tarzına uygun bir şekilde ince kırmızı taftadandır ve düğmeleri göğüstedir. Bunun üzerine genellikle nakışlı bir yelek, onun üzerine sırtın yarısına güçlükle erişen kısa ceket (Çerkesçede Ziêh, Tatarcada Tschekmen) giyerler ve düğmeler göbeğin üzerinde çok yakındır. İki tarafında da kartuşlar için birkaç bölüme sahip nakışlı küçük bir cep bulunur...Başlarına bir yarım melon şeklinde küçük ve nakışlı bir başlık giyerler. Ayakları genelde küçüktür ve uzun topuklu zarif çizmelerle gerçekte olduklarından çok daha uzun görünürler.*"¹⁹¹

Bir Rus subayı olan Feodor Feodoroviç Tornau, Kafkasya anılarında Çerkes kadınlarının kıyafetleri hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "*Kadınlardan bahsederken onların giysilerini geçemezsin. Bu elbiseleri güzel manzaralı olarak buluyorum. Doğulu kadınların hepsinin giydiği paçası dar şalvar, üstünde beyaz uzun gömlek, göğsü açık, kol ağzı geniş, yakası dik. Bellerinde gümüş tokalı geniş kemer, küçük ayaklarında*

¹⁸⁸ Ditson, a.g.e., s.180-182.

¹⁸⁹ Spencer, (1839), s.182.

¹⁹⁰ İvan Golovin, The Caucasus, Trübüner & Co.,12, PaternoserRow, T.F.A. Day , 13, Carey Street, London 1854, s.82.

¹⁹¹ Klaproth, (1814), s. 322.

işlenerek, süslenmiş kırmızı potin, kafasında yuvarlak şapka bu da Çerkes figürleri ile süslüdür. Şapkanın üzerinde beline kadar uzanan beyaz tülü var, saçların omuzun üzerinde serbestti. Beyaz gömleğin altına Pşşe kaftan (kız kaftanı) bizim bildiğimiz askılı korse iki göğsünü toplayan tahtadan levhası var. Bu şekliyle Çerkes kızlarının beli incedir, göğüsleri de iri görünmez.”¹⁹²

1863 yılında İstanbul’ dan bir heyetle Çerkesya’ yaya görevli olarak giden Fransız bir askeri danışman olan A. Fonvill anılarında Çerkes kızlarının kıyafetleri üzerine birtakım izlenimlerini de yer vermiştir: “ Çerkes kızlarının giysisi güzelliklerini daha çok arttırıyordu. Belden başlayarak göğüs üzerinde gümüş plakalarla iliklenerek kapanan mavi renkli elbiseler giyiyorlardı; sonra ön tarafı açık geniş bir etek ve ayak bileklerine kadar inen geniş, renkli Türk pantolonu. Kırmızı veya sarı ipekten yapılmış gömleğin yenleriyle kapanan elleri, elbise yenlerinin boşluğuna geçiyordu. Bu elbise yenleri ise kol boyu uzunluğuna göre kesilmişti ve vücudun yanında boşlukta sallanıyordu. Elbise, pantolon, gömlek, bütün kostüm gümüşten alacalı bulacalı arabesk desenlerle süslenmişti. Kızlar başlarında uzun ve sivri başlıklar taşıyorlardı. Saçları üç örgü halinde örülmüş, bunlardan biri arkaya, sırta salınmıştı; diğer ikisi ise ön tarafa yerleştirilmişti ve değişik gümüş plakalarla ve diğer süslerle bezenmiş kırmızı sahtiyandan kemere kadar iniyordu. Son olarak da ayaklarında çeşitli renklerde yarım çizmeler vardı.”¹⁹³

Spencer Çerkezistan’ daki gözlemlerinden yola çıkarak, Çerkes kadınlarında yüz gizleme geleneğinin yaygın olmadığı sonucuna varmıştır. Çünkü küçük çiftlik işleriyle uğraşır halde görmüş olduğu kadınlar yaşmaklarını giymemişlerdi. Çerkezistan’ daki kadınların kıyafetleri ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “Tümü, deve ya da keçi kılından yapılmış beyaz bir tür elbise ile örtülüydü ve bu, arkaya atılmış uzun muslin yaşmak ile onlara en canlı ve güzel bir görünüm veriyordu.”¹⁹⁴

George Leighton ise satın aldığı bir Çerkes şapkasından şöyle söz etmektedir: “Gün boyunca ekmek, peynir, sosis, çay ve şeker gibi çok miktarda erzak temin ettik ve arkadaşlarım kuzey kıyafetlerini bıraktılar ve yerlilerinkini giydiler.

¹⁹² Tournau, a.g.e., s. 193.

¹⁹³ Fonvill, a.g.e., s. 30.

¹⁹⁴ Spencer, (1854), s. 319-320.

Dünyanın en rahat şeyi görüntüsüne sahip olan bir Çerkes başlığı satın aldım. Lacivert bezden yapılmış, oval ve kafaya sıkıca oturur. Tepesinden kenarına dört gümüş kordonu vardır. Çok kalın siyah kütle, parlayan ipeksi keçi kılından oluşur. Boyun ve omuzlara iner."¹⁹⁵

2.Çerkeslerde Sağlık

Spencer'dan aldığımız bilgilere göre genelde Çerkeslerin alkollü içki içmemeleri ve dağların temiz ve sağlıklı havası sebebiyle çok fazla hastalığa maruz kalmadıkları anlaşılmaktadır. Tıbbi bilim cehaletlerinden kaynaklı olarak salgın esnasında ölüm oranı yüksektir.¹⁹⁶ Çerkesler nişastalı bir diyetin tek hayvansal gıdaya olan üstünlüğünü gösterirler. Aktif, zinde ve neredeyse hastalıkla karşılaşmazlar. Çok ileri bir yaşa ulaşırlar. Onlarla oturan ve neredeyse yalnız et üzerine yaşayan Kalmuklar'da özellikle deri hastalıkları görülür.¹⁹⁷

Bir tüccar olan James Bell'in Çerkesya'da tanıklık ettiği Çerkeslerin hasta bir kişiye yaptıkları uygulamalar oldukça ilgi çekicidir. Buna göre yaralı kişiyi kendisini ziyaret edecek kişileri karşılayacak şekilde yatırıyorlar. Gelen on beş yirmi kişilik grup gece boyunca odada kalıyor, şarkılar söyleyip dans ederek hastayı eğlendirmeye çalışıyorlar. Odada şarkı söylendiği gibi oda dışında da şarkı söyleyenler oluyor. Eğlence için akşamları bir çok genç kız geliyor. Fakat dans edenler serfler. Eğlencenin hasta için iyi olduğuna inanıyor ve hasta uyurken şeytanın ona kötülük edebileceğini düşünüyorlar. Misafir gelir. Yumurta ve su dolu bir bardağa paramapını sokup yatak takımının üstüne vurur. Böyle yaparak ve hasta başında Kur'an okuyarak şeytan gözünün engellendiği düşünülür.¹⁹⁸

Bir başka zaman göğüs zarı iltihabından muzdarip bir kadın hastayı görmesi için çağrılan James Bell, sağlık konusunda Çerkeslerin hastanın sağlığını olumsuz yönde etkileyecek bir takım batıl inanç ve davranışları olduğunu ortaya koymaktadır. Ateşi yüksek olan hastaya bazı ilaçlar veren seyyah, onun rahatsız edilmemesi gerektiğini anlatır. Ancak ertesi gün birine hastanın nasıl uyuduğunu sorduğunda hiç uyumadığı,

¹⁹⁵ Ditson, a.g.e., s.235.

¹⁹⁶ Spencer, (1839), s.351-352.

¹⁹⁷ Spencer, (1839), s.357-358.

¹⁹⁸ Bell, (1998), s.271-272.

uyumaması için bir kişinin görevlendirildiği yanıtını alır. Hasta susuz da bırakılmıştır. Ayrıca kocasının onun yanına, odasına gitmesine de izin verilmemektedir. Bu ortamda kocanın eşinin sağlığı için endişe duymasının toplum tarafından hoş karşılanmadığı Bell'in edindiği bilgiler arasındadır¹⁹⁹.

Taibout hasta bir Çerkes'in evinde gördükleri karşısında şaşırmıştır. Evdeki insanlar gürültü yapmaktadır. Bir hekim hastanın başında beklemektedir. Hekimler basit ilaçlar, muska ve büyüü tedavi yöntemi olarak benimsemişlerdir. Çerkesler duanın hasta üzerinde etkisi olduğunu düşünmektedirler. Yaralı bir kişinin tedavisi için o kişinin evindeki silahlar dışarı çıkarılarak kapı önüne su dolu tabak, onun içine yumurta ve yanına pulluk demiri konur. Eve gelenler pulluk demirine üç defa vurur ve odaya su serperler. Yaralı için şarkılar söylenir. Tavandan sarkıtılan çörekten yerler. Çıkarılan gürültüden kasıt kötü ruhların kovulmasıdır.²⁰⁰

Fonvill, Ruslar ile mücadelede yaralanan Çerkeslerin tedavi şekillerine tanık olmuştur. Anlattıklarına göre yaşlı bir hacı, üzerinde Kur'an ayetleri bulunan mühür mürekkebe batırıp bir kağıt üzerine basıyor, daha sonra ise bu kağıdı su dolu bir kap içine koyarak tedaviye ihtiyacı olan kişiye buradan birkaç yudum içiriyormuş. Tedavi bazen olumsuz sonuçlansa dahi hacıya duyulan güven yüksekmiş ve uzaklardan dahi tedavi için ona gelenler olurmuş.²⁰¹

3.Çerkeslerin Cenaze Törenleri

Bell'den Çerkeslerin cenaze törenleri ile ilgili edindiğimiz bilgiler de dikkate değer. James Bell Çerkeslerde Ruslara karşı mücadelede ölen bir kişinin cenazesinin nasıl olduğundan bahsetmektedir. Buna göre eğer ölen kişi inanç ve ülke uğruna yapılan savaşta yaşamını yitirmişse yıkanmadan kıyafetleriyle defnedilir. Vatani için ölen bu kişinin hemen cennete gideceğine inanılır. Ancak kişi yaralandıktan sonra belli bir süre yaşayıp vefat ederse, yaralandıktan sonra geçen süre zarfında tekrar günah işlemiş olabileceğinden cenaze yıkanır, kefenlenir ve o şekilde toprağa verilir.²⁰²

¹⁹⁹ Bell, (1998), s. 216.

²⁰⁰ Marigny, a.g.e., s. 84-85.

²⁰¹ Fonvill, a.g.e., s. 34.

²⁰² Bell, (1998), s. 156-157.

Ölünün cesedi getirilmediği takdirde evde odada bir kilim üzerine minder onun da üzerine ve etrafına ölünün kıyafetleri konulur. Yanı başındaki duvara merhumun silahları asılır. Ölenin hanımı kapının kenarında ayakta bekler. Diğer kadınlar odada otururlar. Ölenin kızları ya da iki genç kız minderin iki kenarında oturur. Dışarıda kapının önünde erkekler toplanmış vaziyette beklerler. Onlardan biri kapıya doğru giderek feryat eder. İçerideki kadınlar da buna karşılık gösterir. Adam elleri ile gözlerini tutar ve içeri girer, alnını mindere dokundurur. Adamın içeri girmesiyle kadınlar ayağa kalkar. Minderin kenarında duran genç kızlar adamı ayağa kaldırırlar ve adam dışarı çıkar. Aynı hareketler dışardaki adamlar için tek tek yapılır. Yalnız yaşlı olanlar(Thamade)²⁰³ haykırmak yerine genelde sabırlı olmaya yönelik cümleler kurarlar. Kalabalık üç gün sürer. Ancak taziyeleri kabul iki hafta kadar uzar. Altı ay ya da bir sene sonra cenaze yemeği verilir. O zamana kadar geçen süre zarfında ölünün kıyafetleri olduğu yerde bırakılır. Kıyafeti giyilmeyecek haldeyse yenisi yapılır, diğer eşyalarla kilimin üzerine konur. Akrabalardan da eşya katkısında bulunanlar olur. Sonra bunlar imama ve cenazeye yardım edenlere verilir. Ölenin aliesi isterse ölen kişinin atı ve silahını alabilir. Kişi normal bir şekilde evinde vefat ederse o zaman yıkanır, kefenlenir ve üç dört saat içinde toprağa verilir.²⁰⁴

Bell, bir köle cenazesinde dokuz koyun ve bir öküz kesildiğini ifade etmiş ve ayrıca ona cenaze hakkında bilgi veren bir kişi, hayvanı kesen kişinin her defasında “korkma, bu seni cennete taşıyacak” dediğini aktarmıştır. Ayrıca yabancı asıllı köleler için de benzeri törenler yapılmış.²⁰⁵

Fransız bir soylu olan Şövalye Taitbout, 1818 yılında Çerkesya’ya yaptığı bir seyahatte, Çerkes mezarlığını görme fırsatı bulmuş, mezar taşlarını Türk mezar taşlarına benzetmiştir. Onun anlattığına göre görmüş olduğu prens mezarları ise tahta ve taştan yapılmış anıt mezarlar olup yanlarında atların bağlanabileceği kazıklar bulunur. Taitbout cenaze törenlerinin şarkılarla başladığını, akabinde tabut başında konuşma yapıldığını, ölen kişinin kefenli bir biçimde toprağa defin işleminin gerçekleştiğini, sağ

²⁰³ Tecrübeli ve faziletli yükselmiş aksakallılar, büyükler anlamında kullanılmaktadır. Jabağhi Baj,Çerkezler Kökleri-Sosyal Yaşamları-Gelenekleri, Ayyıldız Basım Yayın, Ankara 1999, s.101.

²⁰⁴Bell, (1998), s. 156-157.

²⁰⁵Bell, (1998), s. 328.

iken sahip olduğu yatağı ve silahlarının o hayatta iken durduğu yerde bir yıl süre ile muhafaza edildiğini belirtmiştir.²⁰⁶

Edmund Spencer da erkeslerde Taitbout'un ifadelerine paralel dűsecek bir cenaze tĐreni anlayışından sĐz etmektedir. Buna gĐre bir erkes öldĐkten sonra yapılan tĐrende birkaç dini şarkı sĐylenir, yaşlılardan biri beyaz bir Đrtűye sarılmış Đlen kişinin Đzerine konuşma yapar, cenaze toprağa verilir. Silahları bir yıl boyunca, eskiden bulunduğu yerde korunur ve iyi bir şekilde bakılır. Ayrıca Spencer, kişinin arkadaş ve akrabalarının belli aralıklarla mezarını ziyaret ettiğini, dualar ettiklerini, Đlen kişinin seçkin bir savaşçı ya da řef olması halinde yıllarca dualar ve řĐlen ile anıldığını da eklemiştir.²⁰⁷

4.erkeslerde Sosyal Yapı

Seyyah Taitbout'un ifadesine gĐre Çerkesler; prensler, soylular, hűr halk, kĐleler ve esirlerden oluřan sınıflı bir sosyal yapıya sahiptiler.

a.Prensler (Přı ve Khanuklar): Etkileri aile ve műttefiklerinin kalabalıklıđına gĐre deđiřen Đlke yĐneticileridirler. Đnvanları kızlarına ve onların eřlerine geçebilir. Prenslerin halktan ayrıcalıđı savař ganimetlerinin bĐlűřĐlmesi ve ticaret gemilerinden alınan gĐmrűk vergileri noktasındadır.

b.Soylular (Vork veya Uzdən/Őzden)²⁰⁸: Bu sınıftan bazıları oldukça gűlű hale gelmiřtir. Prenslerin yanı sıra soylular da soyluluk sembolű kırmızı papu ve çizme giyme ayrıcalıđına sahiptiler.

c.Hűr Halk (Thollkotl/Tfekotl)²⁰⁹: Bir prensin topraklarını iřler, savař zamanı asker olurlar. Kendilerinin toprak ve hayvanları vardır. Műlklerine prens karıřma yetkisine sahip deđildir. Prens kendi çalıřanları da Đzgűrdűr ve istedikleri yere gitme hakkına sahiptirler. Suç iřlemeleri halinde kurul kararı sonucu prens tarafından cezalandırılabilirler.

²⁰⁶ Marigny, a.g.e., s.47.

²⁰⁷ Spencer, (1839), s.350.

²⁰⁸ Őzden, Adigece "Vork" olarak ifade edilmektedir. Abdullah Temizkan, "Albay Teofil Lapinski ve Lehistan Lejyonunun Kafkasya'daki Faaliyetleri", Tűrk Dűnyası İncelemeleri Dergisi, C. 10, S. 1, İzmir 2010, s. 151.

²⁰⁹ Thollkotl/ Tfekotl, prens ve soylular dıřındaki hűr Çerkeslere denir. Baj, a.g.e. s. 107.

d.Köle ve Esirler(Pışilt, Wineut/Vine kut)²¹⁰: Çerkeslerin yaptıkları savaşlar sonucu elde edilirler. Ya hizmetkar olarak kullanılır ya da satılırlar. Kölenin Çerkes ile evlenmesi halinde doğacak olan çocuk hür sayılır. Çerkesler kız ya da erkek çocuklarını, kendilerini aldatan karılarını veya yetim kardeşlerini satma hakkına sahiptirler. Prenslar çocuklarını kesinlikle satmazlardı.²¹¹ Taitbout'un köleler hakkında vermiş olduğu bu bilgilerin haricinde Jasmes Bell'in bu sınıf ile ilgili izlenimlerinden yola çıkarak onların görev ve haklarından bazılarını söyleyebiliriz. Buna göre köleler toprağı işleyip hayvanlara bakar, misafir evinde hizmet verirler. Bir toprak sahibi köleyi bir başkasına vereceğı zaman emeklerinin karşılığı olarak hayvan ve bazı mallar verir. Bir yerden bir yere gönderilmesinde onun rızası alınır. Kalacak yeri, giyinmesi, bazı ihtiyaçları ve hizmeti için bir, yıllık bağış alır. Kölenin evlenmesi halinde başlık parasını efendisi öder. Doğması muhtemel çocuk erkekse efendisine ait olur. Şayet kız çocuk olursa kız evleneceğı zaman başlık parasını köle ve efendi bölüşür. Efendi, kölesinin davranışları sonucu işlediğı bir suçun cezasını öder. Kölesine fena muamele ederse satılmayı istemek kölenin hakkıdır. Efendisi bir Çerkes köleyi savaşa gitmeye zorlayamaz.²¹²

Osmanlı topraklarına zorunlu olarak göç eden Çerkesler, sınıflı sosyal yapılarını Osmanlıda da sürdürmüşlerdir. Osmanlı bu zorunlu göçten evvel köle ticaretini yasaklama anlamında önemli adımlar atmış olsa da Çerkeslerin göç ile gelişi ve toplumsal sınıflarını korumaları kölelik sorununun devam etmesine sebep olmuştur.²¹³

5.Çerkeslerde Eğitim

Savaşçı özellikleriyle meşhur Spartalıların askerleri ile Çerkes savaşçılar arasında bir benzerlik kuran Spencer Çerkes savaşçıların eğitimlerine dair şu ifadeleri kullanmıştır: *“Doğumunda bebek dağıya gelecekteki kaderinin sembolü olarak bir yay ve bir sadak ok verilir. Vucudunun bir kısmına onu büyü ve kemgözden korumak için bir muska da bağlanır.*

²¹⁰ Pışilt/ Pşıtlı birtakım haklara sahip kölelerdir. Wineut/Vine kut denilen kölelerin hiçbir hakkı yoktur. Ancak sahipleri onların yeme-içme, giyim-kuşam gibi ihtiyaçlarını karşılarlar. Baj, a.g.e., s. 109 ; Ömer Karataş, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1, Manisa 2013,s. 406.

²¹¹ Marigny, a.g.e., s. 39-41.

²¹² Bell, (1998), s. 113-114.

²¹³ Karataş, a.g.m., s. 406,408.

Aciz bebekliğin ilk birkaç yılı geçtikten sonra çocuk annesinden alınır ve ülkesinin askeri egzersizlerdeki yetenekleriyle meşhur bir savaşçısının bakımına verilir. Atalık adını taşıyan bu kişi genç dağlıya evebeyinlik görevlerini yapar ve tüm gençlik zamanı boyunca genç dağlı, öğretmeninin gözetiminde kalır. Hoşgörüsüyle şımarmasını ya da aşırı sevgiyle zayıflamasın diye evebeyinlerini ziyaret etmesine asla izin verilmez.

Çerkesler tamamen yazın cahili olduklarından onun eğitimi bedene güç ve çeviklik katabilecek her tür cimmastik egzersiziyle sınırlıdır. Binicilik ve yüzmeye ek olarak her askeri silahın en usta kullanım metodunu öğrenir. Ülkesinin ulusal meclisinde kendisini hatip olarak sivriltebilecek konuşma sanatını da öğrenir ve çalışmalarını tamamlamak için hırsızlık sanatının hünerlerini öğrenir ki, ülkesinin düşmanlarının tadını kaçırabilsin.”²¹⁴

6.Çerkeslerde Hukuk

Şövalye Taitbout, M. Touch'tan Çerkes adalet sistemine dair öğrendiği bilgileri eserinde bildirmiştir. Touch hukukun işleyiş tarzına dair şu üç örnek olayı anlatmıştır:

“İki Çerkesin müşterek bir arazisi varmış. Bu arazi içinde bir de ağaç bulunuyormuş. Mal sahiplerinin biri ağacın kabuğunu soyunca ağaç kurumuş. Bu adam bir süre sonra arazideki hissesini ötekine satarak oradan gitmiş. Arazinin tümüne sahip olan adam kuru ağacı ateşe verip yakmış. O sırada yoldan geçmekte olan bir adam çubuğunu yakmak için ağaca yaklaşınca, yanan ağaç üzerine devrilmiş ve adamcağız ölmüş. Ölen adamın ailesi ağacı yakan mal sahibinden davacı olup tazminat istemiş. Adalet kurulu toplanmış ve davayı görüşmüş. Ağacı yakan adam kendini şöyle savunmuş: ‘Ben ağacı kurudu diye yaktım ve bu kaza oldu. Ama diğer arkadaşım kabuğunu soymasaydı o ağaç kurumazdı, ben de yaş ağacı yakmazdım. Dolayısıyla suçlu ben değilim, ağacın kabuğunu soyandır.’ Diyerek sözlerini bitirmiş. Bütün kurul alkışlarla bu savunmayı doğru bulup kabul etmiş ve dava düşmüş.

-Arazisinde yabancı bir keçi gören prens, hizmetkarını çağırarak hayvanı kovmasını emretmiş. Adam taş atarak keçiyi kovmuş, fakat bir bacağı isabet alınca hayvan yaralanmış. Bunun üzerine hizmetkar keçiye acımış ve yaralı bacağına bir bezle sarmış. Hayvan kendi yerine dönüp ocağın yanına yaklaşınca sıçrayan ateş parçaları hayvanın

²¹⁴ Spencer, (1854), s. 389-390.

bacağındaki sargıyı tutuşturmuş. Hayvan can havliyle koşarken sararmış bir buğday tarlasına girmiş, bütün tarlanın mahsulü bir anda yanıp kül olmuş. Toplanan adalet kurulu ise bu olayda suçun hayvanın kovulmasını emreden preste olduğuna karar vermiş. Sonuçta prens tarla sahibine tazminat ödemeye mahkum edilmiş.

- Bir avcı tilkiye ateş etmiş. Tilki kaçarken bir kaz sürüsünü ürkütmüş. Sürü telaşla uçuşurken üzerinde binici olan bir atı korkutunca binici düşmüş ve kafasını çarpıp ölmüş. Bunun üzerine ölenin ailesi atın sahibini dava etmiş. O da savunmasında neden olarak atını ürküten kazları göstermiş. Kazların sahibi ise hayvanlarını korkutup uçuran tilkiyi ve tilkiye ateş eden avcıyı neden göstermiş. Suçlu olarak avcıya ceza verilmiş.”²¹⁵

Marigny'den yıllar sonra bölgeye giden James Bell ise Marigny'e anlatılan hikayelerin doğruluğunu sorgulama gereği duymuş, Başkadı Hajiyko'ya hukuk sisteminde böyle uygulamaların olup olmadığını sormuştur. Aldığı yanıt ise öyle uygulamaların mevcut sistemde bulunmadığına yöneliktir. Ayrıca kadı yakın zamanda bakmış olduğu bir davadan bir örnekle söz konusu kanunun doğru şeklini ortaya koymuştur. Söz konusu davaya bakılacak olursa bir boğa kesmek isteyen bir kişinin komşusundan yardım istemesi üzerine komşusu yardıma gitmiş. Ancak boğanın yanına tedbirsizce yanaşması neticesinde yardıma gelen komşusu gözüne boynuz darbesi almış ve gözü çıkmış. Sonrasında bu kişi gözünü kaybetmesinin karşılığında tazminat alacağını düşünerek kadıya başvurmuş. Fakat kadı olayda kasıt olmadığına, yardım isteyen komşunun isteyerek böyle bir şey yapmayacağına kanaat getirmiş. Kadı, kendisine tazminat olarak yüz öküz verilmesini uman davacıya bir açıklamada bulunarak böyle bir bedelin ancak kasıtlı sakat bırakma sonucu ödenebileceğini ifade etmiş, karar olarak davacıya bir inek verilmesine hükmetmiştir.²¹⁶

Yukarıda alıntılanmış olduğumuz Touch'un Marigny'e verdiği üç örnek olay, kuvvetle muhtemel abartılmış birer hikayeden ibarettir. Marigny 1818 yılındaki gezisinde aldığı bilgiler neticesinde meseleyi kaleme alırken James Bell ise 1837-1839 yılları arasında bölgede bulunmuştur. Aradaki zaman farkı, özellikle hukuk anlayışlarında örf ve adetlerini ön planda tutan Çerkes toplumunun yasal kurallarının

²¹⁵ Marigny, a.g.e., s. 41

²¹⁶ Bell, (1998), s. 394-395.

değişimi için hiç yeterli görünmemektedir. Dolayısıyla Touch'un anlattıklarına ihtiyatla yaklaşmamız gerekmektedir.

Çerkes erkeklerinin eşlerini genelde gece görmelerinin, gündüz onları görmemelerinin bir ihanetle neticelenmesi durumunda bunun nelere yol açacağını merak eden Taitbout'un öğrendiklerine göre bir kadın eğer eşini aldattıysa kocası tazminat alırmış. Bu gibi vakalarda alternatif cezalar olarak kadına dayak atma, onu dışarı satma, nadiren de olsa onun kulak ya da burnunu kesme gibi uygulamalar yapılmış.²¹⁷

Spencer Çerkeslerdeki mahkeme düzeni hakkında bilgi vermektedir. Ona göre, Çerkeslerin kutsal saydıkları korular mahkeme olarak kullanılırdı. Yasa koyanlar, reisler ve yaşlıların önüne çıkan sanık, halka açık bir şekilde yargılanır ve yargı sonucu alınan karar adil olurdu. Adam öldüren biri cezasını ya kanıyla ya da ölen kişinin yakınlarına yüksek miktarda tazminat ödeyerek çeker. Genelde işlenen suçların karşılığında tazminat ödeme yoluna gidilirdi. Suçlunun gücü belirlenen bedeli ödemeye el vermiyorsa o zaman bir köle olarak satılır ve ülke dışına sürgüne gönderilirdi.²¹⁸

Klaproth Çerkeslerin hukuksal yapıları hakkında da bilgiler vermektedir: *“Çerkeslerin şu anki yasalarına göre hırsızlık eğer bir prence karşı işlendiyse kaybedilen şeyin dokuz katı değeri ve bir köle ile cezalandırılır. Böylece bir at çalan hırsız, başka dokuz at ve bir vassal vermek zorundadır. Bir usden (özden)'i soyan kişi aldığı geri vermek zorundadır ve ayrıca ceza olarak otuz öküz kaybeder.”*²¹⁹

7.Çerkeslerde Yeme-İçme

Çerkeslerin sofrası alışkanlıklarından bahseden Klaproth şu ifadeleri kullanmıştır: *“Çerkesler genellikle açık yerde bağdaş kurup otururlar. Erkekler daima at sırtında, fakat kadınlar öküzler tarafından sürülen arabalarda (Çerkesçede Gkuh) seyahat ederler. Yemekleri, bir ayağı ancak yaklaşık 18 inç²²⁰ uzunluğunu bulan, üç ayaklı küçük masaların üzerinde servis yapılır. Et, Peynir ve Pasta²²¹ parça parça kesilir,*

²¹⁷ Marigny, a.g.e., s. 62-63.

²¹⁸ Spencer, (2014), s. 347.

²¹⁹ Klaproth, (1814), s. 321.

²²⁰ 1 inç 2,54 santimetre uzunluğa eşittir. “İnç”,tr.wikipedia.org/wiki/İnç(Erişim Tarihi 5 Aralık 2014),s.1.

²²¹ Küçük darı veya mısır unundan yapılan lapaya “pasta” demekteydiler.Baj, a.g.e., s. 167.

masanın üzerine konur. Tabaklar, bıçaklar ve kaşıklar onlar tarafından asla kullanılmaz.”²²²

Edmund Spencer ise Çerkeslerin savaş zamanlarında bile yemek yeme konusunda sıkıntı yaşamadıkları ve beslenmelerinin sağlıklı olduğuna yönelik şu ifadeleri kullanmıştır: “Bir savaş süresince yiyeceklerinin muazzam basitliği, şüphesiz onları Kafkaslar’daki Rus askerleri arasında korkunç bir tahribat yapan hastalıklardan korumaya vesile olur. Daha önce belirttiğimiz gibi favori içecekleri Skhoudur. Bir Çerkes onsuz ve darısız asla evden ayrılmaz ve çakmaktaşı ve çelik seyahat malzemelerinin kaçınılmaz bir parçasını oluşturduğundan en ıssız bölgelerde dahi hiç yemek sorunu yaşamaz.”²²³

8.Çerkeslerde Dil

Klaproth Çerkes dili hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Çerkes dili diğerlerinden tamamen farklıdır ve Büyük Kabarda, Küçük Kabarda ve Laba’da Belen Kabilesinde arı şekilde konuşulur. Kuban’ın ötesinde, bu nehir ve Karadeniz arasındaki diğer Çerkes kabileleri az çok öz standarttan ayrılan diyalektler kullanırlar. Bu dil bir yabancıнын teleffuzunu neredeyse imkansız kılan çok sayıda tıslayan ve sert lingua-palatic(?)ünsüzler içerir. Kendi anadillerinde kitapları ya da yazılı metinleri yoktur. Ancak yazıda, genellikle, tüm kafkaslarda anlaşılın Tatarca’yı kullanırlar.”²²⁴

C.ABHAZ KAVMİ

Abhaz, Apsua, Apsni gibi isimlerle kendilerini anan Abazalar, Kafkasya’nın yerli topluluklarındandırlar. Doğu Karadeniz’in orta kesimindeki dağlık alanda yaşarlar. Karaçay-Çerkes, Maykop ve İngur Irmağı’nın arasında kalan saha Abhazya’dır.²²⁵

Abhazya tarih boyunca Mısırlılar, Yunanlılar, Romalılar, İskitler, Gotlar, Araplar, İranlılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi pek çok kavim ve devletin istila ettiği bir yer olmuştur.²²⁶ Ortaçağın Bizanslı yazarlarınının Abashoi dedikleri Abhazlar 550 yılında İmparator Yustinian zamanında Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci

²²² Klaproth, (1814), s. 327.

²²³ Spencer, (1854), s.391.

²²⁴ Klaproth, (1814), s. 321.

²²⁵ Kundukh, a.g.e., 135.

²²⁶ Tavkul,a.g.e., s.125.

yarısında Abhaz kavminin toplam nüfusu 144,552 olarak veren ünlü Kafkasolog Adolf Berje'ye göre Abhazya bölgesindeki efsaneler korunamamıştır ve bu bölgenin tarihi kayıtları neredeyse yok gibidir. Abhazlar soylarını Mısır ve Etilopyyalılara dayandırmaktadırlar. Ancak Berje bu düşünceye şüphe ile yaklaşmıştır.²²⁷

Berje'ye göre Abhaz Kavmi; Abhazlar(Apsuva), Samurzakan, Tsebelda, Sadzen (bunlar kendi içleride Pshu, Ahçipson, Aybga, Tsandrips, Keçba, Aredba, Tsvica, Bağa olarak ayrılır), Abazalar ya da Abazinler (bunlar kendi içlerinde Kuma ve Kuban Abazaları olmak üzere ayrılır), Besilbey, Tam, Kızılbek, Şegitey, Baço ya da Beğ, Braki ya da Barakay, Lov, Dudaruko, Biberd topluluklarından oluşmaktadır. Bu toplulukların hepsi toplamda 144,552 kişilik nüfusa sahiptir.²²⁸ En çok Abhazya'da yaşarlar (94,023 kişi). 1818 yılı Çerkesya'nın genel durumundan bahseden Şövalye Taitbout, Klapproth'u referans göstererek, Kafkas berzahında Abazaların 53,898 aileden oluştuklarını belirtmektedir.²²⁹

Tablo 3: 1820-1862 Yılları Arasında Kafkaslarda Rusya Devleti Adına Görev Yapan Lyulye'ye Göre Abhaz Kabileleri ve Yaşadıkları Yerler²³⁰

Kabile Adı	Yaşadığı Yer
Sadzen/ Ciget	Hamış Deresi'nden Gagra'ya kadar olan bölgede yaşarlar.
Absua (Abbazya)	Gagra'dan İngur Nehri'ne kadar olan sahada yaşarlar.
Medozüi	Ubıhların doğusunda yaşarlar.
Zambal / İsebeldahlar	Dal Vadisi'nde Kodor Nehri civarında yaşarlar.
Barakay/ Brakiy	Gubs Nehri'nin üst kesimlerinde, dağlarda yaşarlar.
Bağ	Hodz Nehri'nin üst kesimlerinde, dağlarda yaşarlar.
Şergeray	Küçük Laba Nehri'nin üst kesimlerinde yaşarlar.
Tam	Büyük Laba Nehri'nin üst kesimlerinde yaşarlar.
Kazilbek/Kazbek-Koac	Büyük ve Küçük Laba Nehirlerinin üst taraflarında yaşarlar
Başilbay	Urup ve Büyük zelençuk Nehirlerin üst kesimlerinde yaşarlar.
Bashoğ	Kuban havzasında yaşarlar.
Ubıh	Natuhajlar ile Cigetlerin toprakları arasında bulunan sahada yaşarlar.

²²⁷ Berje, a.g.e., s. 12,21.

²²⁸ Berje, a.g.e., s.12

²²⁹ Marigny, a.g.e., s. 14.

²³⁰ Lyulye, a.g.e., s. 37-40.

Tablo 4: 1835-1836, 1837-1838 Yıllarında Kafkasya'ya Giden Rus Subayı Feodor Feodoroviç'e Göre Abhaz Kabileleri Hakkında Bazı Bilgiler²³¹

Kabile Adı	Yaşadığı Yer	Nüfus
Abhazy	İngura Irmağı ile Bızıb arasında, Şervaşidza sülalesi egemenliğindedir.	80.000
Tsebelda	Herpis köyünden itibaren Kadora Irmağı'nın bulunduğu yerde yaşarlar.	8000
Psiho	Bızıba ile Apsta kaynağında yaşarlar.	-
Ayıbsoy, Ayboğa, Çujuçca, Mıdzınta	Psiho ve Mitsi Irmağı üzerinde yaşarlar.	Yaklaşık 10.000
Sadzılar ve Jiketler	Gagra ve Soçi Nehri arasındaki sahada yaşarlar.	11.000
Saş	Soçi Nehri üzerinde Ubih ve Çerkeslerle birlikte yaşarlar.	10.000
Basilbay	Urup'un üst tarafında yaşarlar.	8000
Balşoy	Laba kaynağı civarında yaşarlar.	550
Kızılбек	Anduruk Irmağı üzerinde yaşarlar.	550
Şegerey	Mala Laba Nehri'nin başında yaşarlar.	600
Bağ	Hadze Nehri üzerinde yaşarlar.	600
Barakay	Budeye suyunda yaşarlar.	1250
Loğlar	Kuma'da Kuba'nın sağ tarafında yaşarlar.	1800
Dudarıka	Kuban'ın sol kenarında yaşarlar.	1700
Biberd	1829'a kadar Urup'ta yaşadılar. Sonra bölge Ruslar tarafından işgal edildi.	-

²³¹ Tornau, a.g.e., s. 93-95.

Tablo 5: Abhaz Kabilelerinin Klapproth, Feodoroviç ve Adolf Berje Tarafından Verilen Nüfus Miktarlarının Karşılaştırması

Kabile Adı	Klapproth'un Belirlediği Nüfus Miktarı (1807 ve 1808 Yıllarındaki Verilere Göre) ²³²	Feodoroviç'in Belirlediği Nüfus Miktarı (1830'lu Yıllardaki Verilere Göre) ²³³	Adolf Berje'nin Belirlediği Nüfus Miktarı (1846 ve 1852 Yıllarındaki Verilere Göre) ²³⁴
Abhazya	-	80.000	94.023
Tsebelda	-	8000	9.327
Psiho	-	-	-
Ayıbsoy, Ayboğa, Çujguça, Mıdzınta	-	Yaklaşık 10.000	-
Sadzılar ve Jiketler	-	11.000	16.923
Saşe	-	10.000	-
Basılbay	-	8000	2.677
Balşoy	-	550	-
Kızılbek	Yaklaşık 200 aile	550	600
Şegerey	-	600	630
Bağ	-	600	480
Barakay	560 aile	1250	960
Loğlar	Yaklaşık 200 aile	1800	1000
Dudarıka	250 aile	1700	890
Biberd	1600 kişi	-	-

1. Abhaz Toplumunda Sosyal Sınıflar

Abhazya bölgesine ziyarette bulunan Rus subayı Feodoroviç Tornau, Abhaz toplumunu şu kısımlara ayırmıştır:

a. Hakim (Hükümdar): Abhazlar “Ah” derler. Hakim halktan vergi almaz. Geçimini kendi topraklarının geliri, prens ve asillerden aldıkları hediyeler ve kendi bögesinde işlenen herhangi bir cinayetin bedeli olan “penye” adı verilen para cezasından sağlar. Prens ve asiller Hakimin kendilerine uygun olmayan kararlarına itiraz edebiliyorlardı.

²³² Klapproth, (1814), s.249,250,254.

²³³ Tornau, a.g.e., s. 94,95.

²³⁴ Berje, a.g.e., s. 12.

b.Tavad(Prens):

Hak ve yetkilerinin yanı sıra Hakime karşı görevleri açısından da eşittirler. Toprağa egemendirler. Hakim, misafir olarak gelirse ona hediye vermeleri icap eder.

c.Amista(Asiller):

d.Aşnamua (Hakimin Muhafızları): Hakimin muhafızları olup Hakimi ve evini korurlar. Vergi vermezler.Toprak ve köle sahibi olabilirler ancak asillerin altındadırlar.

e.Anyoalar (Köylüler): Köle ve toprak edinebilirler. Efendilerine tarla işlerinde yardım ederler. Senede iki defa bir araba mısır, bir araba gomi, bir güğüm şarap ve bir hayvan vermekle mükelleftirler. Köylülerin efendilerine karşı hakları vardır. Haklarının zedelenmesi halinde mahkeme yolları açıktır.

f.Agrualar (Köleler): İki tip köle bulunmaktadır: Yaşadıkları bölgede doğan köleler ya da savaşta yahut yağma neticesinde elde edilen köleler (yeni köle olanlar). Efendisi kölesini satabilir. Ancak yaşadığı yerde doğan kölenin satışı Hakimin (hükümdarın) izni şartıyla gerçekleşebilir. Efendi, kölesinin yeme-içme, giyinme gibi ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. Köle evde ev işleri yapar, efendisi kendisine toprak verdiyse üç gün efendisi için çalışır, diğer günlerde serbest kalır. Köleleri dövmek yasak olmasa da onurlu bir davranış olarak görülmez.²³⁵

2.Abhazy'a da Hukuk

Abhazy'a da yargılama geleneklere göre yapılmakta, şeriat kanunları az uygulanmaktaydı. Babadan oğula geçen kan davalarının çözümü bazen mahkemelerde aranırdı. Bu aşamada genelde köylüler şeriat kanunlarıyla, prensler ise geleneğe dayalı kurallarla yargılanmak isterlerdi. Çünkü Kur'an'a göre (şeriat kurallarına göre) bir prensin kanı ile bir köylünün kanı bir birine eşit; ancak geleneksel kurallarda prensin hayatı köylünün hayatından daha pahalı sayılırdı.²³⁶ Abhaz toplumunun büyük kısmının Hristiyan olmasının da tesiriyle mahkemede daha ziyade geleneksel kurallar

²³⁵ Tornau, a.g.e., s.48-52.

²³⁶ Tornau, a.g.e., s. 49,50,53.

işletilirdi.²³⁷ Mahkeme; Kilise, Manastır veya kutsal ağaçların altında toplanırdı. Saygın asiller heyetinin bulunduğu mahkemenin tarihini Hakim (hükümdar) belirlerdi. İki tarafı tanıklarıyla birlikte dinleyen heyet, daha sonra kendi arasında görüşürdü. Sonuç açıklanmadan önce tarafların karara uyacaklarına dair yemin etmeleri istenirdi. Kimi zaman iki taraf, aralarındaki meselenin halledilmesi için Hakime (hükümdara) başvurur ve meseleyi bu şekilde çözümlene yoluna giderdi. İdam cezasının olmadığı Abhazy'a da prens ya da asillerin arasındaki olası hakaretleşmenin karşılığı mal-mülk olarak ödenen ceza iken, köylülerin bu gruptan birine olası hakareti durumunda özgürlüğünü kaybetmesi, kaybettiği özgürlüğü tekrardan kazanması için penye (mal-mülk, para veya köle erkek çocuk) ödemesi söz konusu oluyordu. İşlenen suç (öldürme, hırsızlık vs.) Hakimin oturduğu yere yakın ise penye Hakime ödenirdi. Kadının namusuna yönelik bir saldırı olursa cezası ölümdü. Kadın, kocasını aldatması halinde ya ödürülür ya da köleleştirilip satılabilirdi.²³⁸

Miras meslesi açısından bakıldığında kızların miras alamadığı, erkek çocukların mirası paylaştıkları görülür. Mirastan dul kadın da pay alamazdı. Ancak mirasçıların eşini kaybeden kadına bakması zorunluydu. Miras öncelikle yakın, yakın yok ise uzak akrabalara kalırdı. Eğer ölen kişi kimsesiz ise mirası hakim alırdı.²³⁹

3. Abhazy'a'da Ekonomi

Denize yakın yerde yaşayan Abhazlar balıkçılıkla ilgileniyorlardı. Nehirlerde som balığı bulunurdu. Halk balık tüketmekteydi. Yaz aylarında denizde yunus balığı avına çıkılır, avlanan bu hayvanın yağı Türkler ve Yunanlılara satılırdı.²⁴⁰

Tarım ilkel olarak yapılmakta; gomi, mısır, fasulye, arpa, tütün ve az olarak buğday ekilmekteydi. Başta üzüm olmak üzere armut, erik ve şeftali çokça bulunan meyvelerdi. Feodoroviç Lihni'ya giderken yolda geçtiği ormanlık alanda yetişen üzümden ve bunlardan iyi şarap yapıldığından bahseder.²⁴¹ Türklerle Palmiye ağacı, Gürcü ve Ermenilere üzüm satışı yapılması ekonomide önemli yer tutmaktaydı.²⁴²

²³⁷ Tavkul, a.g.e., s. 342.

²³⁸ Tavkul, a.g.e., s. 342; Tornau, a.g.e., s. 53-54.

²³⁹ Tornau, a.g.e., s. 52-53.

²⁴⁰ Tornau, a.g.e., s. 54.

²⁴¹ Tornau, a.g.e., s. 35,54.

²⁴² Berje, a.g.e., s. 22.

Bununla birlikte Abhazya’da meşe, ak gürgen, kestane, ceviz, çınar ve defne ağaçları bulunmaktaydı. Az sayıda hayvana sahip olmalarına rağmen bölgede av hayvanı çeşidi boldu (dağ keçisi, domuz, geyik gibi).²⁴³

4.Abhazlarda Din

Kafkaslardaki kavimlerin özelliklerinden bahseden İvan Golovin Abazların dini anlayışlarıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “ *Abazlar sadece fiziksel özellikleriyle ilgili değil, aynı zamanda davranışlarıyla da önceki ırklardan farklıdır. Savaşa Çerkeslerden daha az düşkünlüdürler. Ayrıca Ruslara daha isteyerek teslim olurlar. Bununla beraber Kafkasya’nın en eski yerlilerindendirler ve Etiyopyalılardan geldikleri varsayılır. Dini meselelere kayıtsızlardır ve Hristiyanlık Justinyan zamanında onlar arasında tanıtılmasına rağmen yine de onların dini sadece Paganizm ve İslam’ın bir karışımıdır. Özellikle meşeye taparlar. Onlar arasında monarşi ilkesi en derin şekilde kök salmıştır.Fakat hanedan aslında halktan daha çok Ruslara bağlı hüküm sürer.*²⁴⁴

D.AVARLAR

Avarlar Hunzah Platosu’nun kuzey ve güneyinde yaşarlar. Maarulal ve Bugaulal olmak üzere iki ana kola ayrılmışlardır. XI. yüzyılda bölgede İslam’ı yaymak için birtakım çalışmalar yapıldığı düşünülmekle birlikte İslam’ın bu halk arasında yaygın hale gelmesi 1558-1606 yılları arasında Osmanlı egemenliğinde oldukları dönemde gerçekleşmiştir. Daha sonra Avar hanlığı kurulmuştur. 1727, 1802, 1803 yıllarında Rus hakimiyetine girmişlerdir. 1821’de Ruslar tarafından işgale uğradılar. 1830’da Avar Hanlığı’nın Ruslarlar işbirliği yaptığı gerekçesiyle hanlığa karşı bir hareket başladı. 1834’te hanlık İmam Hamzat Bek tarafından yıkıldı. İmam Şamil 1859’da Ruslara teslim olunca Ruslar Avar Hanlığı’nı yeniden kurdular. 1864’te bu hanlığı yıkarak bögeyi bir Rus idari birimi haline getirdiler.²⁴⁵

Hon John Abercromby’den Avar kadınlarının durumları hakkında bazı bilgiler ediniyoruz: “*Askeri eğitimini S.Petersburg’da almış olan naip,tamamen, bir Avar kadının kaderinin ağır olduğu düşüncesindedir. Adamlar hiçbir şey yapmazken, bazen büyük uzaklıklardan eve ağır odun ve saman yükleri taşınması görevini kadın üstlenir.*

²⁴³Tornau, a.g.e., s. 54,55.

²⁴⁴ Golovin, a.g.e., s. 82-83.

²⁴⁵ Nâdir Devlet, “Avarlar”, İslam Ansiklopedisi, C. 4, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991 , s. 110-111.

Bir kadın 3 pud²⁴⁶ ya da 120 lb²⁴⁷ kadar taşıyabilir. Güçlü ve yararlı bir işçi olarak bilinmek iyi bir tavsiye olduğu gibi kızlar evlilikten önce dahi çalıştırılırlar. Bir kız 2 ruble 40 kapik kadar az fiyata satın alınabilir. Fakat yabancılar alamaz.²⁴⁸

Yine onun eserinde Avarların bazı özellikleri ve Ruslarla olan ilişkilerine dair birtakım bilgiler bulunmaktadır: “ *Belki de tüm Kafkas halklarının en cesurudurlar ve Rus gayesine en sadık olanlardandırlar. Son Osmanlı- Rus savaşında Çeçenler onların yöneticilerine karşı ayaklandıkları zaman Avarlar sadakatlarında istikrarlı durdular. Hatta eskiden Şamil’in tarafında olanlar şimdi Rusların en sadık taraftarları arasındadırlar... ..Bir Avar’ın düşüncesi, ömrünün hayali cesaretini göstermesidir. Şimdi Rus hizmetinde arzularını gerçekleştirmek için tek çıkış olarak bir çoğunun yerel siivari alayında yer almak istemesi şaşkırtıcı değildir.* ²⁴⁹

E.ERMENİLER

Ermenistan denilen yer önceleri Kafkasya’nın güneyi, İran’ın kuzeybatısı, Anadolu’nun doğu uç noktasından bir miktar toprağı kapsayan araziydi.²⁵⁰ Rusya, İran ve Osmanlı topraklarının bulunduğu bu coğrafyada sadece Ermenilerin değil, aynı zamanda Türkler, Kürtler, Tatarlar, İranlılar gibi toplulukların da yaşıyor olması sebebiyle coğrafyanın etnoğrafik sınırlarından söz edilemezdi.²⁵¹

Yunan kaynaklarında Armen, Fars kaynaklarında ise Armina diye geçen Ermeniler, genelde esmer, orta boylu, yuvarlak başlı, saç-göz renkleri koyu olan kimselerdir.²⁵² James Bryce Ermenilerin orta boylu olmalarından, esmer ve sarımtrak ten rengine sahip olmalarından bahseder. Ermeniler kendi soylarını İncilde yer alan

²⁴⁶ Rusların kullandığı ağırlık ölçü birimidir. 1 pud 16.3 kilogramdır. Emine Atmaca, “*Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişmeleri*”, Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, Ankara 2012, s. 288.

²⁴⁷ İngiliz ölçü sistemindeki birimlerden biri pound, lb simgesiyle gösterilir. 1 lb 0,45359237 kilograma eşittir. “*Pound*”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.18, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 9544.

²⁴⁸ Abercromby, a.g.e., s. 101.

²⁴⁹ Abercromby, a.g.e., s. 114.

²⁵⁰ Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 22.

²⁵¹ Bryce, (1878), s. 317.

²⁵² Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 4.

Hayg'a dayandırırılar.²⁵³ Ermeni adının kökeninin de Hayg'ın oğlu Erme nağ'dan ya da onun soyundan gelen Aram'a dayandığını düşünürler.²⁵⁴

Mozdok'ta bulunduğu esnada Lyall gördüğü Ermeni kadınlar ve yaşamları hakkında şu sözleri söylemiştir: “*Burada bir çok Ermeni kadın gördük ve bunların bazıları Tatar ya da Çerkes kadınları kadar utangaç göründü. Onlar iyi ırklı halktırlar. Çok erken bir yaşta evleniyorlar ve artık on üç yaşında anne olmak nadir değildir. Erkekler on altı, on sekiz ya da yirmi yaşına kadar evliliği düşünmezler ve kırk yaşındaki bir adamın on iki yaşında bir kızla evlendiği sıklıkla olur.*”²⁵⁵ Bryce ise Ermeni kadınlarının güzel, dik duruşlu, düzgün yüz hatlarına sahip, siyah gözlü kişiler olduklarını ifade etmiştir.²⁵⁶

Klaproth bir Ermeni düğününü şu sözlerle anlatır: “*Mozdok'taki ikametim süresince bir Ermeni düğününe katılma fırsatına sahip oldum ve mahalde takip edilip uygulanan seramonileri belirttim: Düğün gecesini öncesinde damat tüm erkek arkadaşlarını evine davet eder ve onları en iyi şekilde eğlendirir. Sonrasında saç ve sakal traşını için tüm arkadaşlarını berbere gönderir. Ondandan sonra hamama giderler. Ertesi sabah çok erken damat maiyetiyle birlikte müstakbel kayınpederinin evine gelini almaya gider. Sonra baba onların ellerini birleştirir ve tüm misafirleriyle evlilik töreninin dini olarak yapıldığı kiliseye doğru onları takip eder. Kiliseden dönüşlerinde eğlenceler aralıksız üç gün devam eder ve üçüncü geceye kadar yeni evli çiftin birlikte uyumalarına izin verilmez. Birkaç Asya milleti arasında yaygın olan ve Ermenilerde de var olan bir gelenek olarak kadın evliliğinin ilk yılı süresince ve bazen daha uzun bir dönemde eşinin ana-babasına hiçbir şekilde konuşmamak zorundadır.*”²⁵⁷

Haxthouse da Ermenilerin evliliklerine bahsetmiş ve yeni evlenen kadının sessiz bırakılması geleneğine değinmiştir: “*Ermeniler arasında genç kız ve erkekler, özgür sosyal ilişkisinin tadını çıkarırlar. Kızlar örtüsüz ve şapkasız nereye isterlerse giderler. Genç erkekler kurlarını özgürce ve açıkça sürdürebilirler ve genelde sevgi evlilikleri görülür. Fakat evlilikle birlikte manzara değişir. Genç kadının altarda(?), kocasını*

²⁵³ Bryce, (1878), s. 321. ; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 22.

²⁵⁴ Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 22.

²⁵⁵ Lyall, a.g.e., C.1, s. 455-456.

²⁵⁶ Bryce, (1878), s. 321.

²⁵⁷ Klaproth, (1814), s. 306.

kabul ederken söylediği söz uzun süre için dudaklarından duyulacak son sözdür. O an itibariyle o, kendi evinde bile asla örtüsüz görünmez. Sadece yılda iki kez Kiliseye gitmesi haricinde dışarda sokakta görünmez. Eğer bir yabancı eve ya da bahçeye girerse çabucak kendini örter. Babası ve erkek kardeşi dahi kimseden tek bir söz alıp vermesine müsaade edilmez ve kocasıyla sadece yalnız olduklarında konuşur. Geri kalan ev halkıyla sadece hareketleri ve parmaklarıyla iletişim kurabilir. Geleneğin mecburi şekilde emrettiği bu sessizlik, genç hanım ilk çocuğunu doğurana kadar sürer. Bu evre ile birlikte kademeli olarak kısıtlanışından kurtulur. Yeni doğan bebeği ile konuşur. Sonra konuşabileceği ilk kişi kayınvalidesidir. Bir süre sonra kendi annesiyle konuşmasına izin verilir. Sonra görünmesi ile daha sonra kendi kız kardeşiyle konuşur. Artık evdeki genç kızlarla konuşmaya başlar fakat evin hiçbir erkek üyesinin ne söylendiğini duyamayacağı nazik bir fısıldamayla bunu yapar. Hanım yine de altı yıl geçene kadar tamamen serbest olamaz, eğitimi tamamlanmamıştır. Ondan sonra bile karşı cinsten hiçbir yabancı ile hiçbir zaman ne konuşabilir ne de onların karşısında örtüsüz görünebilir.”²⁵⁸

Haxthouse’dan otuz sene sonra bölgeye giden James Bryce, yeni evlenen kadının sessiz kalma geleneğinin hızla yok olduğunu söylemektedir. Onun gittiği dönemde öğrendiğine göre gelin evlendikten sonra altı ay görümceleriyle, dokuz ay kayınvalidesiyle ve on sekiz ay kayınpederiyle konuşmamaktadır.²⁵⁹ Dolayısıyla bu ifadeden yola çıkarsak gelenekte bir değişim sözkonusu olduğunu söyleyebiliriz.

Edmund Spencer’in Ermeni tüccarlar hakkındaki görüşleri şöyledir: “*Her ticari işlemden bir derece kurnazlık, açık gözlülük, nabza göre şerbet verme ortaya koyarlar ve diğer insanlar tarafından ulaşılamayan bencillik de buna eklenmelidir. Eğer bir pazarlıktan bir metelik kar çıkarılacaksa, bir Ermeni onu mutlaka yapar.*”²⁶⁰ James Bell, Tiflisli tüccar bir Ermeni’den öğrendiğine göre bu kişi 3-4 ayda bir Rusya ya da İstanbul’a gidip buralardan mal alarak Çerkesya’ya dönüyor ve bölge insanına dağıtıyor, bir süre sonra verdiklerinin karşılığında bu insanlardan daha değerli şeyler

²⁵⁸ Haxthouse, a.g.e., s. 226-227.

²⁵⁹ Bryce, (1878), s. 319-320.

²⁶⁰ Spencer, (1838), C.2, s. 32.

alıyormuş. Bell, bu kişinin Rusya ve Osmanlı topraklarına gidip gelmesinin, haber taşıma ihtimali olduğundan, önüne geçmeye çalışmıştır.²⁶¹

Golovin Ermenilerin kullandıkları dile dair tespitlerde bulunmuştur: “ *Ermeni dili alfabesi otuz altı harften oluşur. Türk, Farsî, Gürcü dilleriyle herhangi hiçbir benzerlik taşımaz. Ermeniler arasında iki ayrı diyalekt kullanılır. Yazı diline Grapar denir ve halk dili Askarapar adı altında bilinir. Bu iki dil çok geniş ölçüde farklıdır ki, birinin bilgisinin diğerini anlamaya en ufak yardımı olmaz.*”²⁶²

Haxthausen Tiflis’te bulunan Ermeniler hakkında birtakım yorumlarda bulunmaktadır: “*Dükkanına birkaç önemsiz şey almak için girdiğim bir Ermeni tarafından zekice dolandırıldım. Ermeniler Tiflis’in nüfusunun üçte birinden fazlasını oluşturur (on bini aşıyor). Onlar aktif, çalışkan, ve girişimcidirler ve kademeli olarak, aylak ve tembel olan Gürcülerin sahip oldukları mülkleri ele geçirirler: Satın alırlar, arazi kiralarlar, borç para verirler ve bu nedenle çok sevilmezler. Dahası mükemmel dolandırıcıdırlar.*”²⁶³

Alexander Dumas, Kızılyar’ı ziyareti esnasında üzüm bahçeleri görmüş ve bunların Ermenilere ait olduğunu öğrenmiştir. Bu üzüm bahçelerindeki üzümlerden üretilen ünlü Kızılyar şaraplarının Kafkasya’da tüketildiği ve bunun dışında içki çeşidi olarak Kızılyarxa adında kaliteli bir konyağın Ermenilerce üretildiğini vurgulamıştır. Ona göre Ermeniler diğer topluluklar tarafından pek haz edilmez ve sözlerine güven olmazdı.²⁶⁴

Dumas, Tiflis’e geldiğinde iki adamın darağacına asılı olduğunu görür. Onun öğrendiğine göre bu iki adam Ermeni’ymiş. Bir saatçi dükkanında çalışan iki genci öldürmek suçundan dolayı böyle bir akibete maruz kalmışlar. Dumas bu olaya şaşırmıştır. Çünkü Ermenilerin genelde katil olmadığını, başka özellikleri olduğunu (yumuşak, itaatkar, hırsız, düzenbaz olmaları gibi) düşünmektedir. Anlatılana göre bu kişiler genç çırakların ceplerinden dükkanın anahtarlarını alıp soygun yapmayı düşünüyorlarmış. Fakat anahtarları bulamayınca çırakların elbiselerini giyerek onların

²⁶¹ Bell, (1998), s. 49,50.

²⁶² Golovin, a.g.e., s. 170.

²⁶³ Haxthausen, a.g.e., s. 96.

²⁶⁴ Dumas, a.g.e., s. 15.

kılığında dükkana girmeyi denemişler. Ancak dükkan sahibinin onları fark etmesi sonucu kaçmışlar ve kaçarken de yolda gördükleri bir hammaldan para karşılığı olarak cesetleri gömmesini istemişler. Hammal da bu teklifi kabul ederek onları taşımış ve nehir kenarında, dik bir yokuşta, otlak bir yere gömmüş. Fakat ayaklardan bir tanesi açıkta kalmış. Bir çobanın bunu fark etmesi ve durumu polise bildirmesiyle olay açığa çıkmış. Ermeniler suçu hammala atmaya çalışmışlar. Ancak üçü de idam cezasına çarptırılmış. İmparatorun temsilcisi olan ve mahkemeye başkanlık eden Baryantinsky, mahkeme bittikten sonra hammalın cezasını, onun cinayette doğrudan rol oynamadığı gerekçesiyle 1000 kırbaç ve Sibiryada madenlerinde 8 sene hapse çevirmiş. Öteyandan iki Ermeni ölüm cezasından kurtulamamıştır.²⁶⁵

James Bryce Tiflis'ten bahsederken Ermenilere de değinmiş ve onlar hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *“Ermeniler nüfusun büyük ve görünüşe göre artan unsurudurlar. Esmer tenleri ve özgün yüzleriyle kolayca tanınırlar. Ülkedeki en enerjik ve girişken insanlardırlar ve ülke ticaretinin çoğunu ellerinde tutarlar. Sadece dükkancılık değil, aynı zamanda daha büyük ticari kuruluşları da... .. Çoğu başarılı insanlar gibi daha az enerjik komşuları tarafından kiskanılır, haklarında kötü konuşulur, belki iftiraya uğrarlar. Zeki işadamlarıdır. Kesinlikle tutumludurlar, sıkı bir pazarlık yapabilirler ve mükemmel şekilde birbirlerine destek olurlar.”*²⁶⁶

Alexander Dumas Ermenilerin özelliklerinden bahsetmiştir. Onun ifadelerine göre Ermeniler uzun fakat kilo almaya meyillidir. Güzel gözlere ve düzenli yüz hatlarına sahiptirler. Aile içi münasebetler açısından bakıldığında baba aile reisidir. En büyük erkek evlat babadan sonra gelir ve diğer kardeşler ona hizmet eder. Çocuklar babaları ile aynı masada yemek yiyemez ve ondan izinsiz yanına oturmazlar. Ermeniler genelde zengin ve misafirperverdirler.²⁶⁷

F.GAZİ KUMUKLAR

Dağıstan halklarından olan Gazi Kumuklar (Laklar), Dulti Dağı'nın güney ve güney batısında, Sulak Nehri'nin kolları arasında varlık gösterirler. VIII. yüzyılda İslamiyet'i benimsemişlerdir. Kafkasya'da İslamiyeti yaymak için verdikleri uğraş

²⁶⁵ Dumas, a.g.e., s. 178-179.

²⁶⁶ Bryce, (1878), s. 143-144.

²⁶⁷ Dumas, a.g.e., s. 146-147.

neticesinde kendilerine Araplar tarafından “Gazi” unvanı verilmiştir. Gazi Kumuk liderleri Şavkal, Şamhal gibi unvanlar kullanmışlardır. Onlara İslamiyet’i kabul etmeden önce Şavkal, İslamiyet’in kabulünden sonra ise Şamhal diye hitap edilmiştir.²⁶⁸ Bu söz onların dilinde “Şerefli yerde” anlamına gelmektedir. Gazi Kumuklar; Kumuk Şamhallığı, Tarku Şamhallığı, Mecâlis/Khaydak Şamhallığı, Derbent Şamhallığı olmak üzere dört bölgeye ayrılmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bunların yönetimlerinde bozulmalar meydana gelmiş, Rus hakimiyetine girenleri bucak müdürü konumuna gelmiş ve zamanla ortadan kalkmıştır.²⁶⁹

Şamhal unvanını kullanan ilk Gazi Kumuk Şah-Baal’dır. Bu Dağıstan valisinin Kumukların yanı sıra diğer topluluklar üzerinde de üstünlük kurmuştur. 19. yüzyıla ait bir el yazmasındaki ifade Çuban isimli bir Şamhalın Avarya, Terek ve Hazar’da hakimiyet kurduğu, ölümü(1574) akabinde sahasının dört oğlu arasında paylaşıldığına yöneliktir. Zamanla Hazar kıyısındaki Baymaki, Tarku bölgelerini idare eden büyük oğlunun bulunduğu kanat iktidarı ele geçirmiş, bundan sonra Şamhallar Tarku’ya taşınmıştır. Burası ova idi. Bununla birlikte Dağıstan’ın yüksek kesimlerindeki hakimiyetleri azaldı. Surkay Mirza Han’ın ölümünden sonra Kumuk’la ilişki kesildi. Kabileler sürülerini düzlüğe indirmek için sembolik miktarda vergi ödemeyi sürdürdüler. Dağlı Gazi Kumuklar 18. yüzyılda Tarku Şamhalı’ndan ayrılıp kendilerine Kaklavaç adı verilen yöneticiler seçtiler. Seçilen bu kişiler genelde Kumuk’ta kalan Şamhalların soyundan gelmekteydiler.²⁷⁰

19. yüzyılın başlarında Surkay Han’ın Ruslarla mücadelesi söz konusu olmuştu. Bir ara Ruslara boyun eğmiş gibi hareket etse de 1820’ye kadar Ruslara karşı mücadelesini sürdürdü. 1820’de Rus ordusu Kumuk’a girdi. Şurkay Han görevinden feragat etti. Yerine gelen Arslan Han Rus yanlısı politika izledi.²⁷¹ 1821’de Tarku da Ruslar tarafından ele geçirildi. 1821 yılında Tarku ve Gazi Kumuk Şamhallıkları Rusya’ya bağlandı.²⁷²

²⁶⁸ Mustafa Aydın, “Lekler”, İslam Ansiklopedisi, C.27, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, s.131-132.

²⁶⁹ Kundukh, a.g.e., s. 129.

²⁷⁰ Grigorianz, a.g.e., s. 192.

²⁷¹ Grigorianz, a.g.e., s. 193.

²⁷² Bilge, a.g.e., s. 334.

Gazi Kumuk beyleri kendilerinin diğere beylerden üstün olduklarını düşünürlerdi. Çünkü bir kişinin Şamhal olması için Gazi Kumuk'a gelip Şend köyünde hilat giymesi ve kızıl elmayı Gazi Kumuk beyi marifeti ile oradaki halktan bir adama vurması gerekiyordu. Aksi takdirde o kişinin şamhallığının geçersiz olacağını ifade ederlerdi. Gazi Kumuk hanları kendilerini Dağıstan'daki tüm hanlardan üstün tutarlardı. Gazi Kumuk beyleri soy bağı ile bey olurdu. Kendi soylarını Şirvanşahlara dayandırıyorlardı. Sahip oldukları yaylalardan faydalanan sülalelerden %1 oranında koyun alırlardı. Atalarından kalma esir ve cariyelere de sahip olan beyler onları satma hakkına da sahipti. Sefer zamanı halk beyle birlikte hareket ederdi. Gazi Kumuk beyi her evden bir adam çağırarak suretiyle orduyu oluştururdu. Yalnızca sefer zamanı siyasi ceza verebilirdi.²⁷³

Wagner, Gazi Kumuklar ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “*Gazi Kumuk kabilesine mensup, Abdurrahman Bey adında burka tüccarlarından biri ile samimi bir tanışma gerçekleştirdim. Abouvian, Ermeni, onu benim evime bir kaç kez getirecek kadar nazikti ve o bize onun kabilesinin tavırları ve tarihi ile ilgili çok faydalı ve ilginç bilgi verdi. Bu adam Gazi Kumukların dilinde şiir gibi bir şeyin görülmediğine, müziğin onun kabilesinde tam olarak bilinmediğine ve de onun hemşerilerinin asla şarkı söylemediğine bizi temin etti. Eğer Abdurrahman'ın bu iddiası doğruysa Gazi Kumuklar, ziyaret ettiğim üç yarım kürede yapısı melodi anlayışını yadsımış tek halktır. Kutbun pusları arasında, buzulları üzerinde gezinen Eskimo bile vahşi müziksiz değildir. Yardımsever doğanın tüm milletlere bir hediyesi gibi görünen müzik gençliği uzatır, acıyı azaltır ve evrensel dilin bir şeklidir. Sevgi ve keyfin aracıdır. Bu Kafkas kabilesi bir tek istisna oluşturacak. Kuşlar ve göğün rüzgarlarından hala alacağı dersler var ve en muhteşem doğa manzaraları arasındaki halkların en renksizi olacak ve hatta stepin iğrenç Kalmukları veya diğer doğu kabilelerinden daha az hayal gücü kuvvetli ve yaratıcı olacaktır.*”²⁷⁴

Abercromby Kumuk şehrinden şöyle bahseder: “*Kumuk şehri kısmen alçakta kısmen de takriben kuzeye ve güneye giden çift tepeli kayalık bir sıradağın sarp kenarı üzerinde kalır. Her tepenin üzerinde küçük bir kale vardır. Güneydeki şehrin sınırları dışındadır... .. Şehrin güneyinde yazın erkek çocukların yüzerek eğlendikleri büyükçe bir gölet vardır. Orası ve nehir arasındaki açık alanda her Perşembe günü haftalık bir*

²⁷³ Gökçe, a.g.e., s.91-92.

²⁷⁴ Wagner, (1856), C.2, s. 148-149.

*pazar olur. Bir çok dağınık komşu köylerden yaklaşık 3000 insan katılır. Neredeyse şehirde hiç dükkan yok ve Akthi'de olduğu gibi pazar şeklinde bir şey yok. Aslında Kumuk şehir adını güç bela hak ediyor. Fakat bir Rus **nachalnik** (idari) merkezi ve onun yönetim bölgesidir. Yerel adı Lak veya Kumuk'tur. Gazi Kumuk adı Arap fetihçiler tarafından 8. yüzyılda oranın sakinlerine Müslümanlık inancını kabul etmeleri sonucunda ve onları diğer kafir olarak kalan Lezgilerden ayırmak için verildi.”²⁷⁵*

Abercromby, Kull adında bir köyden bahsetmekte ve bunların dillerinin Gazi Kumuk grubunda olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “*Kull köyü Kokma Çay'ın küçük ırmak kolu üzerine uzanır ve dilsel olarak Gazi Kumuk ya da Lak grubundandır... ..Kull köyü yaklaşık 300 evden ve boşaltılmış bir kalenin yıkıntılarından oluşan bir yerdir.*”²⁷⁶

G.GÜRCÜLER

Gürcüler Kafkasya'nın en eski milletlerindendirler. Onların Ari soydan olduklarını düşünenler olduğu gibi Turani olduklarını düşünenler de olmuştur.²⁷⁷ Gürcüler kedilerine Kartveli/Kartvelebi derler²⁷⁸ ve Karthlos'un soyundan geldiklerini düşünmektedirler.²⁷⁹

Bay ve Bayan Freygang çiftinin anılarında Gürcülerin kullandıkları dile dair şu bilgiler verilmektedir: “*Bugün Gürcü dili dini ve sivil diyalektlere ayrılır... .. Dini diyalekt Grekçe ve Ermeniceden, sivil dil ise Farsça ve Türkçeden türemiştir. Ancak her vilayetin dili Türkçe, Farsça veya Ermeniceyi -o vilayetin bu ülkelerden biri veya diğerine daha yakın çevresine göre- daha çok andırır. Farsça özellikle soylular arasında popülerdir ve İran geleneklerini takip etmek için iyi bir stil olduğunu düşündükleri için soylu bir beceri olduğu bildirilir. Gürcüler bizim Avrupa'da yazdığımız gibi soldan sağa yazarlar.*”²⁸⁰

²⁷⁵ Abercromby, a.g.e., s. 72-73.

²⁷⁶ Abercromby, a.g.e., s. 68-70.

²⁷⁷ Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 31-32.

²⁷⁸ Davut Dursun, “Gürcistan”, İslam Ansiklopedisi, C.14, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 310 ; Bilge, a.g.e., s. 14.

²⁷⁹ Bryce, (1878), s. 100; Grigorianz, a.g.e., s. 204.; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 31.

²⁸⁰ Freygang, (1823), s. 125-126.

Gürcülerin kullandıkları enstrümanlardan da bahsetmişlerdir :” *Arp ve trampet Gürcistan’ın en eski enstrümanlarıdır. Sonradan İranlılardan tef, Ruslardan zil ve flüt kullanımını öğrendiler.*”²⁸¹

Bunların yanı sıra Gürcistan’ın ticari faaliyetlerine de değinmişlerdir: “*Gürcistan kendisini Rusya’nın koruması altına aldığından beri bu imparatorlukla ticareti çok geliştirdi; ancak Astrahan’dan Kislar’ın mesafesi ve Kafkaslar üzerinde taşımamanın güçlüğü büyük dezavantajlardır. Mozdok ana ticaret merkezidir.*

Gürcistan, İran’a sınır olan vilayetlerdeki çalışkan yerlilerinin başlıca üretimi olan ipek eşyalar ihraç eder. Mallar Kasboor’dan daha öteye araba ile taşınmaz. Bu nedenle dağların üzerinde adamların sırtında taşınmak zorundadır. Bu güzergahın güçlüğü Gürcistan’da İranlılardan makul bir fiyata alınan baharatlar gibi sadece hafif ve büyük değerde eşyaların geçişini kabul eder. Rusya saatler, tabak, altın işleri, dantel, hırdavat, kırmızı, çivit ve özellikle en parlak renkleri en çok talep edilen ince elbise gönderir. Çok geçmeden ülke ticaretinin önemli kısmını adam ve kadın oluşturuyordu. İkincisi Türk ve İran saraylılarına satılıyordu. Güzel bir kadına sıklıkla bir at ya da bir kılıç fiyatı kadar ödenirdi. Bu rezil alışveriş şimdi neredeyse durdu.”²⁸²

Bu kaynak bize Gürcülerin evlilik ve cenaze törenleri hakkında da bilgi vermektedir: “ *Çok erken evlenirler. Gelin çoğunlukla on iki yaşından fazla olmaz ve kocası muhtemelen on beş yaşında olur. Beşikten nişanlandıkları nadir değildir. Fakat çocukluklarının daha büyük kısmını bir birlerini bilmeden sürdürürler. Gerçekten de bir kuralları vardır ki, bu nişanlılar evlilik gününe kadar birbirlerini görmezler. Mukavele Grek ritüeline göre Klisede gerçekleştirilir. Gelinin bir duvakla örtünmesi haricinde müstakbel kocanın bile gelinin yüz hatlarını görmesine izin verilmez. Burası için evlilik bir kalp meselesi olmaktan ziyade bir spekülasyon meselesidir. Kliseden çıkılması üzerine genç çiftin onuruna misket tüfekleri ateşlenir. Evlilik günlerinde gelin mücevherler ve diğer süslerle dolar ve yere erişen bir duvak ile örtünür. Ülkenin geleneğine göre bacaklarını bükerek oturduğu bir halının üzerine yerleşir. Bir Hint Pagod’una benzerliğini tamamlamak için bu hanımın heykeli tüm gün aynı durumda, yemek ya da içmeksizin ve daha sıradışı tek kelime konuşmaksızın durur... .. Ancak*

²⁸¹ Freygang, (1823), s. 127.

²⁸² Freygang, (1823), s. 151-152.

yeniye(?) bir teselli vardır ki, hanımın müstakbel partneri aynı seramoniye maruz kalır. Eve tanıtılarak kendisinin iyi bilinmediği tarafa yerleşir ve aynı şekilde eşit uzunlukta bir süre için sessiz kalır...Tarafların durumuna göre aşağı yukarı görkemli bir ziyafetle tören sona erdiği zaman gelin duvağını kaldırır.”²⁸³

“Bu sabah bir adamın defnedildiğini gördüm. Dul kadın onun tabutunun karşısında birkaç saat perişan kaldı. Onun acısı kendini derin iç çekmeler ve inlemelerle daha fazla açığa koyarken yanaklarından göz yaşları süzüldü ve eşinin ismini sıkça tekrarlarlarken saçını kopardı ve göğsünü dövdü. Onun tüm hareketleri acı ve çaresizliği ifade eder. Fakat tüm bunlar, böyle durumlar üzerine davranışın normal süreci olarak görünür.”²⁸⁴

Kafkaslara seyahatte bulunan Alexander Dumas, Gürcüleri fiziksel görünüm açısından Çerkeslere göre daha güzel bulmuştur. Dumas 25-30 yaşlarında olan bir Gürcü erkeğini tasfirini yapar. Bu tarife göre bahsedilen Gürcü soluk ve pürüssüz yüzlü, parlak saçlı, siyah sakallı, yüzünde kırmızı noktalar olan, düğün kaşlı, dolgun kırmızı dudaklı ve beyaz dişli birisidir. Bu kişi çıplak ayakları ve üzerindeki yırtık pelerine rağmen güzelliği ile ünlü yazarı etkileyebilmiştir.²⁸⁵

Gürcülerin hayvancılık ve tarıma verdikleri önemi Baron Von Haxthausen’in şu sözleriyle anlamaktayız: “Hayvan yetiştiriciliği Gürcüler için gözde bir zenginlik kaynağıdır. Genelde öküzlerle saban sürerler. Sekiz ya da on çift öküzü bağladıkları çok hantal bir saban... Bazı köylüler çok fazla hayvana sahip değildirler. Onlar saban sürmek için ortaklıklar oluştururlar...Gürcülerin başlıca çiftlik hayvanları koyun ve domuzdan oluşur ve olağan gıdaları domuz eti ve koyun etidir. Bu insanlar arasında sadece daha alt sınıftakiler ve Ermeniler kötü kalitede olan sığır etini yerler.”²⁸⁶

Alexander Dumas; Kahetya’daki asma bahçelerinden ve burada Gürcüler tarafından üretilen şarapların Kızılyar şarapları ile yarışabileceğinden, şarapların yeraltında büyük fiçılarda ya da keçi, manda derilerinde muhafaza edildiğinden, Gürcülerin içkiye olan düşkünlüklerinden söz etmektedir. Davet edildiği yemeklerden yola çıkarak içki tüketimi üzerine yorum yapmıştır. Buna göre Gürcülerin fazla içki içmekle övünmeleri,

²⁸³ Freygang, (1823), s. 187-188.

²⁸⁴ Freygang, (1823), s. 190.

²⁸⁵ Dumas, a.g.e., s. 72.

²⁸⁶ Haxthausen, a.g.e., s. 63.

ulah ismi verilen bir kaptan içki içmeleri, çok farklı içki kupalarına sahip olmaları ve Kahetya şaraplarının sarhoş edici olmaması söz konusudur.²⁸⁷

Baron Von Haxthausen Tiflis'te yaşayan Gürcüler ve diğer unsurların meşgul olduğu işler hakkında malumat vermektedir: “ *Tiflisin nüfusu, Rus ve Almanların (zanaatkarlar, sanatçılar, tüccarlar) yanı sıra üç ulusun temsilcilerinden oluşur: Gürcüler, Tatarlar, Ermeniler. Gürcüler kısmen birçok sınıftan soylulardan, kısmen bahçe ile uğraşan kimselerden oluşur. Fakat büyük çoğunluğu yoksuldur ve dilenerek yaşarlar. Tatarlar zanaatkar, demirci, saraç vb. dir ve Ermenilerin neredeyse tamamı tüccardır.*²⁸⁸

Haxthausen görme fırsatını yakaladığı Gürcü evlerinden de bahsetmiştir: “*Güçlülük olsa da daha yoksul sınıflardan Gürcüleri, onların sakli²⁸⁹lerini ya da evlerini görmemize izin vermelerine ikna edebildik. Bu odalar sefil bir görünüme sahiptir. Ortasında küçük bir merkez vardır. Direkt üzerinde çatıda, içinden dumanın geçtiği bir delik bulunur. Bir tarafında yatakların yığıldığı bir tür bölme (zalo) ve onun karşı tarafında yiyeceğin korunduğu bir diğer bölme ya da kiler (kidobani) bulunur. Birkaç kapı sövesi (bodsi) yalnız oyma ile süslenmiştir. Kullanışlı bir beşik (aquani) esnek bir çubuk üzerine asılmıştır. Gürcüler, özellikle de kadınları sabah ve akşamı ve sıklıkla gecenin bir kısmını düz çatıda ya da balkonlarda (schardacki) geçirirler.”²⁹⁰*

Yüksek kesimden bir Gürcünün evini de ziyaretmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “*Lorismerikow adında yüksek sınıftan bir soylunun evinde büyük misafirperverlikle ağırlandım. Loris'in mülkünü önceden ailesi almıştı... ..Bu ev eski, iyi bir tür Gürcü konağı ya da sarayıdır ve eskiden Gürcistan'ın çarları tarafından önemli resmi görüşmeler, evlilik kutlamaları vs. için kullanılırdı. Ortasında kubbeli bir tavanı olan geniş bir salonun olduğu büyük bir dikdörtgenden oluşur. İki sütuna dayanır ve merkezinde ışığı içeri alan yuvarlak bir deliğe sahiptir. Bu salondan ve binayı çevreleyen ikinci kattaki bir galeriden birkaç kapı çeşitli küçük odalara açılır. Bu ve diğer taraflarda pencerelerle sokağa bakılır. Tiflis'te şimdi bu tanıma uyan birkaç ev*

²⁸⁷ Dumas, a.g.e., s. 173, 189.

²⁸⁸ Haxthausen, a.g.e., s. 93.

²⁸⁹ Sakli bir odanın yanı sıra bir evi de ifade etmektedir. Çok yoksul sınıfta evler sadece bir odadan oluşuyordu. Haxthausen, a.g.e.,s.94.

²⁹⁰ Haxthausen, a.g.e., s.94.

var. *Gürcü soylularının modern konutları tamamen Avrupa stilinde yapılır. Bu tarif ettiğim ev, genelden daha özgün ya da heybetlidir.*²⁹¹

H.İNGUŞLAR VE ÇEÇENLER

İnguşlar kendilerine Lamur²⁹² derlerdi. Ruslar ise onlar için Dağlı Çeçenler tabirini kullanmışlardır.²⁹³ Çeçen ve İnguşlar kendilerini Vanyah olarak görürler.²⁹⁴ Ancak kendilerine Nahçe²⁹⁵ diyen Çeçenler ve Lamur ya da Galay²⁹⁶ diyen İnguşlar bazı noktalarda birbirlerinden ayrılırlar (adet, inanç vs.).²⁹⁷

Çeçenler kuzeyde Terek Nehri'ne uzanan yer ve güneyde Kafkaslardan itibaren Sunç ve Aktaş nehirleri arasında yaşarlar. İnguşlar da kuzeyde Terek Nehri'ne uzanan saha, güneyde Kafkaslardan itibaren Sunç ile Asap nehirleri arasındaki arazide yaşarlar.²⁹⁸ Kökenleri noktasında soylarının Urartulara dayandığı görüşünü savunanlar vardır.²⁹⁹ Urartu dilindeki birtakım kelimelerin Çeçen dilindekilere benzerliğine istinaden bu görüşü geliştirmişlerdir. Fakat bu kelimelerden bazılarının Urartu dilinden ziyade Karaçay-Malkar dilinden Çeçenceye geçtiği söylenebilir.³⁰⁰

Klaproth'un İnguşlar hakkında söylediği şu sözler oldukça dikkat çekicidir: *“Avcılık, savaş, yağmalama İnguşlar tarafından gençlerin en saygın uğraşları olarak görülür. Saygınlık hatrına olduğu kadar gereklilikten de çalarlar. Ailelerin otoritesiz reisleri vardır ve yalnız belagat ve beceriler onlar üzerinde herhangi bir etki etmez. Yasalara ve devlete itaate mutlak yabancdırlar ve tüm muamelelerinde yalnızca eski töre tarafından yönetilirler. Baba, oğul kendini savunabilir hale gelir gelmez onu silahlandırır ve sonra onu kendi kaderine ve eğilimlerine terk eder.”*³⁰¹

Freygang çiftinin mektuplarını içeren eserde 7 Kasım 1811 tarihli Vladikavkaz'tan yazılan 11. mektupta Çeçenlerin birtakım davranışlarından söz

²⁹¹ Haxthausen, a.g.e., s. 95.

²⁹² Dağlarda oturanlar anlamına gelmektedir. Bilge, a.g.e., s. 12.

²⁹³ Grigorianz, a.g.e., s. 177.

²⁹⁴ Tavkul, a.g.e., s. 170; Bilge, a.g.e., s.12.

²⁹⁵ Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 292.; Bu sözcük halk anlamına gelmektedir. Berje, a.g.e., s. 61.

²⁹⁶ Bilge, a.g.e., s.12.

²⁹⁷ Grigorianz, a.g.e., s.177.

²⁹⁸ Bilge, a.g.e., s.12.

²⁹⁹ Grigorianz, a.g.e., s. 171.; Tavkul, a.g.e., s. 170-171.

³⁰⁰ Tavkul, a.g.e., s. 171.

³⁰¹ Klaproth, (1814), s. 344.

edildikten sonra onlara istinaden şu sözler sarf edilmiştir: “*Bu vahşi insanların, soygunun hoşgörüsüyle karşılanması için tuhaf bir sebepleri var. Şunu iddia ediyorlar ki, Tanrı dünyayı yarattıktan sonra bir emir yayınladı. Bununla tüm insanlar kendi birtakım hisselerine sahip olmak için toplandılar. Unutulmuş olan Kafkasların sakinleri haricindeki tüm insanlık bir hisseye sahip oldu. İstekleri üzerine Tanrı adil olmayı kabul etti ve onların, komşularından geçinerek yaşamalarına mücade etti.*”³⁰²

Telfer, İnguşlardan bahsederken onların bir Mişjeği kabilesi olduklarını ve kendilerine Lamur dedikleri, Terek ve Assa nehirleri arasındaki alanda, bu nehirler ve Soundja Nehri kıyılarında ikamet ettikleri, sığır yetiştiriciliğiyle uğraştıklarından bahseder ve İnguşların inançlarına yönelik olarak şu ifadeleri kullanır: “*Pagan Osetlerinkine benzeyen İnguş ibadetlerinde Hristiyanlık ve Paganizmin tuhaf bir karışımı vardır. İnguşlar yüce varlığa Deammeh derler ve Ghalgarr’a taparlar. Kutsal saydıkları belli taşlar üzerine yemin ederler. Fakat yıldırım düşmüş bir ağaç üzerine yemin etmeyi tercih ederler. En ağır yeminler cinayet ve hırsızlık konularındadır... ..Suçun itirafı ya da masumiyetin bildirilmesi gerçek olarak kabul edilir. Cinayet suçlamasına karşı çıkan bir adam maktülün mezarına götürülür. Orada eğer gerçeği konuşmuyorsa kendisi ve tüm ailesinin öbür dünyada ölmüş kişinin kölesi olacaklarına yemin eder.*”³⁰³

I.KARAÇAY- MALKARLILAR

Karaçay-Malkarlılar, Elbruz Dağı civarındaki bölgede, Çerek ve Laba Irmakları arasındaki dağlık sahada yaşarlar. Elbruz Dağı’nın batı eteklerinde Karaçaylılar, doğu eteklerinde Malkarlılar ikamet ederler. Kendilerini “Tavlu”³⁰⁴ olarak adlandırırlar. Bunun dışında yaşadıkları arazinin ismine göre ismlendirilip gruplara ayrılırlar. Bashanlılar, Çege mliler, Holamlılar, Bızıngılılar, Malkarlılar (bu beşine Ruslar Balkar der) ve Karaçaylılar yaşadıkları yer isimlerine göre aldıkları adlardır. Tarihsel süreç içerisinde pek çok farklı isimle anılmışlardır. Kabardeyler “Kuşha”, Kırım Tatarları “Kara Çerkes”, Adigeler “Karaşey”, Abhazlar “Akaraç”, Abazalar “ Karça”, Gürcü-Svanlar “Mukrçay”, Osetler “Asi”, Gürcü- Megreller “Alani”, Gürcüler “Karaçioli”

³⁰² Freygang, (1823), s. 43.

³⁰³ Telfer, a.g.e. C.2, s. 7-8.

³⁰⁴ Tavlu, Dağlı anlamına gelmektedir. Tavkul, a.g.e., s. 150.

ifadelerini kullanırken, Ruslar XIX. yüzyılda onlara Gorskiy Tatar (Dağlı Tatar), Gortsı (Dağlı), Dağlı Kabardeyler demişlerdir.³⁰⁵

Feodoroviç, Karaçaylıları Tatar kabilelerinden biri olarak düşünmüştür. Nüfusları 8000 kadar olan bu topluluğun Kuban ve Teberdan'ın yukarısı ile Elbruz Dağı'nın eteklerinde yaşadığını, ticaret yapma kabiliyetine sahip olduklarını, kullandıkları dilin bir Orta Asya lehçesi olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁶

Vambery, V. Besse ve Konstantin Porphyrogenitos gibi bazı isimler Karaçaylıların Macarlardan geldikleri görüşünü savunmuşlardır. Ancak bu görüşün doğru olma ihtimali oldukça zayıftır.³⁰⁷ Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu Aşağı Dinyester ve Tuna civarında ortaya çıkan kazanların Don bölgesinde Novoçerkassk'ta bulunanan Bulgar Türklerine ait kazanlar ile benzer olması, Bulgar Türklerinin Azak'tan Tuna'ya göç ettiklerine bir işarettir. A. Miller, aynı kazanların Kuzey Osetya'da da bulunmasının bir neticesi olarak Azak'taki Kara Bulgarların bir bölümünün Kafkasya'ya göçtüğüne ve bunların Karaçay-Malkar halkının ataları olduklarına kanaat getirmiştir. Karaçay'da Humara köyü yakınlarındaki kalıntılar; Töben Çegem ve Laşkuta köylerindeki eserler, Kaşha Tav civarındaki Bulgar kurganı tipindeki mezarlar, Karaçay-Malkarlıların Bulgar Türkleri ile olan bağlarına dair ortaya konan bazı delillerdir. Karaçay-Malkar bölgesinde çıkarılan Runik harfli yazıtlar Karaçay-Malkarlı bilim adamlarınca incelenmiş ve bunların Hun-Bulgar Türkçesine ait olduğu sonucuna varılmıştır.³⁰⁸

Karaçay-Malkarlıların Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin soyundan geldiği düşünülmektedir. Ancak farklı topluluklar tarafından etkilenmeleri de söz konusudur. XVIII. yüzyılda³⁰⁹ İslamiyet'i benimsemişlerdir. XIX. yüzyılın başında Kafkas halklarının Ruslara karşı yaptığı savaşta Ruslarla mücadele ettiler. 1806-1812 Osmanlı- Rus Savaşı'nın akabinde imzalanan Bükreş Antlaşması ile Rus hakimiyetine girdiler. Uzun yıllar Ruslara karşı mücadeleleri devam etti (1822, 1835-1837, 1845-

³⁰⁵ Tavkul, a.g.e., s.150-151; Adilhan Adiloğlu, "Karaçay-Malkar Türkleri", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Karaçay-Malkar Edebiyatı, C.22, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.32-33.

³⁰⁶ Tornau, a.g.e., s. 96.

³⁰⁷ Ahmet Caferoğlu, Türk Kavimleri, Enderun kitabevi, İstanbul 1988, s. 48.

³⁰⁸ Tavkul, a.g.e., s.67,69,70.

³⁰⁹ Karaçay-Malkar'da İslamiyet'in yayılması 18. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Tavkul, a.g.e., s. 413.

1846,1853-1855). 1860'tan sonra bölgede Rusların hakimiyeti güçlendi. 1873-1900 yılları arası dönemde tekrar ayaklanan Karaçaylıların toprakları elinden alındı, aralarından bazıları Türkiye'ye göç etti.³¹⁰

Kuban'daki Çerkeslerin Doğu Tatarları dedikleri Karaçaylılar Klaproth'a göre Kuma bozkırlarından hareket edip Elbruz Dağı'nın etekleri, Kursuk, Kuban ve Teber'e yerleşmişlerdir.³¹¹ Klaproth, Mingi Tau'da yaşadıklarından bahseder. Yaşadıkları yer dağlık ve geçitlerle doludur. Ulaşılması güç bir yerdir.³¹²

1. Karaçaylıların Kullandıkları Dil

Klaproth Karaçaylıların dilinin Nogay Tatarcasına çok yakın olduğunu ifade etmiştir.³¹³ Edmund Spencer, Karaçaylıların Tatar dilinin bir diyalektini konuştuklarını yazmıştır.³¹⁴ G. Petrov, onların konuşkan bir topluluk olduklarından, konuştukları dilin Tatar ve Nogay dillerine benzediğinden söz etmiştir. Daha sonraki dönemde yapılan araştırmalarda da Karaçay dilinin Türk dillerinden Kıpçak koluna mensup olduğu ortaya konmuştur.³¹⁵

2. Karaçaylılarda Sosyal Yapı, Ev, Aile ve Cenaze Töreni

Sosyal yapı açısından bakıldığında Karaçay-Malkar halklarında 17-18. yüzyıllarda sınıflı yapının oluştuğu, ilk etapta Biy/Tavbiy (bey), Özden (soylu), Kul (köle) olmak üzere üç sınıftan oluştuğu, 19. yüzyılda ise Biy ve Özdenin yanı sıra Çanka (ikinci derece bey)³¹⁶, Kara Özden/Karakişi (ikinci derece soylu), Azat (beyin azat ettiği

³¹⁰ İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", İslam Ansiklopedisi, C. 24, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, s.380 ; Adiloğlu, (2002), s. 42-43.

³¹¹ Caferoğlu, a.g.e., s. 48.

³¹² Spencer, (1838), C.1, s. 306.

³¹³ Klaproth, (1814), s. 282.

³¹⁴ Spencer, (1838), C1, s. 305.

³¹⁵ Ufuk Tavkul, Kafkasya Dağlılarında. Hayat ve Kültür, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 57, 197-198.; Yaşar Kalafat, "Karaçay-Malkar Türklerinde Karşılaştırmalı Türk Halk Kültürü ve İnançları", Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür, Der: Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, s. 120; Adiloğlu, (2002), s. 39 ; A. Mokayev'e göre Malkar dili, Kıpçak ve Bulgar dillerinin yanı sıra diğer komşu Kafkas halklarının dillerinden etkilenerek şekillenmiştir. A. Mokayev, "Malkar Türkleri Malkar Halkının Tarihi 1 ",(Çev. Adilhan Appa), TDAV Tarih Dergisi,S.173, İstanbul 2001, s. 41.

³¹⁶ Biyeler ile soylu kızların evlenmesi ile dünyaya gelen çocuklara Çanka denmekteydi. Adı geçen iki sınıf arasında ayrı bir sınıfı meydana getirmektedirler. Tavkul, (1993), s. 71.

köle), Çangar (toprağa bağlı köle), Kazak/Karavaş (hiçbir özgürlüğü olmayan köle) gibi sosyal tabakaların olduğunu söyleyebiliriz.³¹⁷

Biy, Tavbiy, ya da bir başka ifade ile Aksüyek denilen beyler yönetici sınıfını oluşturmaktaydılar. Özdenler soylu ve hür kesim olup yönetim hakkına sahip olmayan kimselerdi. Kendi aralarında Baş Özden, Sıylı Özden, Sırma denen, beyler kadar hatta beylerden varlıklarının olduğu bir kesim ve Orta Özden ile Töben denilen beye hizmet etmek, onların hayvanlarına ot, tarlalarını sürdürüp buğday biçirmekle mükellef bir diğer kesim bulunmaktaydı. Yukarıda sözünü ettiğimiz birinci kesim özdenler ise beye etmeyen kimselerdi. Toprak sahibi köylülere Karakişi denmekteydi ve bu kişiler kendi topraklarını miras bırakabilme hakkına sahiplerdi. Beyin topraklarını işlemekte olup başka bir beyin hizmetine girmeleri söz konusu olamazdı. Kölelerin bir kısmının azat edilmesiyle ortaya çıkan sınıf Azat denen sınıftı. Bunlar özgürlüklerini satın alma yoluyla da kazanabilmekteydiler. Köleler genelde satın alma ya da savaşta esir düşürme yoluyla temin edilirdiler. Köleler de aralarında bazı sınıflara ayrılmıştı. Casakçı denen denenler toprağı olup sahip olduğu toprak için beye vergi verirdi. Çagar, beye verdiği hizmet karşılığında beyin kendisine toprak vermesiyle toprak sahibi olup yetiştirdiği ürünün yarısını beye veren kesimdi. Ülgülü Kul, kendi evi, toprağı, ailesi olan kölelerdi. Bu tip köleler kendilerine köle satın alabilir, beye hizmet dışında kendi işlerini yapabilirlerdi. Başsız Kul diye adlandırılan köleler ise aile ve toprak sahibi olamazdı. Beyleri bunları satma ve öldürme hakkına sahiplerdi. Kölelerde en alt tabakayı Kazak ve Karavuşlar oluşturmaktaydılar. Bu sınıftaki kölelerden Kazaklar erkek, Karavuşlar ise kadın köleleri teşkil etmekteydiler. Genelde başka milletlerden satın alma ya da esir düşürme yoluyla elde edilen bu kesim, beyin evindeki en ağır işleri yapan, mülkü olmayan, beyin arazisinde çalıştırılıp. beyin üzerlerinde satma ya da öldürme biçiminde tasarruf hakkına sahip olduğu kimselerdi ve evlenemezlerdi.³¹⁸

Klaproth'un Karaçay prensleri, toplumu ve bunların Kabardey beyleri ile olan ilişkileri hakkında vermiş olduğu bilgiler dikkate değer : *“Prensler kendi kullanımları için herhangi bir adamın atlarını alma hakkına sahip fakat onları kısa zamanda sahiplerine teslim ederler. Öte yandan Bek(bey) dedikleri Kabardey prenslere belli*

³¹⁷ Tavkul, (2002), s. 493.

³¹⁸ Ufuk Tavkul, “ *Karaçay Malkarlılarının Etnik ve Sosyal Yapısı*”, Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür, Der: Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, s. 63-65; Tavkul, (1993), s. 70-75.

vergiler ödemek zorundalardı. Tüm Karaçaylılar; prens, soylu ya da köylüler beylerin otoritesi altındadır ve sadece onları kendilerinden üstün olarak düşünürler. Bunlar genelde her evden beş koyun almalarının yanında varlıklı olan, onlara iyi bir at, bir öküz, keçe örtü (jamatschek), kürkler, bakır çaydanlıklar ve başka eşyalar verir.

Kaberdey prenslerinin dostluğu onlar tarafından çok iyi değerlendirilir. Her aile, beklenmedik felaket ya da saldırılarda güvenli bir koruyucu ve uzlaştırıcı olabilecek en güçlülerinden birinin yardımını sağlamaya çabalar. Kimse o zaman hiçbir üyesine hem kişisel hem de genel zarar vermeye cüret edemez...Bu yüzden ne Abazalar ne de Nogaylar Karaçaylılara yağma yapmaya cüret eder. Böyle bir şey olmasın diye Kabardeyler tarafından cezalandırılmış olmalıdır. Bilakis onlar daima onlarla en iyi şartları korumaya isteklidir.”³¹⁹

Karaçaylıların aile yapısı hakkındaki şu ifadeler dikkat çekicidir: “Genelde sadece bir hanım alırlar ancak bazılarının çok mutlu yaşadıkları iki ya da üç hanımı vardır ve diğer dağlıların uygulamalarının aksine onlara insancıl ve şefkatli davranırlar. Burada Avrupalılar arasında olduğu gibi hanım yoldaştır ve kocanın bayağı hizmetçisi değildir. Prenslerin hanımları ayrı evlere sahiptir ve kendilerini hiçbir yabancıya göstermeye kalkışmazlar ve buna rağmen onunla az konuşurlar. Kocanın -sadece gece dışında- gündüz hanımını ziyaret etmesine izin verilmez. Aynı Çerkes geleneği varlıklı usdenler (özdenler) ve soylular arasında da yaygınlaşmaktadır. Fakat sıradan adam hanımlarıyla birlikte yaşar ve yabancıların onları görmesine ve onlarla konuşmalarına izin verir. Kız evlatlar da aynı şekilde fakat dışarıya az çıkarlar. Onlar altın ve gümüş iplik üretiminde ve babaları ve kardeşleri için elbise üretiminde çalışırlar. Onlar arasında, diğer Tatarlar arasında olduğu gibi, evebeyinler bir kız çocuğunun evliliğinde burada kan ücreti denen bir “Kalim” alırlar. Damat eğer varlıksa geline mükemmel bir elbise gönderir... Düğün gününde damat tüm erkek arkadaşlarını evinde toplar ve onlara iştahla yeyip içtikleri bir eğlence verir. Benzeri bir ziyafet gelin evinde de verilir. Ancak sadece gelinin kız tanıdıkları davet edilir.”³²⁰

Karaçaylıların evleri hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Çok temiz tuttıkları evleri köknardan yapılıdır. Ocakları ve küçük pencereleri yoktur. Onların temel ev

³¹⁹ Klaproth, (1814), s. 285.

³²⁰ Klaproth, (1814), s. 286.

eşyaları, bir kanca vasıtasıyla ateş üzerinde asılı duran ve Sohum Kale yoluyla Anadolu'dan gelen çeşitli bakır çaydanlıklardan oluşur.”³²¹

Bir cenaze esnasında kadın ve erkeklerin hal ve hareketleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Bir kimse öldüğü zaman kadın korkunç bir feryat yükseltir, göğüslerini döver, saçlarını yolar; fakat cenazeye katılan adamlar, kırbaçlarıyla şiddetle kendi alınlarına vurur ve kulak memelerini bıçaklarla ezerler. Geri dönüşlerinde, her nasılsa, acılarını bol bira içmekle bastırırlar.*”³²²

3. Karaçaylılarda Din Anlayışı

Karaçaylılar inanç yönünden eskiden diğer Tatar topluluklarından farklı bir anlayışa sahiplerdi. Ulu ruh Tagris'e ve Elijah'a tapar, onun sıkça yüksek tepelerde görüldüğüne inanır, ona kuzu kurban edip, süt ve süt ürünlerinin yanı sıra meyveler sunarlardı. 1782'den sonra İslam'ı benimsemiş ve koyu birer Müslüman olmuşlardır.³²³

Klaproth, Karaçaylıların dini hayatları hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Tüm Karaçay önceden Balkar ve Çegem gibi putperestti. Ancak şu anda aralarında İslamiyet'ten daha hakim başka bir din yok ve şimdi onlar daha önce çok düşkün oldukları domuz etinden iğreniyorlar. Yaklaşık otuz yıldanberi (1782'den beri) Kabardey din adamı İshak Efendi³²⁴ vasıtasıyla İslam'a geçtiler. Şimdiki Efendilerinin ismi de İshak, Mollaları Osman, mescidin minaresinden onları duaya çağırın kişinin adı Guçay'dır.*

Hristiyanlık için kesin yabancılar ve Kur'an'da açıklananlar dışında oruç tutmazlar. Karaçay köyü dışında, her nasılsa, yabancıların definleriyle ayrılan ve

³²¹ Klaproth, (1814), s. 289.

³²² Klaproth, (1814), s. 290.; Arthur Byhan da Karaçaylıların cenaze törenlerinde benzeri uygulamalardan bahsetmektedir. Tavkul, (1993), s. 58.

³²³ Spencer, (1838), C.1, s. 314.; Klaproth, (1814), s. 282,285 ; Klaproth'un Karaçay inancında bir peygamber olarak bahsettiği Elijah'ı Arthur Byhan Karaçay inancında dağ tanrılarında biri olarak ifade etmiştir. Ayrıca Byhan'a göre İslam'ın kabulünden sonra da Karaçaylılar doğa üstü güçlere inanmayı sürdürmüşlerdir. Tavkul, (1993), s. 59.

³²⁴ Osmanlı arşiv belgelerinde Hacı İshak Efendi'nin Kabardey ulemasından bir kişi olduğu, Ruslar Kabardey'i işgal edince Karaçay'a gittiği, Karaçay'da Cami inşa edip 300 öğrenciye ders verdiği geçmektedir. Klaproth, Karaçay'da İslam'ın benimsenmesini sağlayan kişinin Hacı İshak Efendi olduğunu belirtmiştir. Ancak Karaçaylılara İslam dinini ilk öğreten, bir Kumuk Türk'ü olan Esadullah oğlu Ali olmuştur. Kendisi 1710 senesinde Karaçay'daki Kart-Curt Köyü'ne yerleşip Karaçaylılara İslam'ı anlatmıştır. Adilhan Adiloğlu, “*Karaçay Türklerinin İslam Dinini Kabulü*”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/2, Erzincan 2008, s.16,18,20.

*Getmischbasch denen bir yerde Frenk ya da Katolikleri atfeden pek çok mezar ve mezar taşı vardır.”*³²⁵

*“Kur’an’da buyrulan oruçları yerine getirmemek ve günlük ibadetleri ihmal etmek büyük suç sayılır. Kafkasya’daki tüm Müslümanlar gibi Sünnidirler ve Ali’nin taraftarlarına karşı kökleşmiş bir nefret beslerler. Eskiden çok düşkün oldukları yabani ve evcil domuz etine şimdi son derece nefret duyuyorlar ve bu havanlara dokunan bir kişiyi pis olarak görürler.”*³²⁶

4. Karaçaylıların Fiziksel Özellikleri

Edmund Spencer’a göre Karaçaylılar, Tatarlarla aynı soydan gelirler. Tatarcanın bir diyalektini konuşurlar. Kafkasların en güzel topluluklarındanlardır. Açık tenleri, siyah gözler, düzgün yüz hatları vardır. Öteki Tatar kabileleri onlara KaraÇerkes derler. Bu isim yaşadıkları yer olan ve bir kısmı Karasu ya da Karaçay kıyısını kaplayan yerden dolayı onlara verilmiştir.³²⁷

Karaçaylıların fiziksel yapılarıyla ilgili Klaproth şu ifadeleri kullanmıştır: *“Karaçaylılar Kafkaslarda yaşayanların en güzellerinden bazılarıdır ve Gürcülerle, stepteki gezici Tatarlardan çok daha güçlü bir benzerlik gösterirler. Onlar iyi yapılıdır ve iri, siyah gözler ve açık bir tenle güzelleşmiş dikkate değer ince yüz hattına sahiptir. Onların arasında Nogaylarda yaygın olan geniş, düz yüzler ve çekik gözlü kimseye rastlamazsınız.”*³²⁸

Rus tarihçi Tokurev 1848 yılında Karaçay bölgesinde bulunmuş, onların fiziki özellikleri ile ilgili bilgi vermiş, Karaçaylıların yüzlerinin Tatar, Moğol, Nogay gibi kavimlerin mensuplarının yüzlerine benzemediğini, onların Kafkasların en güzel milletlerinden biri olduklarını ifade etmiştir. Rus idari görevli G. Petrov Karaçay’da 1870’lerde görev yapmıştır. Karaçaylıların fiziki yapılarından söz ederken onların esmer, genel olarak orta boylu, geniş omuzlu, sağlam yapılı olduklarına değinmiştir.³²⁹

³²⁵ Klaproth, (1814), s. 285.

³²⁶ Klaproth, (1814), s. 291.

³²⁷ Spencer, (1838), C.1, s. 305-306.

³²⁸ Klaproth, (1814), s. 286.

³²⁹ Tavkul, (1993), s. 55-57.

5. Karaçaylıların Eğitim Anlayışı

19. yüzyılda Arap harfleri Karaçay diline uyarlanarak birtakım dini eserler verildiyse de bu yazı tipi yaygınlık kazanamamıştır. Çocuklara verilen eğitim Kur'an okumasını öğrenmelerine ve dini bilgileri kazanmalarına yönelik olarak köy medreselerinde verilmekteydi. Biyelerin çocukları Rus okullarına gitme imkanına sahiplerdi. Kendi bölgeleri dışında kalan bu okullara gidenler olmuştur. Karaçay'da Rus okullarının açılması ise daha sonra gerçekleşmiştir. Uçkulan ve Ogarı Teberdi'de açılan okullar Karaçay'da açılan ilk Rus okullarındandır. İlki 1878'de, diğeri de bir yıl sonra 1879 yılında açılan bu okulların eğitim dili Rusçaydı ve kızlar bu okullara gönderilmezlerdi. Fakat medresede eğitim alıp Arapça öğrenebilmekteydiler. Sayısı artan Rus okulları kolonileştirme politikasına hizmet etmiştir.³³⁰

Eğitim konusunda Klaproth'dan şu bilgileri alıyoruz: *“Karaçaylıların bir çoğu oğullarının eğitimini, onlara okuma ve yazmayı öğreten mollaya emanet ederler. Bu sınıflarda uzmanlık kazanınca Toçta denir ve kutsal ibadette mescitte Kur'an okuması için atanır. Bu görevi yerine getirdikten bir zaman sonra eğer başka mesleği benimsemezlerse kendileri molla sonrasına uygun hale gelirler.”*³³¹

Karaçaylılar çocuklarının eğitimlerine önem verirlerdi. Karaçay çocukları mutlak erdem kuralları ve itina ile eğitilir, ana-babaya itaat etmemekte ısrar eden erkek çocuk cami önünde ahaliye teşhir edilir, bu uygulama ve uyarıların sonuç vermemesi halinde bazı gerekli eşyalar verilmek suretiyle o kişi aileden çıkarılırdı. Böylece o ve onun soyundan gelen kimseler sözü edilen aileye yabancılaşırlardı.³³²

6. Karaçaylıların Kullandıkları Bazı Silahlar ve Giyim-Kuşam

Karaçay erkeklerinin kıyafetleri ve silahları Çerkeslerinkini andırır. Bölgeleri av hayvanlarıyla dolu olan Karaçaylılar avlanma mızrakları da kullanırlar. Kadınlar dışarıda yünlü ve kürklü elbiseler giyerler, yazın beyaz pamuklu elbiseleri tercih

³³⁰ Tavkul, (1993), s. 105,106.; Yaşar Kalafat bölgede Arap harflerinin kullanılmasının 18. yüzyılda da söz konusu olduğunu 1715 yılında Holam köyünde bulunan yazıtlara dayandırarak ifade eder. Kalafat, a.g.m., s. 112.; Adilhan Adiloğlu da Karaçay Malkar dilinde Arap harfleri ile yazılmış en eski eser olarak üzerinde töre ile ilgili yazılar bulunan Holam yazıtının kabul edildiğinden bahsetmektedir Adilhan Adiloğlu, *“ Karaçay Malkar Edebiyatı ”*, Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür, Der: Ufuk Tavkul- Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, s. 148.

³³¹ Klaproth, (1814), s. 288.

³³² Spencer, (1838), C.1, s. 314-315.

ederlerdi. Evli kadınlar başlarını muslin şal ile örterlerdi. Genç kızlar gümüş süslemeli başlık takarlardı.³³³

V. Şestov'un ifadesine göre diğer dağlı kavimlere nazaran Karaçaylılar, elbiselerini temiz tutarlardı. Ayrıca evlerinde de temizlerdi. G. Petrov ise onların kıyafetlerini Asyalıların kıyafetlerine benzetmiştir.³³⁴

Klaproth Karaçaylıların kullandıkları silahlardan şöyle bahseder: “*Günümüzde silahları tabancalar, kılıçlar ve kamalar; önceden kalkan da kullanırlardı, Ssungeh ve Mudshura denen iki farklı av mızrağı da. Ülkenin dağlık yapısı sebebiyle tekerlekli araçları yoktur fakat her şey yük beygiri üstünde taşınır.*”³³⁵

7. Karaçaylıların Geçim Kaynakları

Berje, Karaçaylıların önemli yaşam alanları olarak Kart Curt, Hurzut ve Uç-Kulun köylerinden bahseder ve Karaçaylıların temel geçim kaynağının hayvancılık olduğunu ifade eder.³³⁶ Klaproth, Karaçaylıların geçim kaynakları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır: “*Karaçaylılar, komşuları Çerkesler ve Abazalar kadar çok fazla yağmaya düşkün değildir. Hırsızlık ve dolandırıcılık sözleri onlar arasında nadir duyulur. Aşırı çalışkandırılar ve başlıca geçimleri tarımdır... ..Toprak verimlidir ve bol miktarda buğday, arpa, darı ve olatmak için ot üretir. Ancak bu yer 8 verst genişliğindedir. Tüm etraftaki arazi, sıklıkla yabani armut ağacıyla karşılaşılın ormanla kaplıdır. Burada ayrıca bal ile konservelenen ve Kabardey ve Türklerin kullandığı büyük miktarlarda Cornel-berries yetişir. Yabancı tüccarlara ayı, kır tavşanı, tilki ve sansarların derilerini satarlar. Fakat yaban keçilerinin derilerini kendilerine saklarlar ve ibadet süresince diz çöktürkleri yer üzerine serdikleri halılar için kullanırlar... küçük olmalarına rağmen güçlü ve canlı olan ve hayranlık uyandırıcı bir şekilde dağlarda seyahate uyumlu bir çok koyun, eşek, katır ve at bakarlar. Tereyağları harikadır ve sütle çok güzel peynir yaparlar. Onlarda çok yaygın bir gıda, kefiridir.*

³³³ Spencer, (1838), C.1, s. 317-318.

³³⁴ Tavkul, (1993), s. 56-57.

³³⁵ Klaproth, (1814), s. 289.

³³⁶ Berje, a.g.e., s. 53. ; Arthur Byhan da Karaçaylıların temel geçim kaynağının hayvancılık olduğunu ifade etmiştir. Tavkul, (1993), s. 58.

*Kaynamış koyun eti ya da küçük çubuklar üzerinde kızartılmış et veya kıyılmış et ya da başka şeylerle doldurulan çörekler de yaygındır.”*³³⁷

Yaşadıkları yerde av hayvanları bolca bulunduğundan av sonrası avlarının kürklerini Yahudi, Ermeni ve Rus satıcılara satmaktaydılar.³³⁸

İ. KUMUKLAR

Kumık, Kumih, Kumuh, Gumık, Gumuh gibi çeşitli biçimlerde yazılan Kumuk sözcüğü Divan-ı Lügat’it Türk’te bir bey adı olarak geçmektedir. Kumuk adının Kumuk kasabasından geldiğini düşünenler de bulunmaktadır.³³⁹ Kumuklar, kuzey doğu Kafkasya, Hazar Denizi’nin batı kıyıları ve Azerbaycan’ın kuzeyini kapsayan sahada yaşarlar. Terek’in Hazar’a döküldüğü bu saha oldukça düz ve verimli bir ovadır.³⁴⁰

Kumuklar atalarını Kafkasya Hunları ve Hazarlar olarak görmüşlerdir. Julius von Klaproth, Kumukların soyunu Hazarlara dayandırmaktadır. Kimi bilim adamları ise onların Gazi Kumuklardan (Laklardan) bir kısmının ovaya inmesi ve orada bulunan Türklerle kaynaşmaları neticesinde oluştuğu yönünde görüş belirtirken kimileri onları Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden kopmuş bir topluluk olarak görmektedir.³⁴¹ Ancak Kumuklar hakkındaki yaygın kanaat Oğuzlar ve Kıpçak Türklerinin karışımı sonucu ortaya çıktıkları yönündedir.³⁴²

Kumuklar Türk şivesiyle konuşmaktadırlar. Bu açıdan Turani bir kavim oldukları düşünülür. Bununla birlikte Turani kavimlerin Kafkasya’ya gelişinin M.Ö. 8 ve 9. yüzyıllarda olduğu, oysa Kafkasların yerlilerinin çok daha önceden bölgede bulunduğu, M.Ö. 30 ila 20.yy. önce Anadolu, Mezapotamya, Suriye’yi işgal eden Kafkas halklarının yanında Kumuk diye bir halkın da bulunduğu, Adana’nın kuzeyinde varlık gösteren bu toplumun belli bir süre sonra Kafkas kavimleri ile birlikte Kafkasya’ya geldiği, sonrasında tarihsel süreç içerisinde İskitlerin, Hunların, Bulgarların, Macarların, Avarların, Gengiz’in ordularının, Timur’un ordularının Kafkasya’yı istilasına müteakip Kumukların yaşadığı yerin Derbent civarında ve

³³⁷ Klaproth, (1814), s. 288.

³³⁸ Spencer, (1838), C.1, s. 318.

³³⁹ Rıza Kurtuluş, “Kumuklar”, İslam Ansiklopedisi, C. 26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s.372.

³⁴⁰ Caferoğlu, a.g.e., s. 50. ; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 302.

³⁴¹ Tavkul, (2007), s. 183-184.

³⁴² Kurtuluş, a.g.m, s. 372. ; Tavkul, (2007), s. 185.

savunmasız oluşu sebebiyle uzun süre bu topluluklarla bir arada yaşayıp dillerinin değiştiği görüşünü savunanlar da bulunmaktadır.³⁴³

Kumuk beylerine Şamhal denmektedir. Şamhalar Cengiz Han soyundan gelmektedirler ve Şamhallık soy bağı esasına dayanır. Kumuk beyleri; Gazi kumuk ve Karakaytak beylerinden kız alıp kız verirlerdi. Kumuk Şamhalı alt sınıftan kimselere kız vermezdi. Fakat onlardan kız alabilirdi. Bu durumda o kızdan doğan bir çocuk bey olamazdı.³⁴⁴

J.LEZGİLER

Gürcülerin Leki ya da Lekzi, İranlılar ve Arapların Lekz, Rusların Lezgin dedikleri Lezgi halkı Dağıstan'ın güney doğusu ve Azerbaycan'ın Kuzey doğusunu kapsayan Samur havzasında yaşar. Gürcülerin bir efsanesine göre Gürcüler ve Lezgiler, Likos ve Kartlos isimindeki kardeşlerden gelmektedirler. İsimlerini de bu kardeşlerden almışlardır. Fütühû'l-büldân adındaki eserinde Belazuri bu halkın adının manasını şehir, kule, halk ve ülke olarak vermiştir. Lezgiler VII ve VIII. yüzyıllarda İslam ordularının bölgeye gelmesiyle İslam dinini tanıma fırsatını buldular. Bu dönemde İslamiyet Lezgilere kısmen yayılmış olsa da bu dinin onlar arasında geniş ölçüde kabulü Şirvanşahların XV. yüzyılda bölgeyi ele geçirmesi neticesinde olmuştur. Lezgiler Osmanlı hakimiyetini XVI. yüzyılda kabul etmişlerdir. Lezgiler ve Osmanlı Devleti arasında 1578 yılında yapılan antlaşmaya göre Lezgiler, Osmanlı padişahı adına hutbe okutacak, gerektiğinde Kırım Tatar ordusunun topraklarından geçmesine izin verecek ve bir savaş durumunda Osmanlı Devleti'ni destekleyecek, Osmanlı da Lezgilerin liderinin iktidarını kabul edecekti. Lezgiler 1775'te bağımsız Küri Hanlığı'nı kurdular. Fakat Lezgilerin bir bölümü bu hanlık dışında yaşamaya devam ettiler. Rusya'nın güdümü altındaki Gürcülere Osmanlı'dan aldıkları destekle saldırıp zarar verdiler. Ermenistan'a saldırdılar. Osmanlı'nın desteğini çekmesiyle geri çekildiler. 1812'de Küri Hanlığı Rus hakimiyetine girdi. Şeyh Şamil'in Ruslara karşı vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesinde Lezgiler de yer aldı. Küri Hanlığı 1864'te kaldırılarak bu bölge Rusya'nın bir idari birimi oldu.³⁴⁵

³⁴³ Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 302-304.

³⁴⁴ Ufuk Tavkul, "Kumuk Türkleri", Kırım Dergisi, 2005, s.30.

³⁴⁵ Davut Dursun, "Lezgiler", İslam Ansiklopedisi, C.27, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, s.169-170.

Lezgilerin karakteristik özellikleri ile ilgili Edmun Spencer şunları söylemiştir: *“Çerkesleri ayıran ender güzellikteki hatları, şekil simetrisi ve fiziksel güçleri onlarda hiç yoktur; fakat en yüksek derecede aktif ve çevikler, her yorgunluğa tahammül edebilir, savaş alanında cesurdur, azimli ve tüm diğer Kafkas ırklarının üstünde kindar olduklarını da ekleyebiliriz. Bir Lezgi'nin kan davası korkunç bir meseledir. Kan sadece kanla cezalandırılabilir ve intikam alınıncaya kadar ölünün ruhunun asla huzur bulamayacağına inanılır. Bundan dolayı bir Lezgi savaş meydanında öldüğünde her zaman ölünün intikamını almaya hazır, yemin etmiş bir arkadaşı vardır. Böylece bu halkın, eski düşmanları Ruslara karşı besledikleri yoğun nefret nesilden nesile sürer. Evebeyn ve yaşlıları tarafından, katledilmiş atalarının ruhuna bir kefaret olarak yatıştırıcı bir kurbanın gerekliliği onlara iyice anlatılır.”*³⁴⁶ Yine Spencer'dan aldığımız bilgiye göre bu halkta kan dökmenin karşılığında kan döken kişinin kanının dökülmesi hususu, Lezgilerin kendi aralarındaki meselelerde aşırıya gidip kan dökmemelerinde etkili olmuştur.³⁴⁷

Alexander Dumas, Nuha'da Prens Tarkanov'a misafir olur. Burada öğrendikleri tüyler ürperticidir. Prens'in oğlunun anlattığına göre babası Lezgilerle yaptığı mücadelelerde otuz Lezgi'nin başını kesmiş ve yirmi iki tanesinden sonra yaptıklarına karşılık olarak Rus imparatoru tarafından kendisine bir yüzük hediye edilmiş. İvan ismindeki bu genç de babasının izinden gideceğinin sinyalini vermektedir. Lezgilerin düşmanlarının sağ ellerini kesip evlerinin kapılarına astıklarını, kimin evinin kapısında daha fazla kesik el var ise onun bulunduğu Lezgi köyünde başkan olduğunu, bunun dışında rehin alıp fidye istemek gibi bir özelliklerinin olduğunu anlatmaktadır. İvan, çarlık hakimiyetinin bir çok köyde tanınmaya başladığını ifade etmiştir. Dumas'ın Paris'e döndüğünde ona kendisinininkine benzeyen bir tüfek göndereceğini söylemesi³⁴⁸ de oldukça ilginçtir. Yukarıda Dumas'a anlatılanların abartılmış sözler olma ihtimali olsa da bu ifadeler taraflar arasında meydana gelen savaşta acımasız ortam ve insanların bu yaşantıyı kanıksamış olmasını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Gürcülerin Ruslarla işbirliği yaparak Lezgilere karşı verilen mücadelede rol oynadıkları ve onların Rus yanlısı oldukları gözler önüne serilmiştir.

³⁴⁶ Spencer, (1854), s. 355.

³⁴⁷ Spencer, (1854), s. 356.

³⁴⁸ Dumas, a.g.e.,s. 161-165.

Golovin'in Lezgilerin idari yapısına dair bilgileri de vermektedir: *“Lezgiler, ihtiyarlar tarafından idare edilen ataerki derneklerden oluşur. İhtiyarların gücü çok kısıtlıdır. Sadece genel girişimlerde görünür. Hakimler (Cadi) sivil tartışmalara hüküm verirler. Adat (usul) kan hukuku ilkesi üzerine cezai meselelere karar verirler.”*³⁴⁹

Lezgiler hakkında bilgi veren İvan Golovin Şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Lezgiler Dağıstan'da yaşar ve Ruslar onları hepsinin en belalı olarak görür. Fakat birçok kabileye bölünmüşlerdir ve nüfus miktarları yaklaşık olarak 400.000'dir... ..Lezgiler görünüm ve özellikleriyle diğer kabilelerden ayrılırlar. Genellikle mavi ya da gri (?) gözleriyle güzel ve bir kuzey ırkı olarak görünür. Genel olarak uzundur, fakat diğer Çerkesler kadar çok iyi biçimli değildirler. Kalın kaşları, alın üzerindeki kırışıklar, savaçı tavırlarına ek olarak görünür.... ..Lezgiler Kafkaslarda Tatarca konuşmayan ve anlamayan neredeyse tek halktır. Diyalektleri diğer tüm Çerkes dillerinden farklıdır ve Avrupa dilleri Lezgi kelimelerini söylemek için seste gerekli şeyden yoksun oldukları için telaffuzu çok zordur.”*³⁵⁰

Hon John Abercromby'nin Batı Kafkaslara yaptığı seyahatini konu alan kitabında Abercromby uğradığı bir Lezgi köyünden şu şekilde bahsetmektedir: *“ Küçük Lezgi köyü Kakh'a ulaştığımızda neredeyse karanlıktı. Fakat evlerin iyi inşaa edildiğini ,temiz ve konforlu görünümünü ve dik eğimli kiremit çatılara sahip olduklarını görmek için yeterince aydınlıktı. Bu mimari özellik Gürcülerden alınmış olmalı. Dağların ötesindeki Lezgilerin evlerinde aslında çatılar her zaman düzdür.”*³⁵¹

İvan Golovin Lezgilerin değirmen ve köprü yapımında usta olduklarına şu şekilde vurgu yapmaktadır: *“Lezgilerin değirmen ve köprüleri özel ilgiyi hak eder. Su setler vasıtasıyla toplanmaz. Ancak bir kanal vasıtasıyla değirmen çatısı yüksekliğine taşınır. Oradan dar, ahşap bir oluk vasıtasıyla değirmenin altına iner ve sekiz veya on kolu olan ve bir silindire bağlı küçük bir yatay tekerleği harekete geçirir. Taşı döndürür. Fakat dişli yoktur. Bu kanallar üç ya da dört verst genişliğinde tarlaları*

³⁴⁹ Golovin, a.g.e., s. 160.

³⁵⁰ Golovin, a.g.e., s. 82,161,162.

³⁵¹ Abercromby, a.g.e., s. 13.

sulamaya da hizmet eder ve suyu birkaç kulaç yüksekliğe yükseltir. Fakat her yerde engebeli olan toprak, uygulamaya ve bu yapay akıntıların çalışmasına çok elverişlidir.

*Kemerli köprüler Rus mühendisleri çaresizliğe düşürür. Kazıkların batırılmadığı şiddetli sellerde Lezgileri taklit etmeye mecbur olurlar. Lezgiler şu şekilde bir köprü inşaa ederler: kayalarla engellenmiş nehir en geniş taşındığı yere kadar setten üç kat daha uzun yayılan bir dizi kiriş koyarlar. Bu kirişleri kayalarla örterler ve sonra tüm yer tamamen ve düzgünce örtülene kadar ikinci ve üçüncü bir ahşap sıra koyarlar. Bu suretle köprülerin esnekliği artar. Fakat yeterince güçlüdür ve Rus topları gibi en ağır yükleri taşır.*³⁵²

K.NOGAYLAR

Nogayların isminin kesin olmamakla birlikte Moğolların Altın Orda emiri Nogay'dan geldiği düşünülmektedir.³⁵³ Nogaylar, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda Tabol ve Yaik arasındaki sahada varlık gösterirken Kalmuk saldırılarıyla batıya Astrahan civarına yerleşmiş, Rus çarı I. Petro zamanında Kuban ve Kuma'ya iskan edilmişlerdir.³⁵⁴

Klaproth Nogaylar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Kafkas steplerinin doğu kısmında Kuma ve Hazar Denizi arasında kısmen Nogay Hordalarının aileleri ikamet eder... .. Buradaki tüm Nogay evleri, göçebe ulusların hareket tarzlarından sonra koyun, öküz, at ve deve sürüleri ile gezer. Fakat neredeyse her orda biri yaz ve diğeri kış için kendi düzenli bölgesine sahiptir... .. Misafirperver ve sosyaldirler ve tümü Müslümandır.*³⁵⁵

*Kuban'ın ötesindeki Manzurow ve Nawrus-Aul denen yerlerdeki Nogaylar kısmen göçebe yaşantıyı terk etmişlerdir ve Çerkeslerinki gibi balçık veya siva ile örtülü hasır işinden oluşan evlerde, kalıcı köylerde ikamet ederler.*³⁵⁶

“Nogaylar Sünni Müslümandır ve kısmen Türkler arasında öğrenimlerini sürdüren ve beş ya da altı yıl içinde Kuban'a dönen kendi milletinden Mollaları vardır.

³⁵² Golovin, a.g.e., s.163-164.

³⁵³ Mehmet Alpargu , "Nogaylar", İslam Ansiklopedisi, C.33, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, s. 202.

³⁵⁴ Berje, a.g.e., s. 51.

³⁵⁵ Klaproth, (1814), s. 159-160.

³⁵⁶ Klaproth, (1814), s. 161.

Ama yine de onların çoğu aşırı cahil ve nadiren Kur'an okumak ve birkaç dua tekrarlamaktan daha başka bir şey öğrenirler.

Nogaylar genelde, otlak hatrına birlikte bir Aül'u oluşturan birkaç aile topluluğu şeklinde yaşarlar. Önce bir yere kamp kurarlar ve sonra bir diğerine. Bir Aül'un gücünü hesaplamadaki olağan yöntem kazan sayısıyladır. Her bir aileye bir kazan sayılır. Fakat Ruslar aile sayısını, Tatar ve Perslerin Aldshik dedikleri keçe çadırlarla belirlerler. Önceden bu insanlar arasında yaygın olan arabaların üstünde yaşama pratiği şimdi neredeyse tamamen terk edildi. Fakat Nogaylar hala bir çok, öküzler tarafından sürülen, büyük iki tekerekli, araba denen, yağsız tekerlekleriyle dayanılmaz bir gıcırta yapan ve bundan onların aşırı gurur duyduğu taşıtlara sahiptirler.

Olağan yiyecekleri süt ve farklı yollardan yaptıkları peynirdir. Kısrak sütüne düşkün oldukları gibi çok sayıda bu hayvandan bakarlar ve Kalmuklar gibi ondan damıttıkları Kümiss denen kutlu ruh ile basitçe ve sıklıkla kendilerinden geçerler. Nogay kadınları çirkin değildirler ve özellikle üst sınıftakiler çok narin tene sahiptirler ve yapılarındaki sıcaklıktan dolayı komşu milletlerin büyük gözdeleleridirler.”³⁵⁷

Robert Lyall, Nogay Tatarları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Kafkasya'nın kuzey hattında yaşayan Nogay Tatarları, arkadaş canlısı Çerkesler gibi aynı formalitelere bağlıdır. Bu kabilelerden hiçbiri açıkça soymaya ya da çalmaya cesaret etmez. Ancak bazen gizlice yaptıkları şüpheldir ve hattın diğer yanındaki kardeşleriyle de bir haberleşme sürdürürler ve onların bazı yağmacı istilalarına rehberlik eden bilgiyi onlara sağlarlar.”³⁵⁸*

Kuban'ın sol kıyılarında Humara ve Cugut arasında Tahtamış Nogayları, Ubejinsk ve Tiflissk arasında savaşçılıklarıyla ün salmış Navruz Nogayları, Nikolayevsk ve Barsukovaya arasında Kıpçak Nogayları, yine Kuban'ın sol kesiminde Karamurza Nogayları, Kuban'ın solu ve Küçük Zelençuk civarında Mansur Nogayları, Kuban Nogaylarını teşkil ederler. Bunların dışında Kumuk bozkırlarında Suluk ve

³⁵⁷ Klaproth, (1814), s. 162.

³⁵⁸ Lyall, a.g.e, C.1, s. 450.

Terek nehirleri arasında Kuma Nogayları yaşamaktaydılar ki bunlar da Aksaylar ve Kostekler diye iki koldan oluşmaktaydı.³⁵⁹

L.OSETLER

Pek çok farklı görüş olmakla birlikte genel kanaat, Osetlerin kökeninin Ortaçağdaki Alanlara dayandığı yönündedir. Gürcü vakayinamelerinde Osetlerden Hazar istilasında ele geçirilen Gürcü esirlerin torunları olarak bahsedilir. “*Asia Polyglotta*” isimli eserinde Klaproth’un Osetlerle ilgili yaptığı çıkarımlara göre bu topluluk Herodot’un Arianoi diye bahsettiği kimselerdir, Med Sarmatlarıdır ve İskitlerin kurduğu Med kolonisidir, Ortaçağ’daki Alanlardır. Klaproth’a göre Oset dili İndo-Germen dil grubundandı. Bir başka seyyah Dübua ise Oset dilinin Eston diline benzerliğinden bahseder.³⁶⁰ Osetler kendilerine “İron” derler.³⁶¹ Oset sözcüğü Gürcücede “Osların yurdu” anlamına gelmektedir.³⁶² Oset dilinde İron ve Digor lehçeleri bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonunda Digorlar Arap, İronlar Kiril, Tuallaglar Gürcü alfabesini kullanmaktaydılar. Osetlerin bir kısmı Ortadoks Hristiyan, daha az bir bölümü ise Sünni Müslümandır.³⁶³

Adolf Berje XIX. yüzyılda varlık gösteren dört Oset topluluğundan bahsetmiştir. Bunlar Kafkas dağlarının kuzeyinde yaşamaktaydılar. Urup Nehri’nin üst kesiminde yaşayan Diogorlar, Ardon Irmağı’nın üst kesiminde yaşayan Valacirler, Gürcü Askeri Yolu’nun batısında kalan Fiyagdon ve Suadon vadilerinde yaşayan Kurtatlar, Tangur Vadisi’nde, Terek ve Kirjim Nehri civarında yaşayan Tugaurlardır. Bu dört Oset topluluğundan biri olan Digorların yaşam tarzı diğer üçünden farklılık arz eder. Diogorların fiziksel görünüşleri ile ilgili olarak genelde esmer, uzun boylu oldukları, saçları traş edip sakal bıraktıkları, yüz tiplerinin Çerkeslere benzediği söylenebilir. Kişilik özellikleri açısından bakıldığında konuksever, sözlerine sağdık, cesur ve gururlu oldukları görülür.³⁶⁴

³⁵⁹ Berje, a.g.e., s. 51-53.

³⁶⁰ Berje, a.g.e.,s. 55-57.; Julius Von Klaproth, *Asia Polyglotta*, Bei A. Schubart Rue Choiseul, Paris 1823, s. 87.; Grgoriantz, a.g.e., s. 149. ; Klaproth, (1814), s. 5.; James Bell, *Osetleri Medlerin bir kolonisi* olarak ifade etmiştir. Bell, (1998), s. 227.

³⁶¹ Grigorianz,a.g.e., s. 149 ; Yusuf İzzet Paşa, a.g.e., s. 198.

³⁶² Tavkul, (2007), s. 161.

³⁶³ Abdullah Saydam, “*Osetler*”, İslam Ansiklopedisi, C.33, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, s.437.

³⁶⁴ Berje, a.g.e., s. 57-58. ; Osetler genelde sarışın ve mavi gözlüdürler. Grigorianz, a.g.e., s. 149.

Oset toplumu; Vozdanlar (prens ya da asiller), Kavdaslar (köleler) gibi unsurlardan oluşan sınıflı bir yapıya sahiptir. Bu sınıflardan birine mensup olmak kişinin soyu ile ilgilidir. Vozdanlar kendi sınıfından kişiler ile evlilik yaparlar.³⁶⁵

Kırım, Kafkaslar ve Rusya'ya 1821 ve 1822 yıllarında yapmış olduğu seyahati "Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus" isimli eserinde kaleme alan Dr. E. Henderson'ın bir Oset köyünde gördüklerine göre köy, iyi inşaa edilmiş; evler alçak fakat düzenli ve temizdir. Osetyalılar genelde biraz kısa ve şişman olmaya eğilimlidirler. Kıyafetleri Kabardeylerinkine benzer. Dizlerine uzanan pardüso, genelde siyah ya da açık kahverengi yün malzemedden pantolonlar, başlarına sıkı oturan ve neredeyse tamamen düz koyun derisi bir kep giyerler. Evleri balçıkla örtülmüş kamışlardan yapılmıştır. Ahır ve ek binaların çoğu inek gübresi ile sıvalıdır. Çatılar tamamen düzdür ve mısır ayıklamaya hizmet eder.³⁶⁶

Lyll Osetler hakkında şu tespitleri dikkat çekicidir: "*Kazbek'te yaşayanlar çoğunlukla Osetlerdir ve onların çoğu Hristiyan'dır. Dostça iletişim sürdürdükleri ve dağlardaki kardeşlerince dinleri ve hala daha Ruslara bağlılıkları yüzünden sevilmeyen Gürcülerle müttefikler.*"³⁶⁷

Vladikafkas'ın yakın çevresinde ikamet eden -hakkından gelip Ruslardan fidye alana kadar esir olarak alıkonacak yolcular için pusuya yatan- Osetlerden bir çok seyyah bahsetmiştir. Bu korkunç zorla para alma yöntemi bu insanlar arasında kırk yıldan fazla var oldu ve bunu çok sıklıkla sürdürdüler ki, bazı yolculara pusu kurulmadığı ya da onlar tarafından kaçırılmadıkları ancak üç ay geçirdi."³⁶⁸

Lyll'ın Osetler hakkında bahsettiği özellikler XIX. yüzyılda bölgeye gitmiş başka bir seyyah olan George Leighton'un şu ifadeleriyle paralellik arzeder : "*Gori'ye varışımız iki sebepten ötürü biraz tehlikeliydi. Bu muhitte köprü yok. Tüm nehirlerden suda yürüyerek geçmek zorunda kaldık ve kuvvetleriyle sürüklenip gitmeye yakındık. İkinci endişe, karşılaşılmassa da, dağ evlerinin altındaki bu geçidi istila eden Osetlerdi.*"

³⁶⁵ Berje, a.g.e., s.58-59.

³⁶⁶ Henderson, a.g.e., s. 468.

³⁶⁷ Lyall, a.g.e., C.1., s.476.

³⁶⁸ Lyall, a.g.e.,C.1.,s. 502.

*Onlar Kafkaslardaki çok sayıda kabileden birini oluştururlar ve sözde Ruslara boyun eğmiş ve onlarla dost olsalar da başarılı soygun ve yağmalarla meşgul oldukları zaman haricinde asla memnun olmadıkları bana söylendi.*³⁶⁹

XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gitmiş olan Captain R. Miganan da Osetler için şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Ruslara boyun eğmiş ve Kazaklar gibi organize olmuş insanların yaşadığı bir Oset köyünden geçtik. Bu kabilenin büyük kısmı yine de emperyal hükümdarlığa itaat etmez ve yol soygununun yanı sıra onlara karşı tüm düşmanlık hareketleri çok iyi karşılanır. Bir yağmacının mesleği onlar için gurur verici bir iştir. Utanç verici olarak düşündükleri tek suç bir anlaşmaya sahip oldukları kişilere, asla zarar vermeyeceklerine dair bir söz verdikleri zaman bu sözü bozmalarıdır.*”³⁷⁰

Kafkasya ve Gürcistan’dan Mektuplar isimli eserde 12 numaralı, 8 Kasım 1811 tarihli mektupta Osetler hakkında birtakım ifadelere rastlamaktayız. Onların bazı huyları ve kullandıkları silahlardan şöyle bahsedilmiştir: “*Osetler Çeçenlerden biraz farklıdır. Her zamanki silahları tüfek olmasına rağmen yay ve okları kullanırlar. Birbirlerini bir tabanca, kama ya da yay ile sürekli tehdit eden, kendiyle övünen ve kavgacı kimselerdir. Ancak genelde büyük curcuna çıkararak kendilerini tatmin ederler ve çabucak tekrar arkadaş olurlar.*”³⁷¹

Cenaze ile ilgili uygulamaları hakkında ise şu bilgiler verilmiştir: “*Bir Oset’in ölümü üzerine dul eşi feryat eder, saçını ve yüzünü yolar ve göğsüne vurur. Fakat bu umutsuzluğa çoğunlukla sadece tekrar evlenmesinin imkansızlığı sebep olur. Her an kendini bir bıçak ya da taş ile öldürecek gibi, boğacak gibi ya da kendini bir kayanın tepesinden atacakmış gibi yapar. Fakat devamlı olarak, üç yas günü boyunca onu asla bırakmayan komşuları tarafından tutulur.*”³⁷²

³⁶⁹ Ditson, a.g.e., s.291.

³⁷⁰ Captain R. Miganan , A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia Thence; Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks into Koordistaun, Vol. 1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1839, s.45.

³⁷¹ Freygang, (1823), s.55.

³⁷² Freygang, (1823), s.55-56.

M.TATARLAR

Orhon yazıtlarında da geçen Tatarlar, Çinliler tarafından Moğolca konuşan topluluklara verilen bir isim olmuş (Ta-ta), Moğol hakimiyeti ile birlikte bu isim Türkçe konuşan Orta Asya topluluklarını da kapsar hale gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Tatarlar bir Türk kavmidir. İslam kaynaklarında genelde Moğolları ifade ederken kullanılan Tatar sözcüğü, Ermeni ve Gürcü Tarihçilerce de Moğollar için kullanılmıştır. Osmanlılarda Kırım Hanlığı ve askerleri için Tatar denilmiştir. Tatar ifadesi günümüzde bir Türk boyu olarak geçer. Çoğunlukla İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılmaktadır.³⁷³

*Tatarlar kesinlikle harika atlılardır. Eğelerine binmek çok zor olmasına ve atları sürekli bir çok çuval, kayış vb. ile yüklü olmasına ve genelde silahlarına ek olarak ağır ceketler giymelerine rağmen yine de aldırış etmeden atlarının iki tarafına büyük kıvraklıkla binerler ve eğer üstünde asla yorgun görünmezler.*³⁷⁴

Spencer'dan edindiğimiz bilgiye göre Sohum Kale civarında yaşayan Tatar aşiretleri Ruslara düşmandırlar. Onlara karşı acımasız davranırlar. Koyun postundan ceketleri, uzun yün şapkaları, omuzlarında asılı Grek tüfek, bellerindeki kuşakta da silahların eksiksiz bir cephanesi mevcuttur.³⁷⁵

Alexander Dumas Hazar kıysındaki steplerde bir Tatar kampını ziyaret etmiştir. Kamptaki insanlar Bakü'den getirdikleri un çuvallarını Kafkasya'da savaşılan orduya götüreceklerdi. Onları ziyaret ettiği esnada ekmek pişirip yemektedirler. Bunu bir hamur parçası kesip ateşin üzerindeki demir davul üzerinde sopalarla çevirmek suretiyle yapıyorlardı. Yine aynı saçın üzerinde et de pişirmekteydiler. Et, ekmek ve tuz Dumas'a ikram edildi. Eti bıçakları batırarak yediler. Sonra Tatarlar geceleyin develeri ile yola koyuldular.³⁷⁶

³⁷³ Faruk Sümer, "Tatarlar", İslam Ansiklopedisi, C.40, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2011, s.168-170.

³⁷⁴ Cunyngame, a.g.e., s. 220.

³⁷⁵ Spencer, (1854), s. 329.

³⁷⁶ Dumas, a.g.e., s. 139.

Dumas'ın ifadelerine göre Tatarlar dağlarda ve steplerde gezinirler. At, koyun ve sığır beslerler, halı dokurlar, hançer ve zengin işlenmiş tüfek yapıp satarlar. Bu silahlar dört at ya da iki kadın karşılığında satılabilir.³⁷⁷

Tiflis'ten bahsederken Tatar unsurları da dile getiren James Bryce onlar hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *Tatarlar muhtemelen İranlılar kadar çok sayıdadırlar. Fakat onların çoğu Hazar kıyısı ve İran'dan bir ileri bir geri gelip giden nakliyecilerdir. Yerleşik bir nüfustan daha ziyade gezici bir nüfustur. Tamamı yoksul insanlardır. Ağırbaşlılık ve çalışkanlıklarıyla iyi bir üne sahiptirler. Büyük çapta vasıfsız hizmet yaparlar ve tüm hamamları işletirler (bir doğu şehrinde önemli bir uğraş). Tamamı tabiki Müslümandır. Bazıları Sünni inancındandır fakat muhtemelen büyük miktarı, özellikle İran sınırındakiler Şii'dir.*”³⁷⁸

Haxthoun Tatarların mülkleri ve miras hukuklarından şöyle bahsetmektedir: “*Tatar evleri daha önce açıkladığım Gürcü evlerine benzer ve bir halkın bu tarz binayı bir diğer halktan taklit etmesi olanak dışı görünmemektedir. Bu binalara belki yeraltı mağaraları denilebilir. Yola açık uzanırlar ve kapalı değildirler. Hükümdarlık köylerinde arazi iktidarın malıdır. Fakat binalar, ağaçlar, asmalar vb. köylüye aittir. Her eve arazinin belli kısmı uygun bir şekilde bağlanmıştır. Ancak köylüler sıklıkla takas, satış ve satın alma yoluyla bunun üzerinde tasarrufla bulunurlar. Fakat bu sadece aynı komün üyeleri arasında olur.*

Tatarlar arasında, bir babanın ölümü üzerine malın oğullara miras kalması yaygındır ve kardeşler sıklıkla birlikte yaşamaya devam ederler. Yine de şeriat ya da ruhani mahkeme emri altında malı bölme özgürlükleri vardır... .. Şeriat bölüşümü adilane yapar. Erkek kardeşlerin en çalışkanı evi, diğerleri arazi, para ya da sığırları alırlar. Kız çocukları bazı mobilya ve halılar dışında hiçbir şey almazlar. Hiç erkek çocuk yoksa mirasa kız çocuklar sahip olur. Eğer baba yaşamı sırasında malı erkek kardeşleriyle paylaştıysa kızı ya da kızları her şeyi alır. Ancak ölene kadar evi ve eşyayı erkek kardeşleriyle müşterek tuttuysa kız evlat araziden hiç pay almaz. Fakat şeriattan dolayı diğer eşyalardan hissesini alır.

³⁷⁷ Dumas, a.g.e., s. 147.

³⁷⁸ Bryce, (1878), s. 145.

Tatarlar neredeyse her köyde bir ailesi olan beyler denen ırsi bir soylu zümreye sahiptir. Beyler eskiden sivil davalara bakarlardı. Her çiftlik evi hükümdarlık vergilerinin toplamıyla birlikte bey için bir gün toprak sürmek, bir gün hasat yapmak ve bir gün harman yapmak zorundaydı. Fakat bu vergiler bir miktar paraya çevrildi. Halkın genelinin eski bey ailelerine büyük saygısı vardır. Fakat Rus hizmetindeki bir komisyon tarafından unvanlarını almış olmaları muhtemel olan yeni beylere bu saygı duyulmazdı. Hükümdarlık, beylerin mülkü üzerinde hak iddia eder. Gerçi bu iddia görünüşe göre sadece bir tür hükmetme anlamına gelir. Beyler arazilerini kısıtlama olmaksızın ve vergi ödemedi kullanırlar.”³⁷⁹

³⁷⁹ Haxthausen, a.g.e., s. 182-184.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki gücünün zayıflamaya başladığı 19. yüzyıl, Rusya'nın Kafkasya'yı hakimiyet altında tutmaya çalıştığı bir dönem olmuştur. Bununla birlikte Kafkas halklarının bir bölümü Ruslara karşı önemli bir direniş sergilemiştir. İngilizlerin bölgeye duyduğu ilgi İngiliz dışişleriyle bağlantılı kimselerin bölge hakkında bilgi edinmeye çalışmaları, Çerkeslerin direniş hareketine destek vermeleri, İngilizlerin bölgede ticareti geliştirmek istemeleri (ya da Ruslara karşı direnenlere yardımları), Rusları birtakım tedbirler almaya yöneltmiştir. Bir İngiliz ticaret gemisi olan Vixen'a bir Rus savaş gemisinin el koymuş olması bunun somut örneğidir. Bir İngiliz tüccar olan James Bell Çerkesya'yı ziyaret etmiş ve burada bir süre kalıp bölge insanları, yer altı kaynakları vs. hakkında notlar almıştır. Onunla aynı dönemlerde Kafkasya'ya görevli olarak gönderilen, orada casusluk görevi ifa eden Rus Subayı Feodor Feodoroviç Tornau bölge ve bölge insanı hakkında notlar almıştır ve bu bilgiler Kafkas-Rus savaşının hazırlık safhasında Ruslar tarafından kullanılmıştır. Sözü ettiğimiz bu isimler İngiliz ve Rusların Kafkasya'daki nüfuz mücadelesinin bir örneğini teşkil etmektedirler.

Kafkasya'ya 19. yüzyılda giden seyyahların farklı amaçları bulunmaktaydı: Kimi bilimsel araştırma amaçlı, kimi casusluk amaçlı, kimi görevli olarak memuriyet amaçlı, kimi tatil, macera amaçlı, kimi Kafkas halklarının bağımsızlık savaşına destek amaçlı, kimi dağcılık sporu için, kimi ise avcılık yapmak için... Amaçları her ne olursa olsun bu seyyahların ortak noktaları bizlere bölge ve bölge insanları hakkında tarihsel açıdan kıymetli bilgiler sağlıyor olmaları olmuştur.

Batı'da Taman yarımadasından doğuda Hazar Denizi'ndeki Apşeron yarımadasına kadar uzanan bu geniş arazide çok sayıda unsur yaşıyordu. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan literatürde Transkafkasya (Kafkasötesi) olarak geçse de Kafkasların kuzeyi ve güneyinde, geçitler sayesinde sağlanan ulaşım iki kısım arasında kültürün benzeşmesine kısmen de olsa imkan tanımıştır.

Kafkas halklarının sosyal yapılarına bakıldığında genelde sınıflı bir yapının olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin ayrıntılarda birtakım farklılıklar olmakla birlikte gerek Çerkeslerde gerek Abhazlarda gerek Osetlerde gerekse Karaçaylılarda yönetici,

soylu ve köle sınıflarının bulunduğu söylenebilir. Zorunlu göç ile Osmanlı topraklarına gelen Kafkas halkları, Osmanlı Devleti'nde de önceki sosyal düzenlerini muhafaza etmişlerdir.

Seyyahların verdiği bilgilerden yola çıkarak Osetlerin, Tatarların, İnguşların, Çeçenlerin soygun ve yağmacılıklarıyla ünlü topluluklar olduklarından, Çerkes ve Abhaz toplumlarında hırsızlık olaylarının görülmesinden, Lezgilerin Rus ordusuna sıkıntı yaşatmaları ve fidye istemek için rehin alma gibi bir özelliklerinin olduğundan, diğer Kafkas halklarında da söz konusu olan kan davası geleneğinin Lezgiler gibi Svanlarda da şiddetli olarak görüldüğünden bahsedilebilir.

Eğitim anlayışları açısından bakıldığında Çerkeslerin küçük yaşlardayken bir savaşçının yanına eğitilmesi için bırakıldıkları, almış oldukları eğitimin daha ziyade fiziki eğitim şeklinde olduğu, binicilik ve silah kullanımının yanı sıra konuşma sanatını da kapsadığı anlaşılmaktadır. Türk halklarından Karaçaylılarda okuma-yazma eğitiminin çocuklara din görevlilerince verildiği, ahlaki boyuttaki eğitimlerinde ana-babaya itaatin önem taşıdığı, Nogaylarda Kur'an okuma ve dua öğrenmenin eğitimin parçası olduğu söylenebilir.

Seyyahlardan aldığımız bilgiler doğrultusunda geçim kaynakları itibariyle bakıldığında Abhazlar tarım ürünleri, meyve üretiminin yanında balıkçılıkla da uğraşmışlardı. Ermeniler ticarete oldukça gelişmiş bir topluluktu. Gürcüler hayvancılık, bahçe işleri, şarap üretimi gibi işlerle uğraşmaktaydı. Türk halklarından Karaçaylılar tarım ve hayvancılıkla uğraşmalarının yanı sıra kürk ticareti de yaparlardı. Nogaylar hayvancılıkla uğraşır, Tatarlar nakliyecilik, hamam işletmeciliği, tarım ve zanaatla meşgul olurlardı.

Hukuk sistemleri açısından Kafkas halklarına bakacak olursak yazısız kurallara dayanan bir hukuk anlayışı söz konusu olduğu çıkarımı yapılabilir. Çerkeslerde yargılamanın kendileri için kutsal saydıkları korularda halka açık şekilde gerçekleştirildiği, işlenen suçun karşılığında suçlu bulunanın genelde tazminat ödemesinin söz konusu olduğu, tazminat bedeli karşılanmadığında farklı ceza uygulamalarına gidildiği anlaşılmaktadır. Abhazlarda çoğunlukla örfi kurallara göre mahkeme görüldüğü, bazen de şer'i kurallara göre dava görülebileceği, fakat davanın

görüldüğü mahkeme tipinin dava sonuçlarını doğrudan farklılaştırdığı, davalarını dini mabetlerde ya da Çerkeslerde olduğu gibi kutsal korulukta gerçekleştirdikleri görülmektedir. İnguşların törelere göre hareket ettikleri, hırsızlık ve cinayet gibi suçlarda suçlanan kişiye yemin ettirdikleri, suçlanan kişinin beyanının hukuken esas alındığı, Tatarlar arasında hukuki meselelerde şeriat kurallarının temel alındığı anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Seyahatnameler

ABERCROMBY, Hon John , A Trip Through the Eastern Caucasus with a Chapter on the Languages of the Country, Edward Stanford, 26&27 Cockspur Street, Charing Cross, S. W., London 1889.

BELL, James S., Çerkesya'dan Savaş Mektupları 1837-1839, (Çev.Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

..... Journal of a Residence in Circassia : during the Years 1837, 1838 and 1839, Vol 1-Vol 2, Edward Moxon, Dover Street London 1840.

BRYCE , James, Transcaucasia and Ararat Being Notes of a Vacation Tour in Autumn of 1876, Macmillan and Co., London 1878.

CUNYNGHAME, Arthur Augustus Thurlow-Henry Hardinge Cunynghame, Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and Blackseas, Especially in Daghestan and on the Frontiers of Persia and Turkey During the Summer of 1871, John Murray, Albemarle Street, London 1872.

DUMAS, Alexander, Kafkasya Maceraları, (Çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2000.

DITSON, George Leighton, Circassia; or, A Tour to the Caucasus, Stinger&Townsend 222 Broadway New York;T.C. Newby,30,Welbeck Street, Cavendish Square, London 1850.

FONVİLL, A., Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864), (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996.

FRESHFIELD, Douglas W., The Exploration of the Caucasus Vol 1-Vol 2 , Edward Arnold , London and NewYork 1896.

..... Travels in the Central Caucasus and Bashan; Including Visits to Ararat and Ascents of Kazbek and Elbruz, Longmans, Green and Co., London 1869.

HAXTHAUSEN, Baron Von, Transcaucasia Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian, Chapman and Hall, 193, Piccadilly, London 1854.

HENDERSON, E. ,Biblical Researches and Travels in Russia Including a Tour in the Crimea, and the Passage of the Caucasus, James Nisbet, 21 Berners Street, London; Waugh and Innes, W. Oliphant and White Co. Edinburg; M. Ogle, and Chalmers and Collins, Glaskow; R.M. Tims Dublin 1826.

HERBERT, Agnes , Casuals in The Caucasus, John Lane, The bodley Head London; John Lane Company New York 1912.

HOMMAIRE DE HELL, Xavier, Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea , The Caucasus, Chapman And Hall, 186, Strand, London 1847.

KLAPROTH, Julius Von, Travels in the Caucasus and Georgia, London 1814.

.....Voyage au Mont Caucase et en Georgie, Paris 1823.

FREYGANG Frederika von -Wilhelm von, Letters From the Caucasus and Georgia to Which Are Added, the Account of A Journey into Persia in 1812, and An Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah, John Murray, Albemarle Street London 1823.

FREYGANG, Wilhelm von- STRUVE, Heinrich von, Briefe über den Kaukasus und Georgien nebst angehangtem Reisebericht über Persien Vom Jahre 1812, Hamburg 1917.

LYALL, Robert, Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia , Vol.1-2, London 1825.

LYULYE, Leonti, Çerkesya 19. Yüzyıl Tarih ve Etnoğrafyası, (Çev. Murat Paşu), Çivi Yazıları Yay., İstanbul 2010.

MARIGNY, Taitbout, Şövalye Taitbout De Marigny'nin Çerkesya Seyahatnamesi (1818 - 1823 - 1824), (Çev. Aydın Osman Erkan), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996.

MEHMET EFENDİ, Keşbî Haşim, Ahvâl-i Anapa ve Çerkes, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.

MİGANAN, Captain R. , A Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia Thence; Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks into Koordistaun, Vol.1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1839.

SPENCER, Edmund, Travels İn Circassia, Krim Tartary Vol. I-II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1837.

..... Travels in Circassia, Krim Tartary Vol. II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1839.

..... Travels in the Western Caucasus, Including a Tour Through Imeritia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia , in 1836, Vol. I-II, Henry Colburn, Great Marlborough Street, London 1838.

.....Turkey, Russia, the Black Sea and Circissia, George Routledge & Co. Farringdon Street, London 1854.

..... Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan,(Çev. Dilek Cenkçiler), TTK Yayınları, Ankara 2014.

TELFER, John Buchan, The Crimea and Transcaucasia: Being the Narrative of a Journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swannety, and Mingrelia, and in the Tauric Range, Vol 1-Vol2, Henry S. King Co., London 1876.

TORNAU, Feodor Feodoroviç, Bir Rus Subayın Kafkasya Anıları,(Çev. Keriman Vurdem), Kafkas Derneği Yay., Ankara 1999.

WAGNER, Moritz, Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung , Stuttgart und Tübingen 1848.

WAGNER, Moritz ,Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus, C.1- 2-3, Hurst and Blackett, Publishers Succesors to Henry Colburn, London 1856.

WOLLEY, Clive Phillipps, Sports in Crimea and Caucasus, Richard Bentley & Son, London 1881.

..... Big Game Shooting, C. 1-2, Longmans, Green, and Co., London 1894.

Araştırma Eserler

ACAR, Kezban, Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi, Nobel Yay., Ankara 2004.

ADILOĞLU, Adilhan ,“*Kafkasya'da Yaşayan Tatar Kabileleri*”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.17, TDK Yay., Ankara 2004, ss.21-42.

..... “*Karaçay Malkar Edebiyatı*”, Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür, Der: Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, ss.132-162.

..... “*Karaçay Malkar Türkleri*”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi Karaçay-Malkar Edebiyatı, C.22, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, ss.13-45.

..... “*Karaçay Türklerinin İslam Dinini Kabulü*”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/2, Erzincan 2008, ss.12-32.

ATMACA, Emine, “*Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişmeleri*”, Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, Ankara 2012, ss.275-298.

AKA, İsmail, Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2009.

ALLEN, W.E.D. - Paul Muratof, Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Genelkur. Basımevi, Ankara 1966.

ALPARGU, Mehmet ”*Nogaylar*”, İslam Ansiklopedisi, C.33, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, ss.202-204.

AYDIN, Mustafa, “*Lekler*”, İslam Ansiklopedisi, C.27, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, ss.131-133.

BADDELEY John F., Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yay., İstanbul 1996.

BAJ, Jabağhi, Çerkezler Kökleri-Sosyal Yaşamları-Gelenekleri, Ayyıldız Basım Yayın, Ankara 1999.

BEDİRHAN, Yaşar ,Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2000.

BERJE, Adolf, Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri, (Çev. Murat Papşu), Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.

BETROZOV, Ruslan, Çerkeslerin Etnik Tarihi, (Çev. Orhan Uravelli), Kafdav Yay., Ankara 2009.

BEYDİLLİ, Kemal, “*Küçük Kaynarca Antlaşması*”, İslam Ansiklopedisi, C. 26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, ss.524-527.

Bİ, Mahmut, Kafkas Tarihi, C.1 , Selenge Yay., İstanbul 2007.

BİLGE, Sadık Müfit ,Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), Kitabevi, İstanbul 2012.

BRYCE, James, Amerikan Siyasi Rejimi, Yenilik Basımevi, (Çev. Türkkaya Ataöv-Arif Payaslıoğlu), İstanbul 1962.

“*Bryce*”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.4, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986,s. 1960.

“*Bryce, James*”, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, C. 3, İstanbul 1983, s. 1145.

BUNİYATOV, Ziya Musa, “*Azerbaycan*”, İslam Ansiklopedisi, C.4, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, ss.317-322.

CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Kavimleri, Enderun kitabevi, İstanbul 1988.

“*Cunynghame, Sir Arthur Augustus Thurlow (1812–1884)*”, Dictionary of National Biography , C. 13, Mac Milan and Co. New York, Smith Elder, & Co. London 1888,s.324.

ÇELİK, Osman, İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya, y.y., Ankara 1992.

DEVLET,Nâdir, “*Avarlar*”, İslam Ansiklopedisi, C. 4, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, ss. 110-111.

“*Dumas (Alexandre)*”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 7, Hürriyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s.3399.

DURSUN, Davut, “*Lezgiler*”, İslam Ansiklopedisi, C.27, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003, ss.169-170.

..... “*Gürcistan*”,İslam Ansiklopedisi, C.14, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, ss.310-311.

EFE, Fikret, Şeyh Şamil’in 100 Mektubu, Şule Yayınları, İstanbul 2002.

ELSİE, Robert, “*Spencer, Edmund*”, A Biographical Dictionary of Albanian History, İ.B. Tauris & Co. Ltd. London 2012, s.422.

ERKAN, Aydın Osman, Tarih Boyunca Kafkasya, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.

FEDAKÂR, Cengiz, Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

GALLANAR, Joseph, “*Bryce*”, The McGraw-Hill Encyclopedia of World Biography, C.2, McGraw-Hill, New York 1973, s. 219.

GRİGORİANTZ, Alexandre, Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnoğrafik Bir Sentez, (Çev. Doğan Yurdakul), Yeni Binyıl Yayınları, y.y.y., t.y.

G. BOHN, Henry, The Natural History of Pliny, C.2, York Street, Covent Garden, London 1855.

GOLOVİN, İvan, The Caucasus, Trübüner & Co., 12, Paternoser Row, T.F.A. Day, 13, Carey Street, London 1854.

GÖKÇE, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979.

“*Haxthausen, Franz Ludwig Marie August*”, The American Cyclopedia, C. 8, (Ed. George Ripley, Charles A. Dana), D. Appleto and Company New York; 16 Little Britain London 1879, s.537.

“*Henderson Ebenezer*”, The Encyclopedia Britannica Eleventh Edition, C.13, The Encyclopedia Britannica Company, New York 1910, s.267.

İNALCIK, Halil, “*Kırım(Kırım Hanlığı)*”, İslam Ansiklopedisi, C.25, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, ss.450-458.

KAFALI, Kadircan, Şimali Kafkasya, Vakit Matbaası, İstanbul 1942.

KALAFAT, Yaşar, “ *Karaçay-Malkar Türklerinde Karşılaştırmalı Türk Halk Kültürü ve İnançları*”, Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür, Der: Ufuk Tavkul–Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, ss.110-131.

KARAMANLI, Hüsamettin M., “*Nahcivan*”, İslam Ansiklopedisi, C.32, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, ss.294-297.

KARATAŞ, Ömer, “*19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik*”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.11, S.1, Manisa 2013, ss.404-426.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, Osmanlıların Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451–1590), TTK, Ankara 1998.

“*Klaproth (Heinrich Julius VON)*”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C.13, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 6824.

KLAPROTH, Julius Von , *Asia Polyglotta*, Bei A. Schubart Rue Choiseul, Paris 1823.

KUNDUKH, AYTEK, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Gözde Kitaplar Yay., İstanbul 1987.

KURAT , Akdes, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999.

KURTULUŞ, Rıza, “*Kumuklar*”, İslam Ansiklopedisi, C. 26, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, ss.372-373.

LUXEMBOURG, N., *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Kayıhan Yay., İstanbul 1998.

“*Lyall, Robert*”, Sidney Lee, *Dictionary of National Biography*, C.34, Macmillan Co. New York; Smith, Elder & Co. London 1893, ss.304-305.

MARR, Timothy, *The Cultural Roots of American Islamicism*, Cambridge University Press, New York 2006.

MATTHEWS, William, *British Autobiographies: An Annotated Bibliography of British Autobiographies Published or Written Before 1951*, University of California Press, 1984.

MC CUE, John N., *Henderson Chronicles*, y.y., y.y.y., 1915.

MEHMEDOĞLU, Aliev Saleh, “*Derbend*”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9., Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1994, ss.164-166.

..... “*Kafkasya (Tarih)*”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, ss.158-160.

MEYER, Karl E., *The Dust Of Empire: The Race For Mastery In The Asian Heartland*, PublicAffairs, New York 2003.

MOKAYEV, A, “*Malkar Türkleri Malkar Halkının Tarihi 1*”, (Çev. Adilhan Appa), TDAV Tarih Dergisi, S.173, İstanbul 2001, ss.39-41.

PAMUK, Mustafa, *Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü- Bugünü- Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995.

“*Pound*”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C.18, Milliyet, Interpress Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 9544.

SARAY, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.

SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

SAYDAM, Abdullah, “*Osetler*” *İslam Ansiklopedisi*, C.33, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2007, ss.437-448.

SUTHERLAND, John, *The Stanford Companion to Victorian Fiction*, Stanford University Press, Stanford CA, 1990.

SÜMER, Faruk, “*Tatarlar*”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2011, ss. 168-170.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında. Hayat ve Kültür*, Ötüken Yay., İstanbul 1993.

..... *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

..... “*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*” *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss.489-519.

..... “*Karaçay Malkarlılarının Etnik ve Sosyal Yapısı*”, *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Der: Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat, Karam Yay. Ankara 2003, ss.46-75.

..... “*Kumuk Türkleri*”, *Kırım Dergisi*, 2005, ss.29-39.

TEMİZKAN, Abdullah, “*Albay Teofil Lapinski ve Lehistan Lejyonunun Kafkasya’daki Faaliyetleri*”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S. 1, İzmir 2010, ss. 149-171.

..... “*Kuzey Kafkasya’da Müridzmin Kurumsallaşması ve Gazavat*”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S.25, Ankara 2010, ss. 77-92.

..... *Kuzey Kafkasya’da Osmanlı Rus Mücadelesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

..... “*Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas-Ötesi’nde Nüfuz Mücadelesi*”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 6, S. 2, İzmir 2006, ss.447-462.

TÜRKOĞLU, İsmail, “*Karaçay-Balkarlar*” *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, ss. 380-381.

WARNER, Charles Dudley, “*Ditson George Leighton*”, A Library of the World's Best Literature - Ancient and Modern – C.42, Cosimo, Inc, New York 2008, s.146.

“*Wagner, Moritz Friedrich*”, Appletons Cyclopedia of American Biography, Vol. 6, D. Appleton and Company, New York 1889, ss.314-315.

“*Wagner, Moritz*”, The Encyclopedia Americana, C.28, The Encyclopedia Americana Corporation, New York 1920, s. 209.

YUSUF İZZET PAŞA, Met Çünatıkho, Kafkas Tarihi, C.1, (Türkçeleştiren: Fahri Huvaj), Adige Yay., Ankara 2002.

İnternet Kaynakları

“*Alexandre Dumas*”, <http://www.1902encyclopedia.com/D/DUM/alexandre-dumas.html> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014).

APPLEBY, John H., “*Lyall, Robert*”, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004; Online edn, Mayıs 2006, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/17236> (Erişim Tarihi 25 Ekim 2014).

BAYKARA, Tuncer, “*Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar Mı? Devletlerinin Haber-Alma Görevlisi Mi? Gözlemler Düşünceler*”, 1 Haziran 2013, http://www.turkyurdu.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=341:sayi307&catid=77&Itemid=180 (Erişim Tarihi 22 Aralık 2014).

BROWN ,R. N. Rudmose , rev.Robin A. Butlin, “*Freshfield, Douglas William*” Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/33275> (Erişim Tarihi 16 Kasım 2014).

CALMARD-COMPAS, Jacqueline, “*Homme de Hell, Ignace Xavier Morand*”, Encyclopaedia Iranica, C. 12, ss. 439-440, Orjinal Olarak Yayınlanma: 15 Aralık 2004, Son Güncelleme: 23 Mart 2012, <http://www.iranicaonline.org/articles/homme-de-hell> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014.).

“*Ebenezer Henderson*”, <http://www.1902encyclopedia.com/H/HEN/ebenezer-henderson.html> (Erişim Tarihi 20 Ekim 2014).

“*Fit(Birim)*”, [tr.wikipedia.org/wiki/Fit_\(birim\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Fit_(birim)), (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014).

“*George Leighton Ditson*”, <http://famousamericans.net/georgeleightonditson> (Erişim Tarihi 25 Ekim 2014).

HARVIE, Hristopher, “*Bryce, James, Viscount Bryce (1838–1922)*”, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004; online edn, Ocak 2011, <http://www.oxforddnb.com/view/printable/32141> (Erişim Tarihi 4 Ekim 2014).

“*İnç*”, tr.wikipedia.org/wiki/İnç (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014).

“*James Bryce, Viscount Bryce*”, <http://global.britannica.com/EBchecked/topic/82530/James-Bryce-Viscount-Bryce> (Erişim Tarihi 13 Ekim 2014).

“*Lord John Abercromby*”, <http://www.ed.ac.uk/schools-departments/information-services/library-museum-gallery/crc/collections/special-collections/rare-books-and-manuscripts/rare-books-directory-section/john-abercromby> (Erişim Tarihi 21 Ekim 2014).

“*Mil(birim)*”, [tr.wikipedia.org/wiki/Mil_\(birim\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Mil_(birim)),(Erişim Tarihi 5 Aralık 2014).

“*Papers of John Abercromby, 5th Lord Abercromby of Aboukir and Tullibody*”, <http://archiveshub.ac.uk/data/gb237-coll-55> (Erişim Tarihi 21 Ekim 2014).

PHİLLİPS, Mike, “*Alexandre Dumas (1802-1870)*”, The British Library Board,
<http://www.bl.uk/onlinegallery/features/blackeuro/pdf/dumas.pdf> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014).

ŞİRİN, İbrahim ,“*Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu*”, 1 Haziran 2013,
http://turkyurdu.com.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=342:sayi:307&catid=77&Itemid=180 (Erişim Tarihi 22 Aralık 2014).

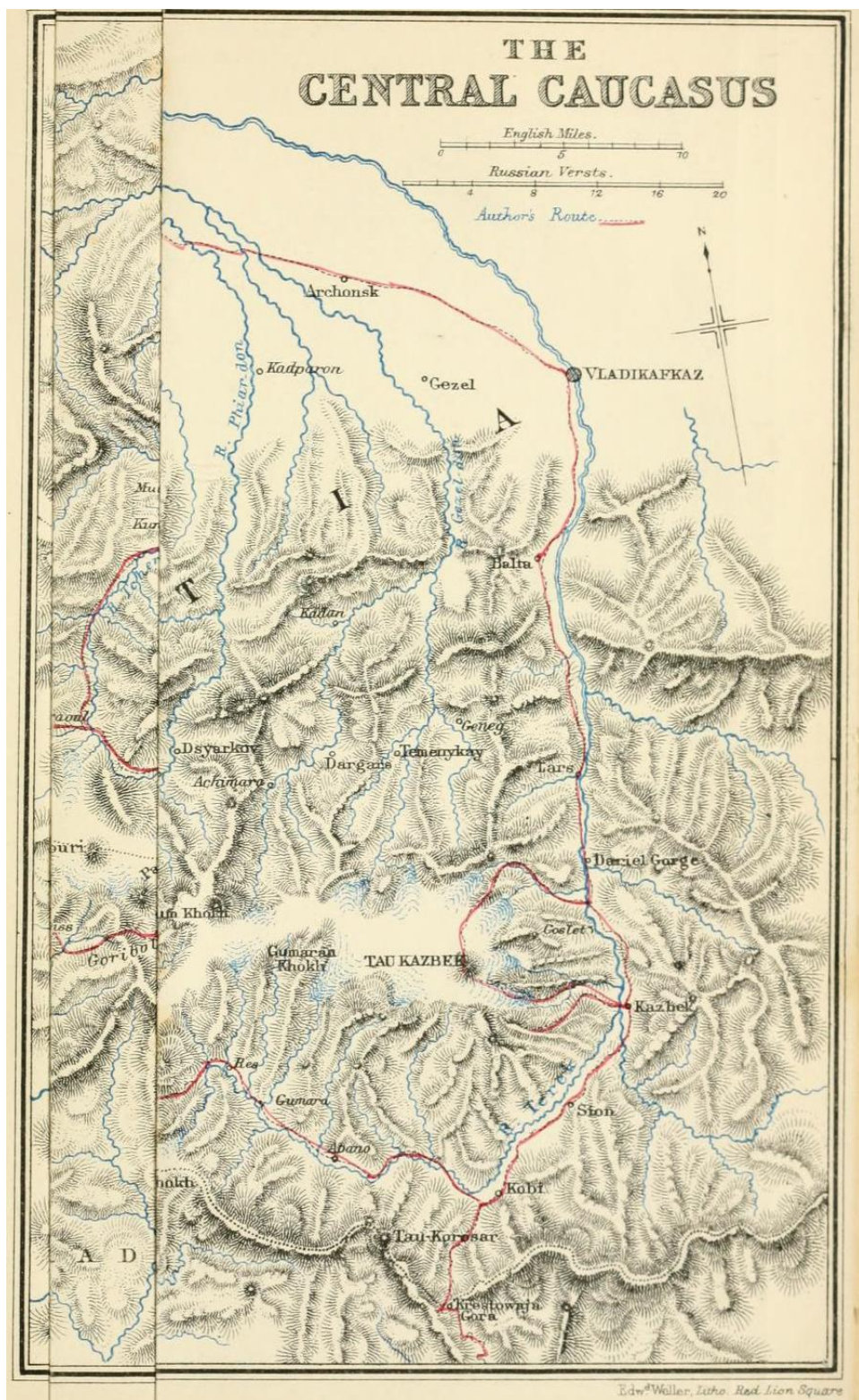
“*Verst*”, tr.wikipedia.org/wiki/Verst (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014).

“*Viscount James Bryce*”, <http://oll.libertyfund.org/people/viscount-james-bryce> (Erişim Tarihi 10 Ekim 2014).

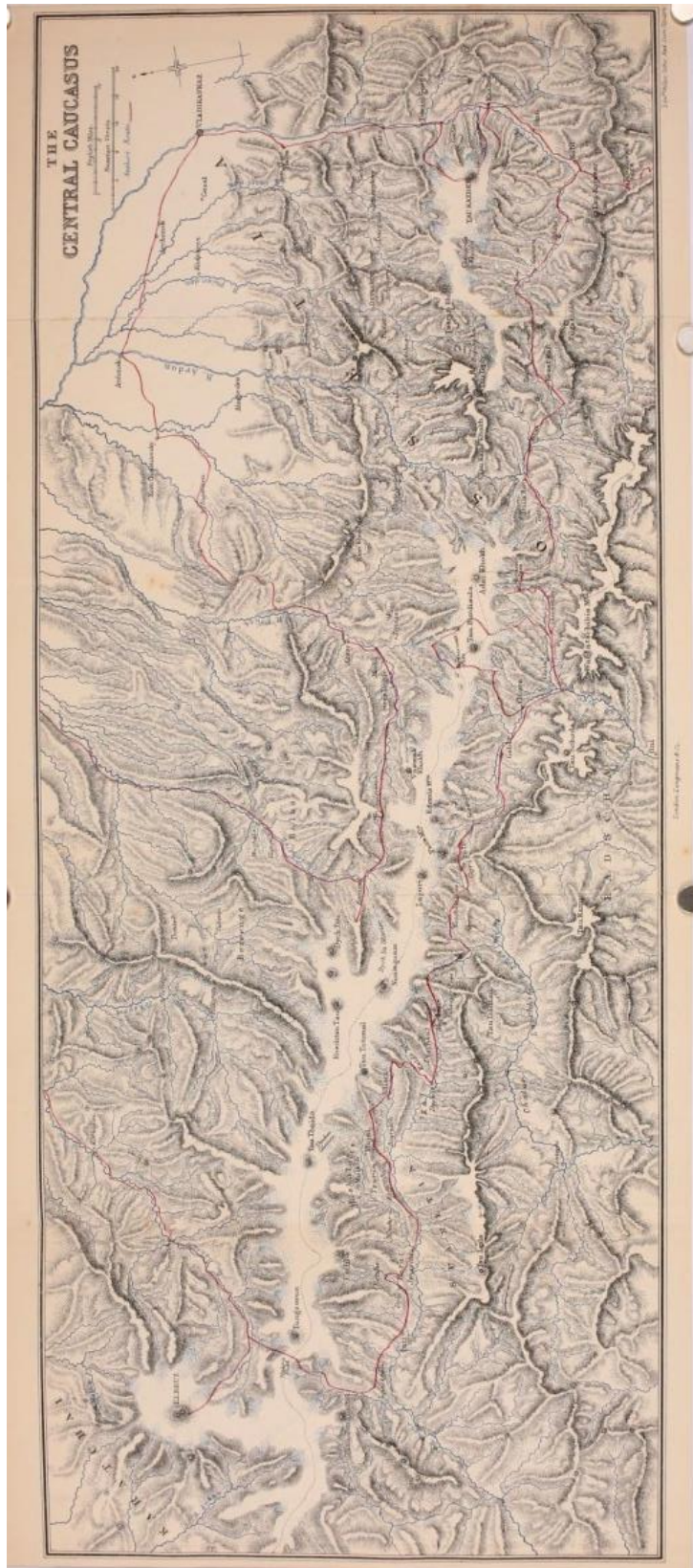
“*Yarda*” , tr.wikipedia.org/wiki/Yarda (Erişim Tarihi 5 Aralık 2014).

EKLER

Douglas Freshfield- Travels in The Central Caucasus and Bashan

(Orta Kafkasya)

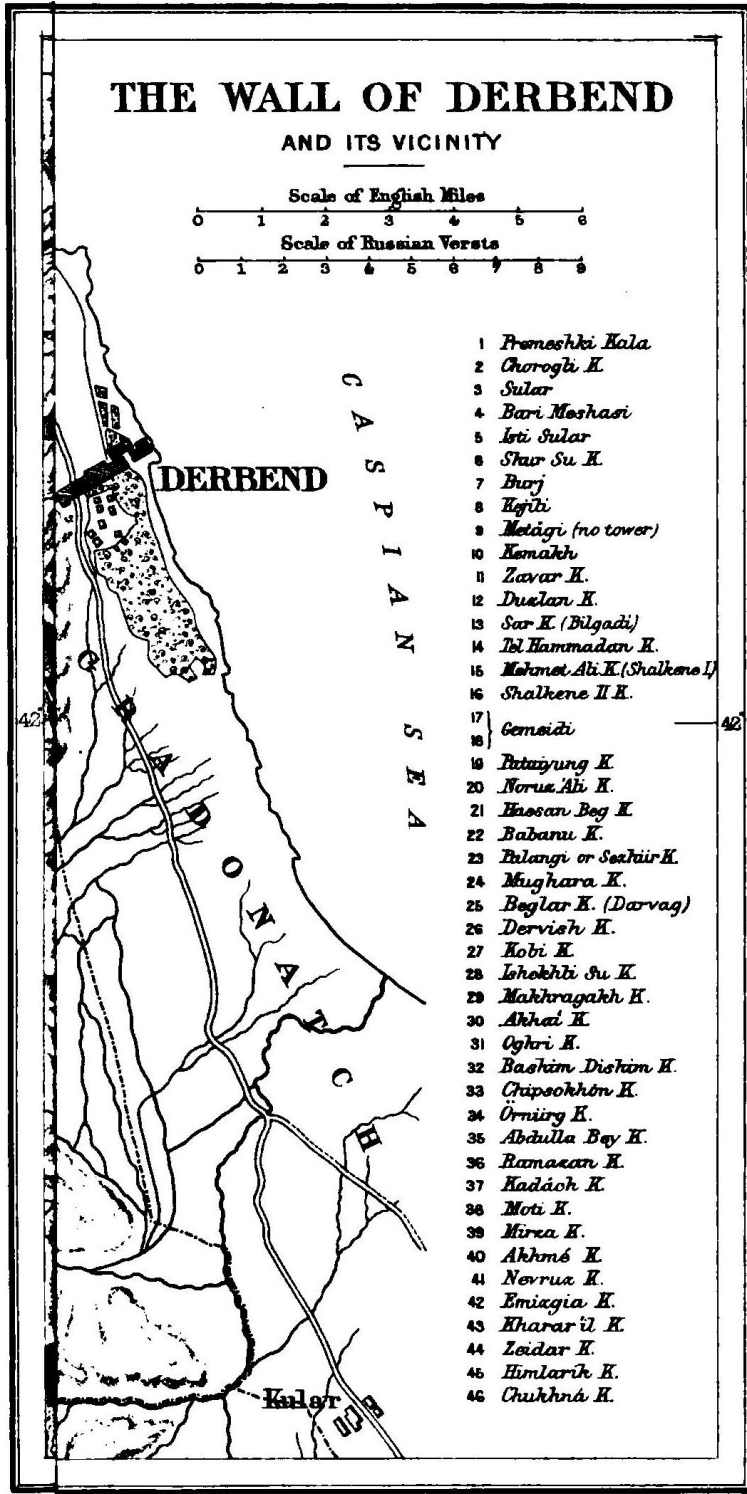

(Orta Kafkasya)

Abercromby- A Trip Through The Eastern Caucasus

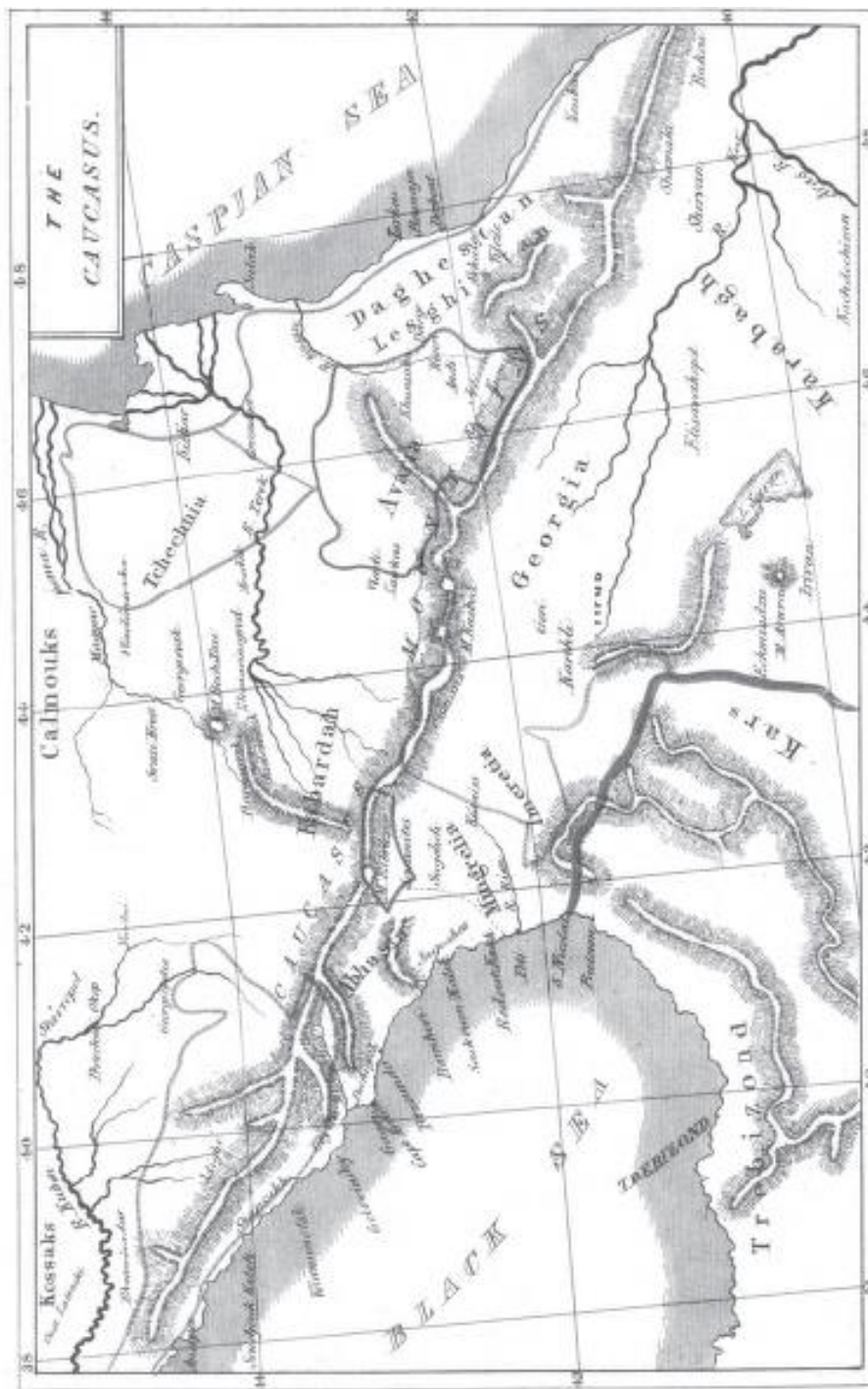
(Doğu Kafkasya'nın Etnoğrafik Haritası)

London, Stanford's Geog. Instab.

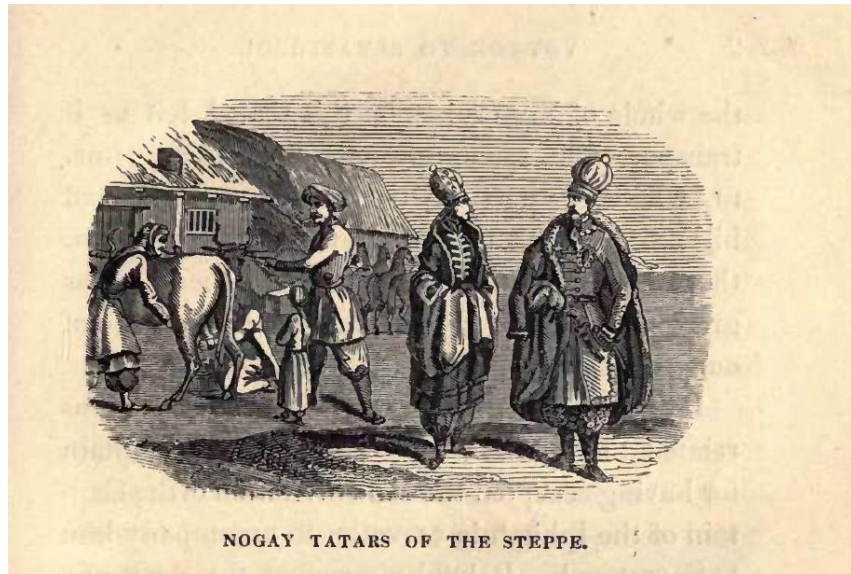
(Derbend Duvarı)

Ivan Golovin- The Caucasus

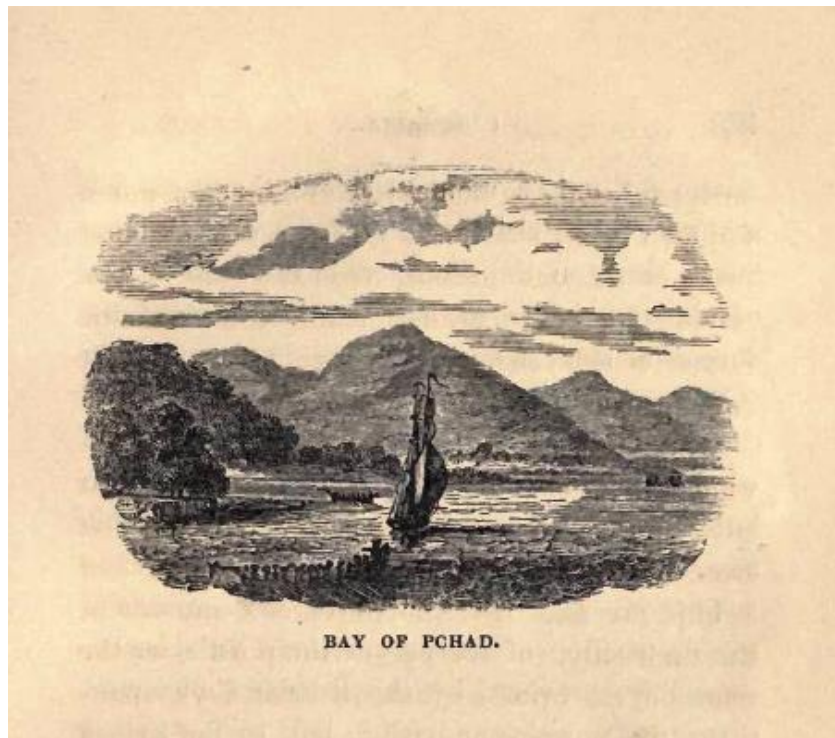
(Kafkasya)

Edmund Spencer- Travels In Circassia, Krim Tartary Vol. II

NOGAY TATARS OF THE STEPPE.

(Stepin Nogay Tatarları)

BAY OF PCHAD.

(Pşat Koyu)

(Bir Çerkes Prensinin Misafir Kabul Salonu)

Edmund Spencer-Turkey, Russia, The Black Sea And Circissia

SCHAMIL BEY

(Şamil Bey)

CIRCISSIAN LADY :
(Çerkes Kadını)

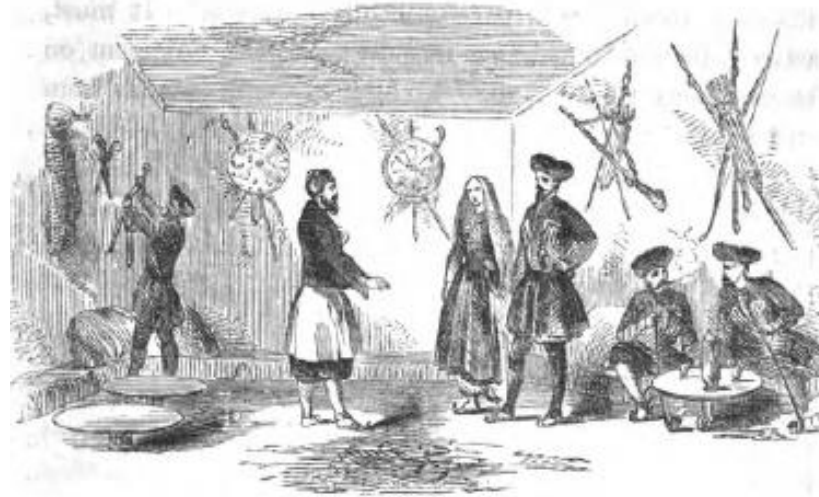
BAY OF SOUDJOUK-KALE.

(Sucuk Kale Koyu)

INTERVIEW BETWEEN RUSSIANS AND CIRCASSIANS.

(Ruslar ve Çerkesler Arasında Bir Görüşme)

INTERIOR OF A CIRCASSIAN CHIEFTAIN'S DWELLING.

(Bir Çerkes Kabile Reisinin Konutunun İçi)

GUERRILLA WARFARE IN THE CAUCASUS.

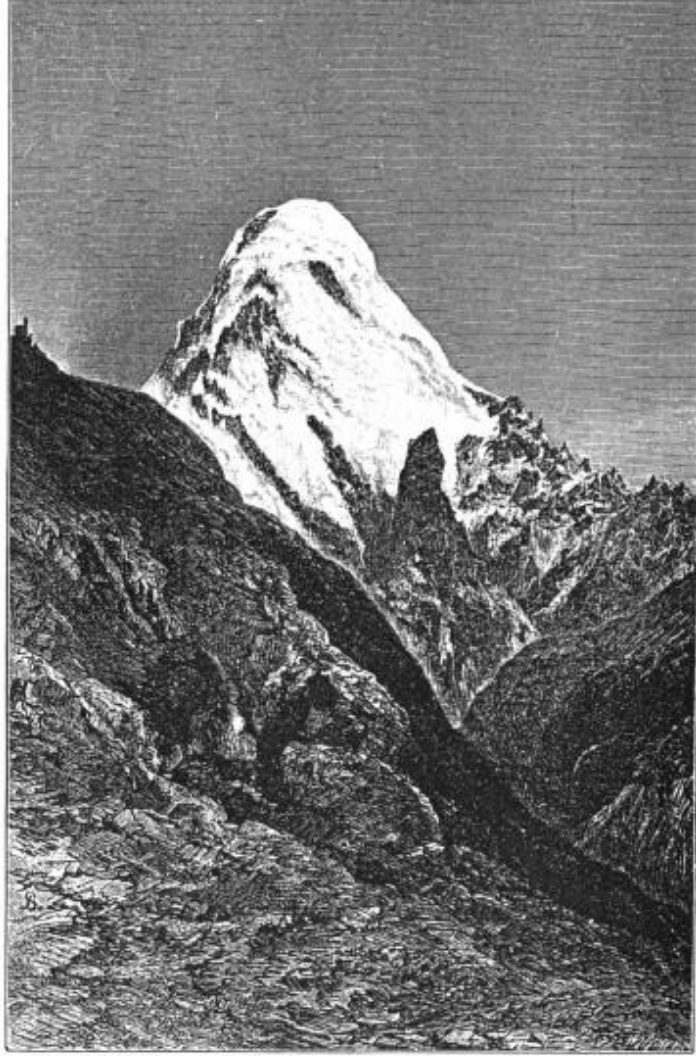
(Kafkaslarda Gerilla Savaşı)

RAZZIA OF CIRCASSIAN GUERRILLAS.

(Çerkes Gerillalarının Baskını)

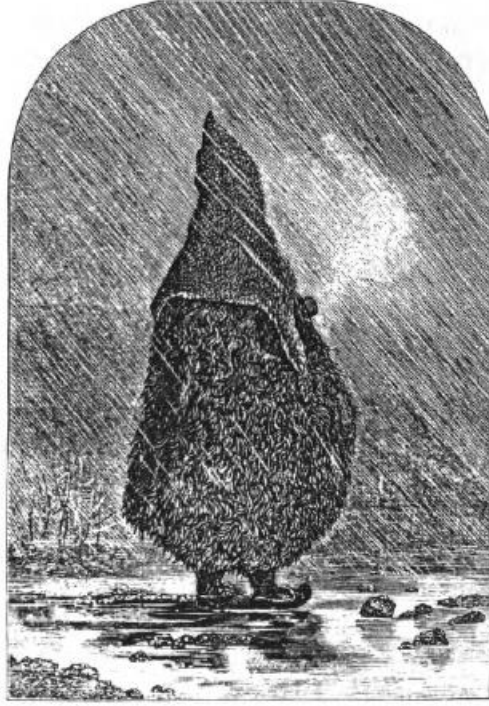
Arthur Augustus Thurlow Cunynghame-Henry Hardinge
Cunynghame-Travels in the Eastern Caucasus on the Caspian and
Blackseas

KASBEK, ABOVE THE PASS OF DARIEL.

[Frontispiece.]

(Kazbek , Daryal Geçidi'nin Üstü)

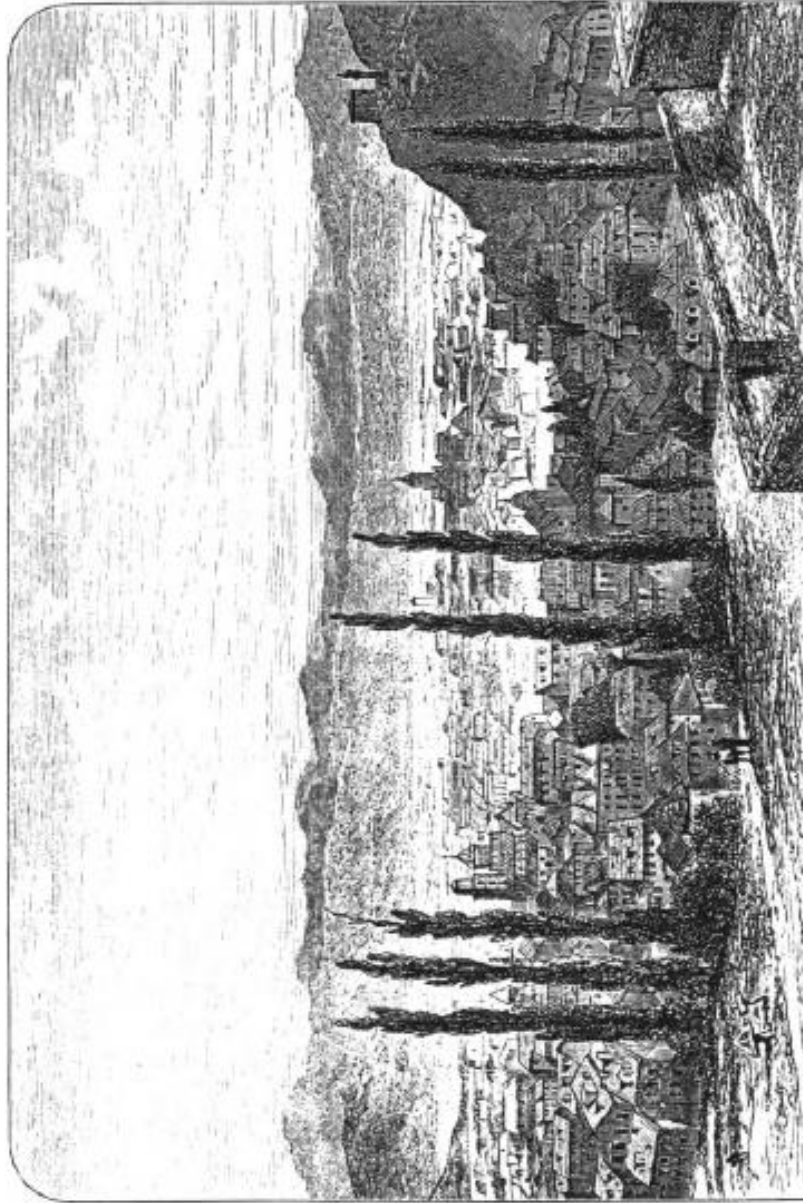
A LEZGHIAN SOLDIER.

(Bir Lezgi Askeri)

PASS OF DARIEL.

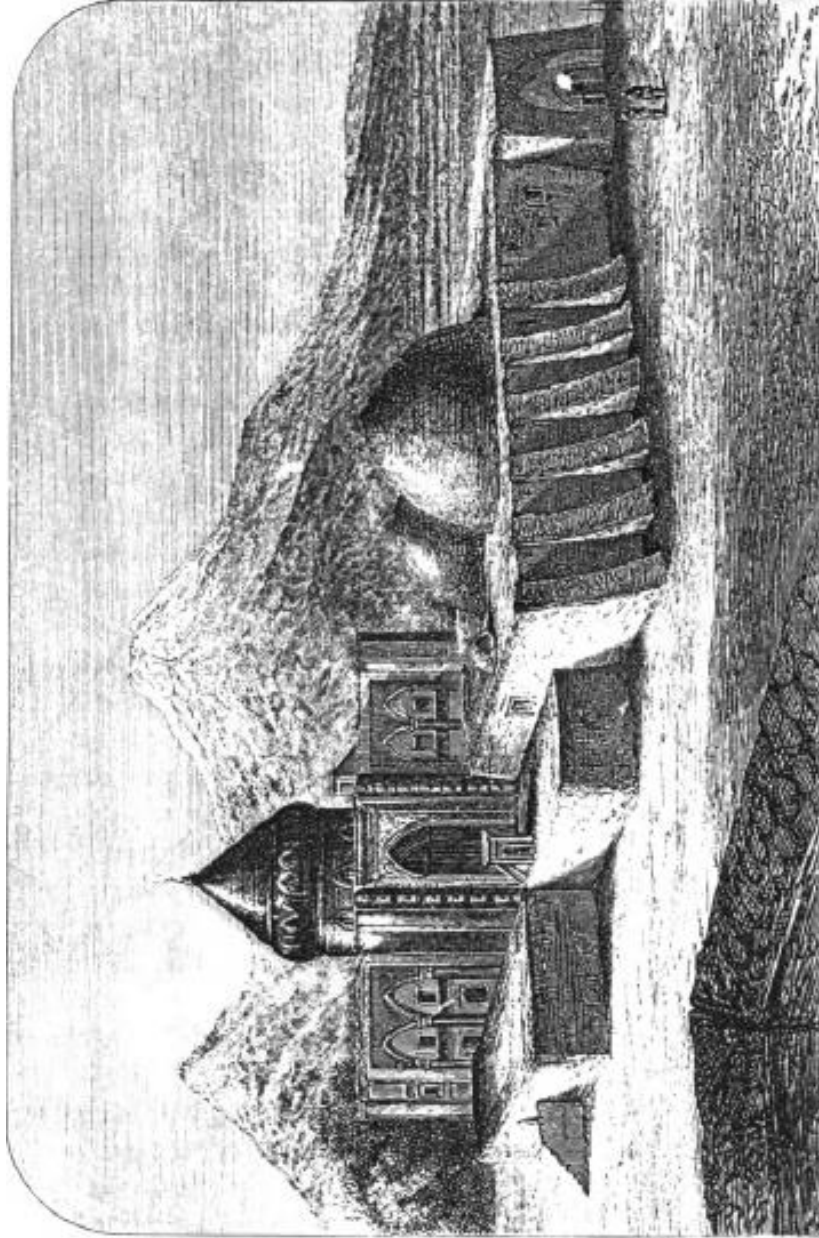
(Daryal Geçidi)

P. 257.

TIFLIS, THE CAPITAL OF GEORGIA.

(Tiflis)

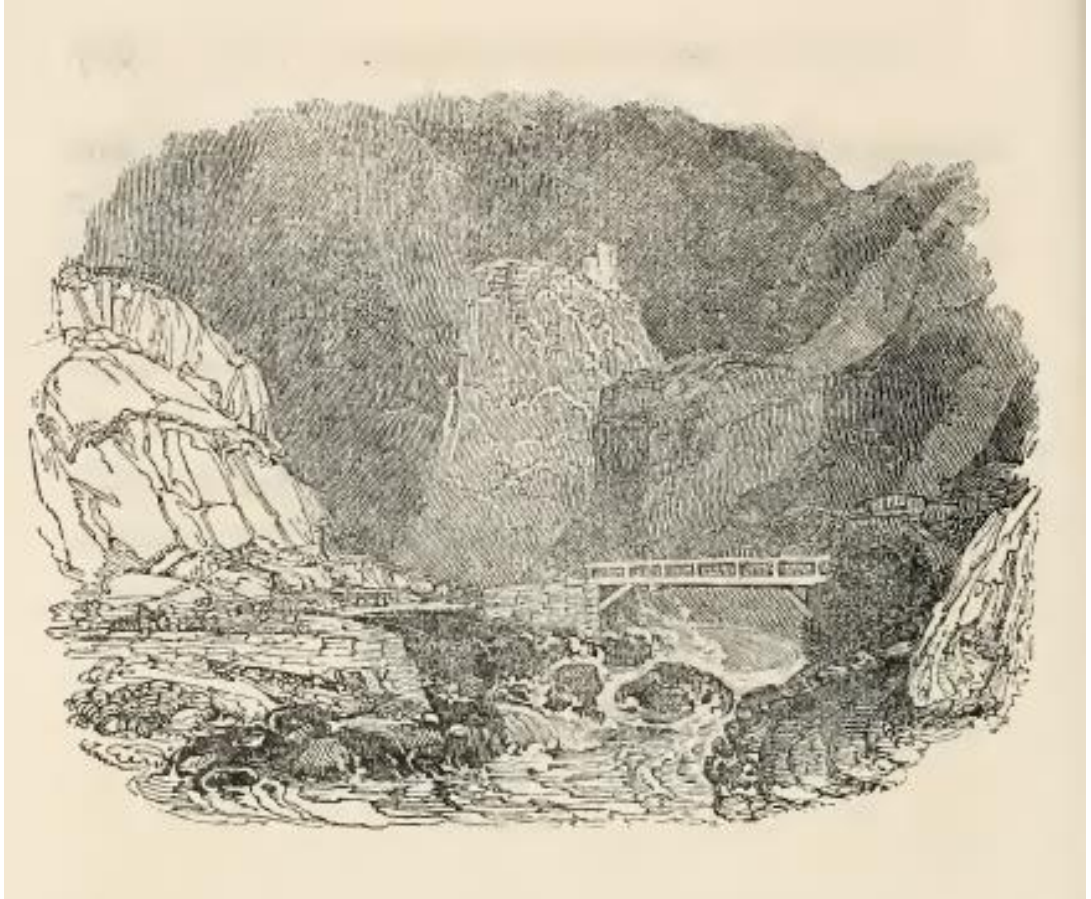

P. 278.

THE MOSQUE AND BATHS AT ERIVAN, WITH MOUNT ARARAT IN THE BACKGROUND.

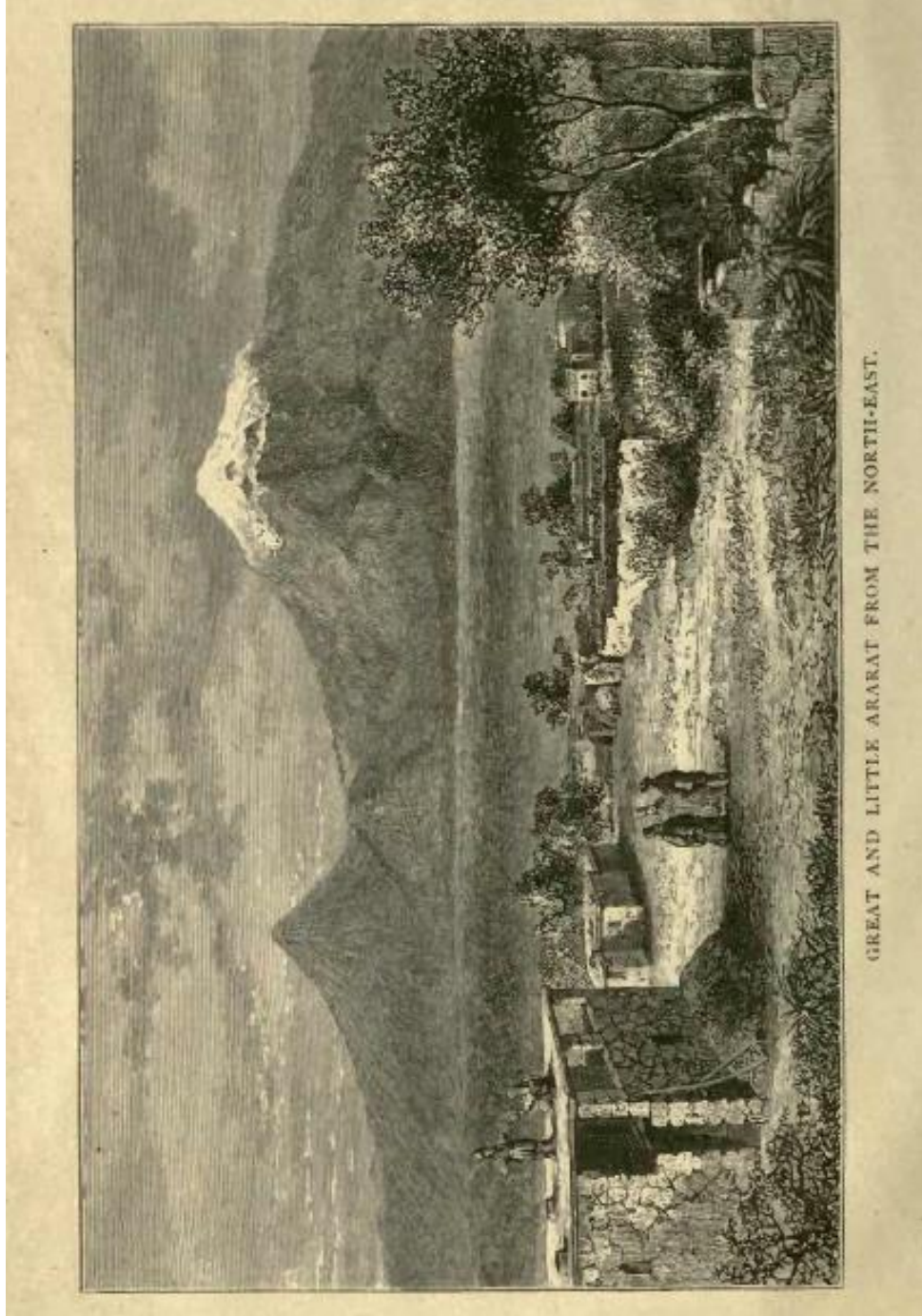
Erivan'da Cami ve Hamam (Arka Planda Ağrı Dağı)

Robert Lyall- Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus And Georgia

(Daryal Geçidi)

James Bryce - Transcaucasia and Ararat

(Kuzeydoğudan Büyük ve Küçük Ağı Dağı)

George Leighton Ditson- Circassia; or, a Tour to The Caucasus

(Çerkes Kadını)